МАЛКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

Румяна Божилова

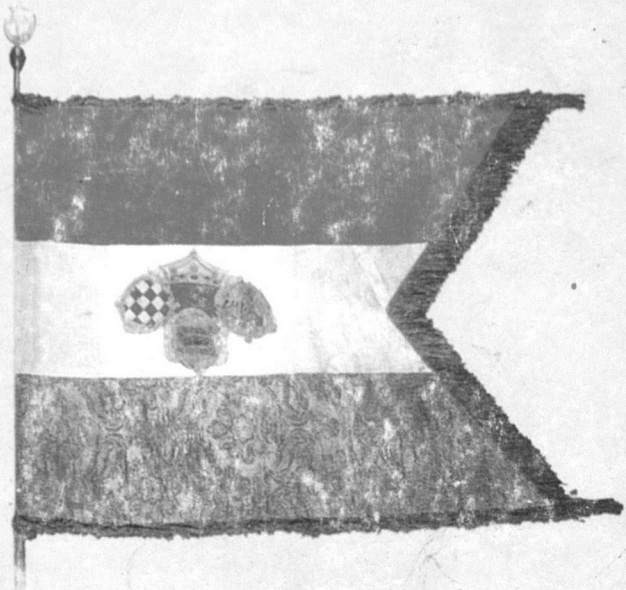

ИСТОРИЯ НА ХЪРВАТИЯ

АБАГАР

РУМЯНА БОЖИЛОВА

ИСТОРИЯ НА ХЪРВАТИЯ

МАЛКА ИСТОРИЧЕСКА
БИБЛИОТЕКА

Отговорен редактор
Иван Божилов

Румяна Божилова

ИСТОРИЯ НА ХЪРВАТИЯ

ПЪРВО ИЗДАНИЕ

1998
„АБАГАР®" – София

МАЛКА ИСТОРИЧЕСКА БИБИЛИОТЕКА

Румяна Божилова
История на Хърватия

© „АБАГАР ПАБЛИШИНГ" ЕООД, 1998
© Румяна Божилова, автор, 1998
© Калина Сертева, художник на корицата, 1998

ISBN 954-584-215-6

ПРЕДГОВОР

Събитията от 1990–1991 г., които доведоха до разпадането на СФРЮ, сякаш не изненадаха българите. Мнозинството от тях, малко наивно, ги чакаха отдавна. Поне от смъртта на Тито (1980 г.), който за добро или за зло, бе обединителна личност в продължение на тридесет и пет години. Изненада ги може би начинът, по който това стана, и жестокостта на драмата, обхванала доскоро единната страна; драма, която роди новите държави. И сред тях Република Хърватия. Първият допир на българите с новата държава може би, за да бъда по-точен с възродената държава Хърватия, бе безмилостната война, разразила се на нейна територия през 1991 г. Макар и невинаги достатъчно осведомени за това, което ставаше в Славония и Крайна, българите в една или друга степен бяха съпричастни към съдбата на хърватите. И тук не мога да не отбележа един мой траен спомен от април 1993 г. На първото заседание на европейските Академии за изкуства, състояло се в Сантяго де Компостела (Испания), турската представителка проф. Белкис Мулту много емоционално говори за съзнателното разрушаване на „мюсюлманското" културно-историческо наследство. Бях принуден да напомня на уважаемите колеги, че на събитията в Босна не бива да се гледа като на „guerre sainte", т. е. „свещена война" на кръста срещу полумесеца, а като на трагедия от друг характер. Защото наред с джамиите обект на разруха и унищожение бяха и християнските

храмове, а също така и един от най-историческите градове на Балканите – Дубровник. Кошмарът, който бе твърде близо до нас, свърши и българите (или поне част от тях) си спомнят датата 15 януари 1992 г. Тогава, когато България призна Република Хърватия.

И след това логично възникна въпросът: какво знаем ние, българите, за хърватите и за Хърватия? И дойде стъписването. Защото се изправихме пред една стена на мълчанието, пред една непозната или в най-добрия случай позабравена история. Вярно, българските интелектуалци знаеха кои са епископ Йосип Щросмайер (най-малкото заради връзките му с братя Миладинови и по-малко заради това, че е бил почетен чуждестранен член на БКД, сетне БАН), Франьо Рачки, проф. Ватрослав Ягич. Но е вярно също така, че голяма част от българските интелектуалци възприемаше Мирослав Кърлежа и нобеловия лауреат Иво Андрич (1961 г.) – много четен в България – като „югославяни". Ако имаше някакво оправдание за това отъждествяване, то бе, че дори в мотивацията на Нобеловия комитет за литература се казваше: „За епичната сила, с която той (Иво Андрич) разгръща своите теми и откроява човешките съдби, извлечени от историята на страната му". Тази страна тогава бе Югославия!

Колцина дори сред професионалните историци знаеха за историческите съчинения на хърватските учени, посветени на далечното българско минало: Иван Кукулевич-Сакцински, Еуген Кватерник, Франьо Рачки и неговата все още непубликувана „История на България". Изненадата за българите дойде през 1993 г., когато на български език се появи непознатата дотогава книга на Степан Радич

„Възродена България 1878–1913 г.". Тези българи, които разлистиха малката книга на трагично загиналия хърватски политик, останаха удивени не толкова от познанията, колкото от любовта, с която Степан Радич пише за българите и за България. Не мога да не припомня заключителния абзац на нейния предговор: „Да даде Бог след тази книга да се появят и други такива, а и още по-добри трудове за България и българите. И нека на нашия език те да бъдат толкова, колкото ги има написани на другите славянски, а още повече и на не славянски езици!" И това е написано в тежкото за българите лято на 1913 г., а е публикувана в съдбовната 1918 г., когато Парижката мирна конференция чукаше на вратата на унижената Българско царство.

Като припомням тези няколко факта, искам да припомня и още нещо: признанието, което българите все пак дължат на този интерес на хърватската книжовност към нашата историческа съдба. Най-добър израз на това признание не са демонстрациите и тържествата (напоследък като че ли прекалихме с тях, и уважението, което питаем към определени западни държави застрашително расте), а един истински научен интерес към историята на хърватите. В увода си към българското издание на „Възродена България 1878–1913" Р. Божилова писа, перефразирайки големия хърватски политик: „Да даде Бог и в България да се появи подобна книга за хърватите и тяхното историческо минало, за да ни помогне по-добре да ги опознаем и да се сближим с тях. Защото времето, в което живеем, не само ни предоставя тази възможност, то ни поставя и такава задача." Само четири години по-късно тази книга е пред нас; книга, която далече надхвърля

скромните пожелания, защото българският читател държи за първи път в ръцете си една цялостна История на Хърватия.

Всяка нация има своя история. И хърватите имат своя история – особена, различна от историята на другите. Какво трябва да знае българинът, преди да започне да чете тази книга? Според мен три неща, които без съмнение създават специфичния характер на хърватското минало, трябва да бъдат отбелязани. Без да подценявам публиката, мисля, че това би я улеснило.

Хърватската държава заема особено място в Европейския югоизток. Наистина това би могло да се каже и за останалите държави от региона, но все пак особеното е налице. А то е: Хърватия се ражда и извървява своя исторически път близо до границата между два свята. Това е линията, която император Теодосий I (395 г.) прокарва, за да раздели Римската империя на Западна и Източна; линия, която започва от либийското крайбрежие, поточно от Големия Сирт, пресича Йонийско и Адриатическо море, достига сушата до Бока Которска, преминава през Черна гора, следва долината на Дрина и достига до устието на Сава. Така „географията привързала отново към Запада северозападната част на Балканския полуостров, наречена някога Далмация; тя щяла да бъде обект на спорове в продължение на много столетия между Западната и Източната църква“ (Андре Гийу). По този начин Хърватия ще черпи както от византийската цивилизация, така и от цивилизацията, която създава облика на съвременна Западна Европа; ще се бори с Франкската империя и ромеите от тема Далмация, с венецианското настъпление и унгарската агресия; католическата религия – рожба на папските амбиции на Балканите – ще я обвърже трайно със Запада, но няма да ѝ помогне да избегне разрушителното нашествие на турците.

Историята на хърватската държавност – нейните корени възхождат към края на осмото и началото на деветото столетие – е свързана с три добре обособени историко-географски и политически области: Хърватия, Славония и Далмация (българинът познава техните гербове от „Стематографията“ на Жефарович). Всяка от тях има особена историческа съдба. Преди всичко Далмация – столетия наред обвързана политически, икономически и културно с Венеция и Византия; и Славония – ранен обект на унгарското настъпление и територия, където най-силно се проявява унгарското влияние. Векове наред тези три области се привличат и разединяват, вървят заедно към единната държава и отново тръгват по свой път, който ги раздалечава и прави трудно тяхното обединение. И така до днес, когато най-сетне и завинаги изграждат облика на съвременна Хърватия.

Хилядолетната хърватска история, както историята на всяка нация, е белязана от много събития, радостни и тъжни (последните винаги са повече, защото историята запазва преди всичко болката, а не щастието). Но тя без затруднение днес може да се отъждествi с едно: с усилията на хърватите да съхранят своята държавност. А това никога не е било лесно. Прочутият Pacta conventa (1102 г.) ги прави част от Унгарското кралство, изборът на Фердинад I Хабсбургски (1527 г.) ги свързва задълго с Австрия (а от 1867 г. с Австро-Унгария). До 1918 г., когато вече са част от Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. Югославия).

Столетия наред с автономия, но винаги без собствена държава, хърватите трябваше да дочакат април 1941 г., когато се създаде Независимата Държава Хърватия. Само за четири години и сетне – в СФР Югославия (1945–1990 г.). За да се стигне до 30 май 1990 г. – денят на държавността на Република Хърватия.

Няма да представям книгата, нито да я хваля. Читателят сам ще се запознае с нея и ще я оцени, надявам се безпристрастно и с уважение. Ще кажа само: да даде Бог „История на Хърватия", написана от Румяна Божилова с много любов и с не по-малко познания, да намери добър прием сред българите. И да предизвика не само интерес към историята на един близък народ, но и да доведе до нови изследвания върху миналото на хърватите и Хърватия.

14. 10. 1997 г. ИВАН БОЖИЛОВ

ГЛАВА I

ХЪРВАТИЯ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ
(7 - нач. на 12 в.)

1. Заселване на хърватите на Балканския полуостров

От древни времена днешните хърватски земи били кръстопът на племена и народи, чието присъствие е оставило тук трайни дири. Обитавалите векове наред тези земи илири се смесили с нахлулите през 4 в. пр.Хр. келти (гали), а през същия век старите гърци основали по адриатическото крайбрежие свои търговски колонии: Исса на остров Вис, Фарос на остров Хвар, Салона (Солин), Епетион (Стробеч край Сплит), Епидариум (Цавтат) и др. Гръцкото присъствие на източния бряг на Адриатическо море оказало благотворно стопанско и културно влияние върху местното население. В 3 в. пр.Хр. населените от илирите и гърците територии станали обект на експанзията на Рим. След като завладели гръцките колонии и сломили съпротивата на Теута – легендарната кралица на илирското племе ардейци (населяващо долното течение на Неретва), през 10 г. римляните организирали в днешните хърватски земи провинциите Панония (с център Сисция – днешния Сисак) и Далмация (с център Салона – днешния Солин).

Настъпилият след римското завоевание процес на романизация на местното население не засегнал особено трудодостъпните изолирани планински области (където то до

голяма степен успяло да съхрани самобитността си), но бил ясно изразен по крайбрежието и около многобройните построени от римляните пътища. Поради това, когато хърватите дошли по тези земи, те заварили едно романизирано по начина си на живот, по езика и обичаите си и християнизирано население, чиято култура и обществено развитие силно повлияли върху живота на новите заселници. А когато говорим за влиянията на наслояваното векове наред в северозападната част на Балканския полуостров население, не бива да пропуснем обстоятелството, че в периода 4 – 6 в. днешните хърватски земи били обект на нашествията на готите, на хуните на Атила и на остготите, гепидите и лангобардите. Не бива да подминем и важното обстоятелство, че след разделянето на Римската империя (395 г.) днешните хърватски земи попаднали в територията на Източната римска империя (по-късно Византия), която организирала владенията си по Адриатическото крайбрежие в отделна административна единица – византийската тема Далмация. Византийското присъствие в днешните хърватски земи не само създало предпоставки за проникването на византийската цивилизация тук – то вероятно станало и причина за идването на хърватите. Защото застрашената от започналия в края на 6 и началото на 7 в. натиск на славяно-аварския съюз Византия потърсила помощта на хърватите от т. нар. Бяла Хърватия, разположена в земите около Краков и горното течение на Висла. Макар въпросът за датировката и причините за заселването на хърватите в обитаваните от тях днес земи все още да буди спорове, можем да приемем, че повиканите от византийския импе-

ратор Ираклий хървати (които трябвало да противодействат срещу набезите на авари и славяни) са напуснали своята прародина Бяла Хърватия и са дошли в северозападната част на Балканския полуостров през втората половина на 7 в. Впрочем славянските нашествия в територията на Византия и идването на хърватите в днешните техни земи положили началото на историята на южните славяни. А с нея наченала и историята на хърватите.

А какви били те и откъде били тръгнали?

Като много други народи и хърватите не знаят точно къде се е намирала далечната им прародина, какво точно означава името им и какъв е произходът му. Многобройни са хипотезите и теориите, които се стремят да дадат отговор на тези въпроси: теорията за славянокарпатския произход на хърватите, тази за готско-нордическото им потекло (грубо използвана от уставшите в годините на Втората световна война за доказване на готския произход на хърватския народ), хипотезата за кавказко-прабългарското им потекло (разпространявана в наши дни), теорията, че хърватите са автохтонно балканско племе, както и оценената от съвременната хърватска историография като „най-малко невероятната" теория за техния ирано-арийски произход. Хърватската историческа наука приема, че името хърват има ирански произход, несъвсем аргументирано свързван с намерените в Азов, на устието на Дон, два гръцки надписа – от 2 и 3 в., – на които е изписано името Horoathos или Horuathos. Прието е също, че до 9 в. в две славянски области се среща хърватското име – в споменатата вече Бяла (или Велика) Хърватия (която последователно ставала част от великоморавската, киевската, чешката и полската държави) и в

онази балканска територия, в която дошлите от Бяла Хърватия хървати се настанили и създавайки своя държава, завинаги запазили хърватското име.

Споровете около произхода на хърватите и тяхното име продължават и днес, независимо от наложилата се теория, че то няма славянски, а ирански произход – становище, което обаче не е подкрепено с археологически и ясни писмени доказателства. Въпреки усилията на учените не може все още да се докаже (а и вероятно никога категорично не ще се докаже) дали хърватите са били ираноезично племе, което после се е пославянчило, или пък те са били славяни, докоснали се по някакъв начин до име от ирански произход. Впрочем нека оставим решаването на този сложен проблем на усилията на хърватската историография и да започнем оттам, откъдето всичко е ясно. А то е, че при заселването си в северозападните части на Балканския полуостров през 7 в. хърватите са били вече славянизирани, говорили са славянски език, имали са славянски обичаи и че след като са дошли в обитаваните от тях и днес земи, те са започнали историческия си път като народ, принадлежащ към общността на южните славяни.

Народното предание е утвърдило легендата, че дошлите на Балканския полуостров хървати били предвождани от петима братя (един от които е носил името Хърват) и две сестри. Знае се още, че поражението на аварите под стените на Константинопол (626 г.) било използвано не само от съюзените дотогава с тях славяни, за да ги изтласкат от земите, на които се били настанили. Това поражение било използвано и от хърватите – то им позволило да отблъснат аварите и окончателно да уседнат по адриатическото крайбрежие и по-навътре в сушата на север, по междуречието на Сава и Дрина. Една част от хърватите се заселили в крайморската част на бившата римска провинция Далмация и в нейния хинтерланд, а друга – в бившата провинция Панония – от тези две групи хървати след това се формирали двете хърватски княжества – Приморска (Далматинска) Хърватия и Панонска (Посавска) Хърватия.

От разселването и смесването на различните славянски племена с местното население по онова време се обособили няколко отделни териториални общности: Пагания или Поморие (от р. Цетина до Неретва), Хум или Захумле (от Неретва до Дубровник), Травуня с Конавала (от Дубровник до Бока Которска), Дукля (южно от Травуня) и Босна (около изворите на р. Босна). В много от тези обособени териториално общности присъствало (без да преобладава) и известен брой хърватско население – това е дало основание на някои автори (например Дуклянския презвитер) да назоват земите от Цетина до Дукля като Червена (Южна) Хърватия.

Всички тези земи поели по различен исторически път. Завладяната от сърбите Дукля се оформила като самостоятелна област, в която доста по-късно се формирали черногорската държава и народ.

Сръбските области Травуня и Захумле, както и Босна тръгнали по самостоятелен път на развитие. В околностите на Дубровник и Конавала, както и в Източна Истрия уседнали голям брой хървати, а неретвяните, които владеели и някои от големите острови, все потясно се обвързвали със създадената хърватска държава. Северно от ядрото на заселилите

се хървати оттатък планината Гвозд и река Сава (т. е. в Посавска Хърватия) преобладавало славянското име и затова тази област придобила названието Словиния или Славония (т.е. славянска земя). С утвърждаването и разширяването на хърватската държава, тази област била все повече заселвана от хървати и също станала хърватска земя.

След всички тези заселвания и преселвания на територията на днешните хърватски земи настъпил процес на постепенно инфилтриране на хърватите, другите славяни и останалите тук авари сред местното романизирано илирско население. Онази част от това местно население, предимно скотовъдци, които се заселили в планините от Истрия до Бока Которска, успяло обаче столетия наред да съхрани самобитността си и по-късно добило названието власи. Намиращите се под византийска власт далматински градове и острови пък доста дълго запазили гръко-римския си облик и начин на живот, много по-различен от този на хърватите и зараждащата се тяхна държава, която тези далматински градове отделяли от морето. По този начин хърватският народ се формирал от смесването на хърватите със заселилите се различни славянски племена и с романизираното и елинизирано местно население – съставки, всяка една от които оказала своето влияние върху културата и историческия път на хърватския народ.

2. Начало и утвърждаване на хърватската държавност (до 925 г.)

Процесът за сформиране на посочените съставки намерил израз в създадения от тях племенен съюз. За наличието на съюзни отношения със славяните и с вещото в морските дела местно население говори участието на хърватите през 646 г. в морския поход срещу град Сипонт в Южна Италия – поход, през време на който те за пръв път преминали на отсрещния бряг на Адриатическо море. Този племенен съюз се оглавявал от архонт (княз), на когото били подчинени жупаните. Завареният от хърватите тук здрави римски държавни традиции, както и яркото, макар и застрашително, съседско присъствие на двете могъщи средновековни държави – Византийската и Франкската империи, са активизирали развитието на хърватско-славянския племенен съюз, който прераснал в по-висше държавно образувание – Княжество Хърватия.

Историята на това княжество, както и имената на управляващите го архонти (князе) през 7 и 8 в. са забулени в тъма, тъй като писмените извори предлагат твърде оскъдни сведения по този въпрос. Вероятно това е бил период на взаимно проникване и нагаждане на отношенията между хърватите, другите славянски заселници и местното романизирано население. Вековете са успели да съхранят само името на легендарния княз Борг (може би това е Борн?) по време на чието властване (според Константин Порфирогенет) хърватите се обърнали към християнската религия.

Впрочем процесът на покръстването на хърватите бил многопосочен, т. е. те били приобщавани към християнската религия благодарение на предприети с такава цел акции и на Рим, и на Византия, и на Франкската империя. Освен това този процес бил и твърде продължителен – започнал още със заселването на хърватите на Балканския полуостров,

в началото на 9 в. той станал дело и на владетелските фамилии, за да завърши в края на 9 в., когато хърватите вече се намирали в рамките на Франкската империя. Именно това обстоятелство, както и по-близкото активно присъствие на Рим в духовния живот на хърватите, в крайна сметка предопределил тяхното включване към западната културно-религиозна християнска общност.

За разлика от съвсем оскъдните сведения, с които разполагаме за историята на хърватите през 7. и първата половина на 8 в., имената на хърватските князе и дейността им към края на 8 в. вече са известни, макар държавната организация на княжеството да се изградила като стабилна от 9 в. насетне. Характерната за ранното средновековие раздробеност и сравнително ограничен териториален обхват на възникващите държавни образувания не отминала и хърватите. През втората половина на 8 в. южната хърватска държавица (простираща се от морето до Гвозд) била управлявана от княз Вишеслав, а северната (заемаща територията северно от Гвозд и Посавина) – от княз Войнимир. Между двете хърватски княжества съществували твърде нестабилни съюзни отношения и макар известно време да били самостоятелни, бързо започнали да стават все по-зависими от силните си съседи – Византия и Франкската империя. За това свидетелстват участието на хърватите във войните на франките срещу аварите и признаването на върховната власт на Франкската империя от княз Войнимир – обстоятелство, което фактически включило Северното хърватско княжество (т.е. земите между Сава, Драва и Дунав) в териториалния обхват на Франкската империя. По силата на сключе-

ното между Византия и империята на Карл Велики споразумение (803 г.) Византия му отстъпила земите на Южната (Приморска) Хърватия и Истрия, а запазила властта си над Задар, Сплит и далматинските острови. По този начин в първите години на 9 в. повечето хървати (без онези, които населявали княжество Неретва, хинтерланда на Дубровник и земите на изток от двете хърватски княжества) се озовали в рамките на Франкската империя, под чието владичество Приморска и Панонска (Посавска) Хърватия запазили до известна степен вътрешното си самоуправление. При наследника на Карл Велики, Людовик Благочестиви, франките засилили натиска си върху хърватите. Това станало причина за първото в хърватската история въстание срещу чуждата власт. След неуспешни опити да получи справедливата подкрепа на императора, за да може да възпре насилията на неговия военачалник Кадалох, князът (dux) на Долна Панония (Посавското княжество) Людевит Посавски (около 810 – 823 г.), се надигнал през 818 г. на въоръжен отпор срещу франките. В това си смело начинание той потърсил съдействие и подкрепа от княза на Приморска Хърватия Борн, на населяващите днешна Словения славяни и на стремящите се да отхвърлят властта на България племена тимочани и браневичи. Борн (който разчитал на франките, за да може да уреди отношенията си с византийските далматински градове) не само не се отзовал на призива на Людевит, а преминавайки на страната на франките, се опълчил срещу него. В тежката война на два фронта (срещу франките и срещу войските на княз Борн) Людевит Посавски трябвало да отстъпи, напускайки владенията си, които фран-

ките наново покорили. Опитал се да получи подкрепата на наследилия Борн княз Владислав, Людевит бил коварно предаден от вуйчото на Борн, Людемисъл, и убит (823 г.). Така трагично завършил живота си първият в историята на хърватския народ борец за неговата свобода – княз Людевит Посавски.

След неговата смърт Панонска (Посавска) Хърватия трябвало да претърпи военния конфликт между Франкската империя и България за определяне на границите помежду им и по-голямата част от нейната територия попаднала под върховната власт на българите. Техен васал бил Ратимир (829 – 838), който франките впоследствие прогонили, завземайки наново Панонска Хърватия. След Владислав Приморска Хърватия била управлявана от укрепилия се в столицата Нин княз Мислав (835 – 845), комуто се паднала нелеката задача да отбранява владенията си от все по-активната експанзия на набиращата могъщество Венеция. Пак по това време в Адриатическо море се появили арабите, укрепили се в Южна Италия и успели да разгромят византийско-венецианската флота.

Разгърналото се в Адриатическо море съперничество между Византия, Венеция и арабите било умело използвано от хърватския княз Търпимир (845 – 864). Той воювал успешно срещу Задар, проникнал с корабите си чак до Венеция и успял да сключи с нея благоприятен за хърватите договор. Помощта, която Търпимир оказал на Людовик Германски срещу българите, дала повод на техния хан Борис да го нападне (855 г.), но оказвайки му отпор, хърватският княз сключил мирен договор с хан Борис и по този начин уредил отношенията си с граничещата с неговите владения могъща

България. Така, макар формално да признавал върховната власт на Източната (Германска) част на разделената вече Франкска империя, княз Търпимир успял да наложи Приморска Хърватия като фактор в Адриатическо море и на Балканите, а себе си – като изявен владетел, основател на династията Търпимирович, която ръководила съдбините на хърватите чак до края на 11 в. Търпимир бил не само добър воин, но и добре образован владетел – покровител на църкви и манастири. Съграждайки манастира Ружиница, край Сплит и осигурявайки присъствието и плодотворната дейност на бенедиктинците в него, той създал и условия за успешно културно-просветно развитие на своята държава. В грамота, издадена на манастира в Ружиница, за пръв път в хърватската история срещаме изписано името на хърватски владетел – „Търпимир, по Божията воля владетел на Хърватите (dux Chroatorum)". Споменът за този изявен хърватски княз е запазен както в надписа на отломък от църквата в Ружиница, на който се чете PRO DUCE TREPIM (ero), така и в Чивидалското евангелие, съхранило името на „dominus Trpimir" и на неговите синове Петър, Здеслав и Мунцимир. Използвайки настъпилия през 863 г. църковен разкол между Рим и Константинопол, княз Търпимир одобрил създаването на хърватска епископия в Нин (864 г.), като по този начин се изявил и като основател на самостоятелната хърватска църква. Поради всички свои заслуги Търпимир с основание се смята за владетел, който е проправил пътя към изграждането на независимата и силна хърватска държава.

Той обаче не бил наследен от синовете си, а от Домагой (864 – 876) – представител на друг могъщ хърватски род. Промяната на ди-

настията отслабила вътрешно княжеството, което се намерило притиснато между силните държави – Византия, Германската империя, Венеция и арабите. Венеция използвала слабостта на Приморска Хърватия, за да я нападне (865 г.), но конфликтът скоро бил уреден посредством сключването на мир. Активизирайки експанзията си в Адриатическо море, арабите обсадили Дубровник и околностите му, но с помощта на Византия били отблъснати. В отговор на призива на германския император Людовик II флотата на княз Домагой се присъединила към дубровнишката флота и пресичайки Адриатическо море, съдействала за освобождаването на град Бари (Южна Италия) от арабите (871 г.).

През време на тази морска експанзия византийците организирали в Хърватия заговор с цел да заменят Домагой с някой от преданите им синове на Търпимир. Междувременно заздравилият властта си княз Домагой продължил да воюва срещу венецианците чак до смъртта си. Това им дало повод да го нарекат „най-злия княз", а хърватите били обявени от тях за „най-злия народ". Най-голямата заслуга на княз Домагой обаче остава тази, че след смъртта на император Людовик II (875 г.) той успял да отхвърли върховната власт на германските владетели над Приморска Хърватия.

След смъртта на Домагой с помощта на Византия неговите наследници били прогонени от Здеслав (втория син на княз Търпимир), чиято вярност към Константинопол била скрепена и с обещанието му да брани византийските градове и острови в Далмация, като в замяна те трябвало да му плащат годишен данък. Приемането на върховната власт на Византия от Здеслав предизвикало недоволство

сред хърватите, още повече, че те току-що били отхвърлили върховната власт на Германската империя. Породеният от това недоволство заговор успял да свали княз Здеслав и да предаде властта в ръцете на княз Бранимир (879 – 892). Приморска Хърватия започнала все повече да се откъсва от Византия (по същото време Панонска Хърватия се управлявала от васалния на германския император княз Браслав) и да заздравява своето държавно-правно положение.

Княз Бранимир успял окончателно да освободи Приморска Хърватия от властта на Византия, осланяйки се на подкрепата на папа Йоан VIII, който го признал за княз. С това признание всъщност започнал процесът за международното утвърждаване на независимата вече хърватска държава, която след като отхвърлила византийската върховна власт се постарала да установи добри отношения с Неретва и Захумле. Наред с тези външнополитически успехи княз Бранимир уредил Нинския (т.е. хърватския) епископ да управлява временно и Сплитската архиепископия. С това той постигнал желаното църковно единство на хърватска територия – обстоятелство, което също допринесло за утвърждаването на самостоятелността на Приморска Хърватия. Властването на Бранимир донесло още два успеха, които имали твърде важно значение за нейните по-нататъшни съдбини. Първият от тях била победата над нападналите Неретва венецианци (при Макарска през 887 г.), след което Венеция поела задължението да изплаща годишен данък на хървати и неретвяни за свободно корабоплаване край тяхното крайбрежие (за отбелязване е фактът, че плащането на този данък продължило чак до

1000 г.). След тази победа в Адриатическо море настъпил мир, а Приморска Хърватия станала силна самостоятелна държава, на която далматинските градове и острови плащали т. нар. „данък на мира". Установените добри отношения със съседните княжества, както и подкрепата, която Хърватия оказала на сръбския княз Петър Гойникович, подсигурили и успеха на нейната източна политика, т. е. на политиката ѝ за отпор срещу големите и силни държави на изток – Византия и България. Благодарение на укрепването си, Приморска Хърватия постигнала по времето на Бранимир и втория си голям успех, имащ решаващи последици за развитието на хърватската култура и духовен живот. Силната Хърватия успяла да окаже подобаващ прием на напусналите Моравия ученици на Кирил и Методий, а те донесли със себе си църковните книги, написани на глаголица. От този момент нататък хърватите (единствени сред католиците) въвели славянското богослужение, а разпространението на глаголицата положило здравите основи за разцвета на културата на хърватския народ.

Голямото строителство, извършено от Бранимир, и покровителството му, оказвано на културата, са съхранили спомена за достойните дела на този dux (comes) Croatorum (титла, изписана на два каменни надписа от това време), а Чивидалското евангелие споменава не само неговото име, но и името на съпругата му Маруша – първата засвидетелствана от писмен извор жена на хърватски владетел.

Бранимир не бил наследен от сина си, а от Мунцимир или Мутимир (около 890 – 910 г.), най-младия син на Търпимир. Княз Мутимир е известен с това, че дипломатично и далновидно успял да резреши възникналия църковен спор между Сплитската архиепископия и Нинската епископия в полза на първата. Съхранената в препис документация по този църковен спор разкрива, че по времето на Мутимир хърватското княжество е било организирано и уредено по франкски образец. По време на управлението на Мутимир престанало да съществува второто хърватско княжество. Нахлулите през 896 г. в територията между Драва, Сава и Блатните езера маджари сломили съпротивата на последния княз на Панонска (Посавска) Хърватия Браслав. Те оплячкосали земите ѝ, които, разделяйки се с франкското (германско) владичество, след 897 г. станали прицел за завоеванията на унгарците и за аспирациите на България и Приморска Хърватия.

3. Кралство Хърватия (925 - 1102)

Синът на Мутимир, Томислав (910 – 928) съумял да разгроми устремилите се към Адриатическо море унгарци и да ги изтласка отвъд Драва. Тази негова победа имала важно значение за по-нататъшното развитие на хърватския народ – тя успяла да спои обединените от княз Томислав северни и южни хърватски земи в единна, простираща се до Драва държава.

Обединената хърватска държава обхващала територията от Рашка до Срем и Дрина (където граничела с България и Сърбия) и до Захумле. Тя разпростряла влиянието си и върху големите неретвянски острови – Вис, Брач и Хвар, а след 923 г. – и върху подвластните на Византия далматински градове и острови.

Това станало възможно благодарение на ловката дипломатическа намеса на Хърватия във византийско-българския конфликт. С цел да отклони надвисналата над Константинопол българска заплаха, Византия сключила с Томислав съюз (923 г.), насочен срещу могъщия български цар Симеон, а като отплата за неговата подкрепа тя му предала управлението на византийските градове и острови в Далмация. По този начин Хърватия получила излаз на Адриатическо море по протежение на цялата си крайбрежна ивица, а големите градски пристанища ѝ предоставили условия за стопански разцвет. Благодарение на този дипломатически успех Хърватия разполагала със силна флота, която ѝ подсигурила голямо влияние в Адриатическо море и над Неретва (макар последната да запазила до края на 11 в. независимостта си). Управлението на Томислав над далматинските градове и острови създало условия за обвързване на тяхното развитие с развитието на хърватския народ, улеснило проникването и на хърватското влияние в тях и положило началото на по-късно изявилия се процес на тяхната хърватизация.

Военната сила на разширеното княжество Хърватия и нарасналото самочувствие на Томислав намерили израз в един знаменателен за хърватската история акт. През 925 г. княз Томислав провъзгласил Хърватия за кралство и се коронясал за крал – титла, която му признал и папа Йоан X, назовавайки го „rex Croatorum". Това признание обаче (както и фактът, че от 925 г. насетне Томислав се титулува крал) съвсем не потвърждава тезата, застъпвана от някои автори, че Томислав бил коронясан за крал или от папата, или от константинополския патриарх. Ранносредновековната история дава не един пример за владетели, които се обявяват и коронясват за крале и вероятно (както напоследък приема и хърватската историография), съзнавайки своята власт и сила Томислав е постъпил именно така.

Впрочем независимо от това дали се е коронясал сам или не, крал Томислав се изявил като един от най-ярките и величави владетели на Хърватия. В подкрепа на това твърдение говори и успешната му „източна политика", която позволила на Хърватия да се намеси в събитията на Балканите и да заздрави своето влияние и авторитета си. Томислав успял да поддържа добри отношения не само с Византия и Неретва, но и със Захумле и Сърбия. Когато през 924 г. българският цар Симеон покорил Сърбия, победеният жупан Захария с привърженициите си побегнал в Хърватия, където крал Томислав му подсигурил убежище и закрила. Вероятно това дало повод на българския цар да нападне съюзилата се с неговия противник Византия хърватска държава. През 926 г., решил да се разправи със засилващата своите позиции на Балканите Хърватия, цар Симеон изпратил войски срещу нея, но някъде в Североизточна Босна те претърпели поражение. Верен на принципите на източната си политика, Томислав започнал преговори за уреждане на добри отношения с България (вероятно с посредничеството на папата), но ненадейната смърт на цар Симеон прекъснала тези му усилия.

След като Византия възложила на Томислав управлението на градовете в Далмация, хърватският крал трябвало да вземе участие в решаването на спора за отношенията между Нинската епископия и Сплитската архиепископия – спор, в дъното на който стоял и въпросът за славянс-

което богослужение. Проведените в Сплит два църковни събора (925 и 928 г.) взели решение да признаят върховенството на Сплитската архиепископия над цялата територия на Хърватия. Макар да онеправдавало хърватската страна, тъй като закривало Нинската епископия, това решение утвърждавало единството на църковната власт в хърватските земи и поради това кралят се произнесъл за него. Подкрепяйки единството на църквата, Томислав не само избегнал църковния разкол – той поощрил и понататъшното духовно и културно развитие на своя народ. Защото, макар църковните събори да приели мерки за ограничаване на богослужението на славянски език за сметка на богослужението на латински, на практика славянската литургия продължила да се утвърждава в хърватските земи, а заедно с нея се разпространявала и глаголическата книжнина, която залегнала в основата на хърватската култура.

Властването на Томислав оставило ярка диря в хърватската история. Той успял не само да обедини хърватските земи и църква и не само да защити независимостта на държавата си от претенциите на България и маджарите. Обвързвайки развитието на далматинските градове с развитието на хърватския народ, той подсигурил взаимното им обществено-политическо и културно инфилтриране и по-сетнешното им сливане, а освен това положил и основите на военното и стопанското могъщество и на културния възход на хърватите. Ето защо крал Томислав заслужено се оценява като един от най-съзидателните хърватски владетели – символ на независимостта и силата на Хърватия.

Наследниците на Томислав Търпимир II (928 – 935) и Крешимир I (935 – 945) успели да запазят териториалния обхват и сила на

държавата си, но при властването на внука му Мирослав (945 – 949) започнали вътрешни междуособици, които отслабили Хърватия дотолкова, че бан Прибин (това е първото споменаване на името на един хърватски бан) не само започнал да управлява почти самостоятелно владенията си в Лика, Гачка и Карбава, но и активно се намесил в борбата за престола. С негова подкрепа претендентът за трона Михаил Крешимир II успял да убие Мирослав и да завземе властта (949 – 969). Този вътрешен конфликт намалил извънредно много военната мощ на Хърватия и позволил тя да бъде ощетена и териториално – далматинските острови Вис, Хвар и Брач отново преминали към княжество Неретва, далматинските градове пък се обвързали непосредствено с Византия, а голяма част от Босна била завладяна от рашкия жупан Часлав. Отслабването на Хърватия при наследниците на Томислав поощрило експанзията на Венеция към далматинското крайбрежие и военният натиск на маджарите на юг.

По време на двадесетгодишното си властване Михаил Крешимир II успял донякъде да възстанови силата на Хърватия, като въвел добра вътрешна държавна организация. Хърватия била разделена на административни единици – жупи (по-късно жупании), управлявани от верни кралски чиновници. Опирайки се на вътрешната стабилност на държавата си, Михаил Крешимир отново завладял голяма част от Босна, установил добри отношения с далматинските градове (особено с родния град на съпругата си кралица Елена Задар) и разширил външнополитическите контакти на Хърватия в Европа и особено в Средиземноморието.

Наследникът му Степан Държислав (969 –

997) подновил добрите отношения на кралството си с Византия. Нарасналото влияние и териториалните придобивки на българския цар Самуил застрашили от изток хърватската държава, още повече, че завладелите Сърбия и Босна български войски през 997–998 г. нахлули в земите южно от Дубровник, оплячкосали ги, подпалили самия Дубровник, а нападнали и византийската тема Далмация, като достигнали чак до Задар. В този конфликт Степан Държислав застанал на страната на Византия. Като отплата за съюзничеството му византийският император го отличил с почетните титли „епарх" и „патриций" и го назначил за наместник на Византийска Далмация. Това му дало основание да се титулува „крал на Хърватия и Далмация", макар властта му вероятно да се простирала върху онази част от Далмация, която била извън обсега на византийската тема Далмация. В последните години от управлението на Степан Държислав Хърватия станала обект на набиращата сили експанзия на Венеция, която все повече се утвърждавала като фактор в Адриатическо море, а оттам – и като субект в хърватската история. Добила от Византия правото за свободно корабоплаване и търговия и подсигурила си подкрепата на Германската империя, Венеция решила да отхвърли задължението (наложено ѝ по време на властването на княз Бранимир) да плаща годишен данък на Хърватия и Неретва за свободно корабоплаване. В разгара на възникналия конфликт хърватският крал починал. Избухналата между тримата му синове борба за престола отново отслабила държавата, а използвайки вътрешните междуособици, Венеция засилила присъствието си на източноадриатическото крайбрежие.

Новият крал Светослав Суроня (997 – 1000) разчитал на подкрепата на съюзилата се с баща му Византия, докато братята му Крешимир III и Гойслав били подкрепени от далматинските градове, които, застрашени от проникналите чак до Задар български войски, потърсили закрила и помощ от Венеция. Венецианският дожд Пиетро Орсеоло се възползвал от този зов за подкрепа, за да осъществи отдавна замисляната голяма акция за завладяване на източноадриатическото крайбрежие. Около 1000 г. той нападнал Хърватия, завладял севернодалматинските острови, разгромил хърватската флота и завладял Задар, Сплит, Трогир, Биоград и неретвянските острови Корчула и Ластово. В положените от претендентите за хърватския престол усилия да се договорят с венецианския дожд успял само свалените вече от трона Светослав Суроня. Стремейки се да получи подкрепата на Пиетро Орсеоло, за да си възвърне престола, Светослав сключил с него договор, според който се отрекъл от претенциите си към онези далматински градове и острови, над които Хърватия имала власт, и му предал като заложник сина си Степан. Този договор поощрил действията на венецианския дожд. След като насилил Неретва да признае отказа на Венеция да ѝ плаща годишен данък за корабоплаване и търговия и след като принудил Дубровник да признае властта му, Пиетро Орсеоло се провъзгласил за владетел на източния бряг на Адриатическо море и се назовал „дожд на Далмация".

Успехите на Венеция нанесли големи военно-политически и стопански загуби на Хърватия. Тези успехи (постигнати благодарение на намесата на Венеция в междуособната вой-

на за хърватския престол) лишили кралство Хърватия от данъка, плащан ѝ от венецианците още от времето на княз Бранимир, отнели ѝ и управлението над далматинските градове и острови, придобито от крал Томислав. Воюващите за престола синове на Степан Държислав допуснали за пръв път един венециански дожд да си присвои като владение Далмация. Съперничеството помежду им станало причина Хърватия да се лиши от островите си и от флотата си, а без тях тя трудно щяла да продължи да се развива. Ето защо от тази трагична 1000 г. насетне хърватите започнали столетната си борба с Венеция за власт над морето и островите – борба, която ще сложи неспокойния си отпечатък върху тяхната история...

След 1000 г. Хърватия се управлявала от двама крале – Крешимир III (1000 – 1035) и брат му Гойслав (1000 – 1020). Те успели да си възвърнат някои градове и острови, но през 1018 г. венецианският дожд Отоне Орсеоло разбил хърватския флот, а далматинските градове отново се подчинили на Венеция и трябвало да ѝ плащат данък. Скоро след това отслабналата Хърватия трябвало да признае върховната власт и да започне да плаща данък на могъщата в 11 в. Византия, която след като победила българския цар Самуил, отново подчинила градовете и островите в Далмация и принудила дори Дубровник да признае властта ѝ. Византия отново окончателно затвърдила властта си по източноадриатическото крайбрежие след избухналия във Венеция бунт срещу фамилията Орсеоло и отстраняването ѝ от власт (1024 – 1026). Поради отдалечеността на Константинопол от владенията му в Далмация от 11 в. насетне Венеция и Хърватия полагали все по-активни усилия да ограничат присъствието на Византия в Адриатическо море, а тези им усилия ставали все по-успешни след смъртта на силния византийски император Василий II (1025 г.). Бедите на Хърватия обаче не завършили с очерталата се сложна обстановка в Далмация. Унгарският крал Стефан I Арпад също решил да се възползва от слабостта на хърватите. Завземайки през 1027 г. Славония, той я превърнал в самостоятелна административна единица – банат – и я поверил на управлението на Степан, сина на намерилия убежище в Унгария свален от престола крал Светослав Суроня. Степан вече принадлежал към родинския кръг на Арпадите и се ползвал с тяхното благоволение, защото като заложник във Венеция се бил оженил за Хицела – сестра на дожда Отоне Орсеоло, чиято съпруга пък била сестра на унгарския крал Стефан I. По този начин през 1027 г. хърватските земи отново били разделени на две части както преди властването на успелия да ги обедини крал Томислав. Когато през 1035 г. Степан, синът на Светослав Суроня, наследил чичо си Крешимир III, подвластният му дотогава банат Славония останал да съществува като отделна териториално-административна единица, управлявана от бан. Оттогава насетне тези земи (простиращи се от Гвозд до Драва) се обособили като самостоятелна част на хърватската държава.

По време на властването на Степан I (1035 – 1058) Хърватия преживяла още едно разделение – настъпилия през 1054 г. църковен разкол между Рим и Константинопол. В резултат на този разкол Хърватия се озовала на границата между сферите на влияние на Западната и на Източната християнски църкви

– обстоятелство, което ще играе важна роля в по-нататъшната ѝ историческа съдба.

Макар все повече да се сближавал със средноевропейските държави, крал Степан I успял значително да подобри и отношенията си с Византия. Опирайки се на доверието ѝ и използвайки заетостта ѝ в конфликта с проникналите във владенията ѝ в Южна Италия нормани, Степан I повел успешна борба с Венеция, за да си възвърне управлението над част от далматинските градове и острови.

Тази борба била продължена от сина му Петър Крешимир IV (1058 – 1074), един от най-изтъкнатите хърватски владетели.

Неговата най-голяма заслуга е тази, че успял да обнови единството на хърватските земи. Той завладял наново големи части от Босна, затвърдил голямото си влияние в Славония и Неретва, а използвайки заетостта на Византия във войните ѝ с норманите (в Южна Италия) и с турците – селджуци в Близкия Изток, спечелил доверието ѝ и тя му поверила управлението на подвластните си далматински градове и острови. За да ги обвърже по-трайно със своята държава, далновидният Петър Крешимир им предоставил вътрешно самоуправление с условието да събира от тях т. нар. „данък на мира" – т. е. данък, с който те трябвало да заплащат ползването на земите извън градските си стени и придобиването на част от пристанищните приходи. Този тип отношения между хърватския крал и далматинските градове създали благоприятни условия за проникването на хърватско население в тях, за обогатяването на някои хърватски преселници и за сродяването им с градското население – предпоставки, които поощрявали развитието на процеса на хърватизация на

градовете в Далмация. Този процес бил активизиран и от грижите на Петър Крешимир за процъфтяването на далматинските градове, на които той дарявал земи (например остров Маул на Задар), покровителствал основаването на манастири и също ги обдарявал богато. Наред с това хърватският крал положил немалко усилия и за развитието на хърватските градове по адриатическото крайбрежие – на столицата си Биоград, а също така на Нин, Карин, Скрадин и Шибеник. Тази мъдра политика, която до голяма степен била повлияна от византийския начин на мислене, успяла трайно да обвърже хърватското кралство с далматинските градове и острови – за разлика от крал Томислав, който имал заслугата да стане наместник на византийската власт в тях, обогатилият своята държава Петър Крешимир възприел от Византия и Венеция идеята за необходимостта от утвърждаването на всяка държава и по море и наистина успял да разпростре присъствието на Хърватия по адриатическото крайбрежие. Пак на задачата за утвърждаване авторитета и силата на Хърватия била подчинена и позицията му спрямо започналия процес за реформиране на Западната църква и спрямо наченатата от нея акция срещу славянското богослужение и глаголицата. Макар официално да подкрепил реформатора Хилдебранд (станал по-късно папа Григорий VII), Петър Крешимир положил необходимите усилия да запази славянската литература в Хърватия. Тези му усилия се увенчали с успех – особено във вътрешността на кралството и по северното адриатическо крайбрежие (Кърк, Грес), където глаголицата и славянското богослужение имали вече здрави корени.

Бързото развитие на градовете и засиленото влияние на обогатената с кралски дарения църква поощрили процеса на разслояване на хърватското общество. Кралските чиновници, жупаните, ставали все по-могъщи и все по-ясно проявявали стремеж да предават в наследство поста и земите си – привилегия, с която се ползвали представителите на формиращата се хърватска аристокрация.

Към края на властването на Петър Крешимир в Славония (днешната северозападна Хърватия, т. е. земите около Вараждин, Загреб и поречието на Купа) управлявал бан Димитър Звонимир, потомък на крал Степан I и Хицела (т. е. потомък на династията Търпимирович) и съпруг на унгарската принцеса Елена Хубава, дъщеря на крал Бела I Арпад. Бан Звонимир водил твърде активна дейност за подпомагане на започнатите от Петър Крешимир усилия за приобщаване на обединените хърватски земи и държава към европейската политика – било посредством сключване на съюзи, било посредством осъществени с помощта на унгарските си роднини военни операции (например завземането на Хърватското Приморие и част от Истрия, които принадлежали към владенията на крайско-истърския маркграф Улрик). Тази активност на бан Димитър Звонимир явно допаднала на хърватския крал, който нямал деца. Вероятно това му повлияло да се отметне от първоначалното си решение да посочи за наследник племенника си Степан (впоследствие станал монах) и около 1070 г. да направи силния бан Звонимир свой съвладетел и престолонаследник. Впрочем това решение на хърватския крал явно било повлияно и от обстоятелството, че в последните години на неговото управление Хърватия все повече се отваряла към Средна Европа и кралската фамилия се сродявала с Унгария, Венеция и далматинските патрициански семейства. Изборът на бан Звонимир вероятно е бил повлиян и от факта, че освен потомък на династията Търпимирович, той е бил и твърде близък роднина на унгарските крале. При неговия избор може би е посредничила и Унгария, която започвала вече да проявява претенции и към хърватската корона. По всяка вероятност Петър Крешимир посочил бан Звонимир за свой съвладетел и наследник и поради стремежа на Хърватия все по-активно да се включва в динамично развиващите се около нея политически събития: завзелата през 1071 г. Срем Унгария проявявала апетити за разширяването си към Адриатическо море, победената от селджуците Византия имала проблеми с въстаналите срещу владичеството ѝ българи (въстанието на Георги Войтех от 1072 г.) и допуснала норманите да се настанят в Южна Италия, откъдето те започнали набезите си към източноадриатическото крайбрежие. Богатите далматински градове и хърватският им хинтерланд станали желан обект за норманските нападения, а именно с тях се свързва трагичният край на крал Петър Крешимир. През 1074 г., водени от Амико, норманите нападнали Хърватското Приморие. Изворите не изясняват дали те са пленили хърватския крал (с цел да получат откуп) или пък някой друг член от кралската фамилия. Тъй като обаче съдбата на краля след това нападение не е ясна, може да се приеме, че блестящо започналият своето управление Петър Крешимир е завършил земния си път трагично като пленник. Впрочем независимо от това дали нор-

маните са пленили хърватския крал или не, тяхната поява по далматинското крайбрежие имала твърде важни последици за по-нататъшната съдба на Хърватия. Защото именно норманските нашествия станали причина през 1075–1076 г. далматинските градове да потърсят помощ от Венеция и здраво да се обвържат с нея, а трайното венецианско присъствие по източноадриатическото крайбрежие оказало силно влияние върху участта на хърватите и тяхната държава.

Тъкмо това присъствие на Венеция, както и продължаващите нападения на норманите по далматинското крайбрежие принудили Звонимир да ориентира вътрешната си политика повече към хинтерланда на далматинските градове и да премести столицата си от Биоград в Книн. Извънредно засиленото могъщество на Западната църква в лицето на твърде дейния папа Григорий VII я превърнало във важен външнополитически фактор, с който трябвало да се съобразяват европейските владетели. Добре разбрал това, Звонимир потърсил покровителството на папата и в провеждането на външната, вътрешната и религиозната си политика силно се осланял на него. Тези отношения между Рим и Хърватия били установени още при коронясването на Звонимир (в Солин през октомври 1074 или 1075 г.), което всъщност било първото, но най-важно международно признание на новия крал. Защото Димитър Звонимир бил единственият хърватски крал, който бил коронясан като европейски владетел – от папски легат, който му връчил отличителните знаци на кралската власт (меч, жезъл и корона). При коронясването си Звонимир обаче трябвало да приеме и знака на вассалното си отношение спрямо папата – папското знаме – и пред присъстващите хърватски аристократи да поеме задължението да бъде верен на Рим. Впрочем приетите от крал Звонимир задължения към Рим не се различавали съществено от обещанията, давани от други европейски владетели – негови съвременници – пред могъщия папа Григорий VII. Благодарение на тясното си обвързване с Рим обаче Кралство Хърватия и Далмация получило международно признание и се оказало в по-благоприятно международно положение. Твърде скоро проличало, че Хърватия може да има полза от възприемането на политическата доктрина на Рим и от покровителството на папата. Когато през 1079 г. истърският граф Вецелин (привърженик на папския неприятел, германския император Хенрих IV) се опитал да завземе северозападните земи на Хърватия, папата го заплашил с отлъчване от църквата и той бил принуден да се откаже от намеренията си. Пак на покровителството на Рим може би се дължало и сравнително мирното развитие на Хърватия и културният ѝ възход през годините на властването на крал Звонимир, който в духа на възприетата политика за обвързване с реформаторската Западна църква, положил немалко усилия за развитието и обогатяването на църквата в Хърватия. Звонимир основавал манастири, обдарявал ги и ги освобождавал от данъци, строил големи и богати църкви (например трикорабната базилика в епископията на Книн). От негово време е прочутата Башчанска каменна плоча, върху която с глаголица на хърватски език са изписани даренията на ZVONIM(I)R – KRAL HRVATSKI за манастир на остров Кърк.

Приобщаването на Хърватия към Рим и Западна Европа проличало и по начина, по който крал Звонимир организирал управлението на държавата си, както и по това, че подсигурил стабилизирането на аристокрацията и участието ѝ във властта. За последните десет години от неговото властване почти няма сведения. Според някои изследователи Хърватия е взела участие в морската война срещу Византия и Венеция (1081 – 1085) на страната на норманите, които били съюзници на папата, и хърватската флота, заедно с флотилиите на Дубровник и норманите е участвала в разбиването на византийско-венецианския флот при остров Корфу. Други изследователи приемат, че благодарение на умелата политика на крал Звонимир Хърватия може би е избегнала този военен конфликт. Впрочем участвала или не в него, Хърватия не допуснала войната между Византия и Венеция да се отрази върху стабилното ѝ вътрешно и международно положение и краят на управлението на Звонимир (починал между 1087 и 1089 г.) не ѝ донесъл някакви важни събития.

Независимо от тази констатация в хърватската историография столетия наред (чак до 20 в.) съществува силно емоционалната версия за насилствената смърт на този виден хърватски крал. Макар и твърде оспорвана, тази версия лансира легендата за опита на Звонимир да въвлече Хърватия в участие в Първия кръстоносен поход, за това, как разгневен, че кралят служи на чужди интереси, народът решава той да бъде убит по време на народния събор и за изречената от крал Звонимир малко преди да издъхне клетва този народ „никога вече да няма крал, който говори хърватски език и винаги да се подчинява на

чужд език...“ Впрочем посочената легенда добре се вмества в завещаваната на бъдещите поколения емоционална схема за причините, обусловили катастрофалния край на хърватската ранносредновековна държава. Тази схема предлага обяснението, че краят на силната и процъфтяваща Хърватия е могъл да настъпи само като следствие на трите споходили хърватския народ трагични събития: убийството на крал Звонимир, геройската смърт на последния хърватски крал от „народна кръв“ Петър Свачич в битката срещу Унгария и фаталната 1102 г., когато унгарската династия Ариад успява да си присвои хърватската корона, като по този начин потъпква независимостта на Хърватия. Повече от ясно е, че това емоционално обяснение е било необходимо за подхранване на националното самочувствие на хърватския народ през следващите столетия, които той трябвало да изживее в рамките на чужди държави. И твърде вероятно е то да е възникнало (както смятат някои хърватски историци от новото поколение) още през 15 в., в епохата на хуманизма, когато първите защитници на хърватския език и национална идентичност – Марко Марулич, Шимун Кожичич, Кристо и Вук Франкапан и други – начеват родолюбивата си дейност, която е вдъхновявала борбата на хърватския народ срещу Венеция и срещу турските нашественици.

Впрочем, макар да илюстрира наличието на отделни легендарни моменти в хърватската ранносредновековна история, спорът дали Звонимир е бил убит или е умрял от естествена смърт не е в състояние да промени познанието ни за събитията след края на управлението на крал Звонимир.

Синът на Звонимир и Елена Хубава Арпад – Радован, починал преди баща си и поради това хърватският крал бил наследен от Степан II (1088/1089 – 1091), племенникът на Петър Крешимир IV – последната издънка на династията Търпимирович. През краткото си властване той успял да съхрани блясъка на кралския двор, създадени от Петър Крешимир и Звонимир, но през тези две-три години в Хърватия и около нея не се случили някакви по-важни събития. Знае се обаче, че Степан II не властвал над цялата обширна територия, управлявана от Звонимир, тъй като някои от аристократите и жупаните (особено тези по крайбрежието и неговия хинтерланд) станали доста самостоятелни. След смъртта на Степан II хърватското кралство се изправило пред тежък проблем: кой трябва да наследи последния потомък на династията Търпимирович, която управлявала държавата почти три столетия. Едно от решенията в този труден момент било хърватската корона да бъде връчена на братята на Звонимировата вдовица кралица Елена, т. е. на унгарската династия Арпад – изход, до който в крайна сметка се и стигнало, макар и след борба и тежки междуособици. Един такъв изход от династическата криза може би щял да създаде условия Хърватия да заякне и напълно да се вгради в Европа. Това изтъквали в аргументите си кралица Елена и подкрепящите я славонски аристократи, които (според някои извори) побързали да изпратят при унгарския крал пратеничество с молба той да завземе властта в Хърватия. Крал Ладислав Арпад не можел да се откаже от такава изгодна възможност. През 1091 г. войските му нахлули в Хърватия, без съпротива завзели Славония

(т. е. земите от Драва до Гвозд) с намерението да продължат към мечтаното Адриатическо море. Тези намерения обаче не били реализирани – унгарските войски трябвало да се върнат в родината си, за да я защитят от нахлулите в нея кумани. Преди окончателното си оттегляне от хърватска територия, крал Ладислав основал Загребската епископия (1094 г.). По този повод изворите за пръв път споменават Загреб, който по-късно ще стане център на Славония, а от 16 в. насетне и на цяла Хърватия. В завладяната Славония унгарският крал поставил да властва самостоятелно племенника си Алмош (до 1095 г.).

Независимо, че по време на този първи поход Арпадите не успели изцяло да покорят Хърватия, военните им действия, както и междуособиците около престолонаследието създали в хърватското кралство обстановка на анархия. Макар Славония да не била изцяло присъединена към Унгария, нейното отделяне като самостоятелно владение на Алмош ощетило териториално държавата и я отслабило. От това се възползвала Византия, която с помощта на норманския граф Готфрид завладяла далматинските градове и острови.

Противниците на проунгарската партия се групирали в столицата Книн около избрания от тях крал Петър Свачич (1093 – 1097). За неговия род няма сведения – предполага се, че той е бил жупан по времето на крал Звонимир. Независимо, че не принадлежал към кралския род и че придобил короната по несъвсем изяснен начин и право, този последен хърватски крал заел достойно място в историческата памет на своя народ. Той направил опит отново да обедини Славония с Хърватия и успешно оглавил усилията на хърватс-

кия народ да запази независимостта на държавата си. Тези усилия (които намерили израз дори и в неприятелското отношение на хърватите към преминаващите в края на 1096 и началото на 1097 г. през тяхната територия участници в Първия кръстоносен поход) достигнали кулминацията си в битката в планината Гвозд. Там войските на наследилия Ладислав крал Коломан Арпад нанесли на хърватите най-тежкото в тяхната ранносредновековна история поражение. В тази решителна битка намерил смъртта си и последният хърватски крал Петър Свачич, в памет на чиято саможертва местността, където се разиграла битката, била наречена Петрова планина. Унгарските войски успешно достигнали до морето, завладели Биоград и през 1098 г. Коломан сключил с Венеция договор, който разделил хърватските земи на две сфери на влияние – Унгария признала владенията на Венеция в Хърватското Приморие, а Венеция – правото на Унгария над Славония. Унгарският крал обаче не успял да използва победата си, за да покори изцяло хърватските земи, тъй като трябвало да защити държавата си от нападналите я от изток руси и кумани. Отслабнала след нанесеното ѝ от съюзените руско-куманski сили поражение в Галиция (1099 г.), Унгария трябвало вече да се съобразява както с нарастващия отпор на хърватите, така и със затвърдилите позициите си в Далмация Византия и Венеция. Ето защо Коломан се отказал да покори Хърватия със сила. Давайки си сметка, че осъществяването на този вариант не ще му осигури трайна и силна власт над хърватите, унгарският крал взел решение да прибегне до дипломацията, за да придобие хърватската корона посредством

мирното си договаряне с хърватите. През 1102 г., разчитайки на подкрепата на проунгарската партия в Хърватия, Коломан навлязъл с войски в Хърватия. Някъде при Драва той бил пресрещнат от представители на най-големите благороднически фамилии (Качич, Кукар, Шубич, Чудомирич, Сначич и пр.), които съставлявали ядрото на хърватския военен и политически елит. Хърватските първенци признали Коломан за свой крал и сключили с него договор, т. нар. Pacta conventa. Според този договор хърватите се задължили да воюват за своя сметка отсам Драва, а оттатък тази река – за сметка на унгарския крал. Коломан от своя страна признал териториалната цялост на Хърватия и нейната вътрешно държавноправна автономия, гарантираща властта на бана и на Хърватския сабор над вътрешните дела на Хърватия. Той обещал на хърватските аристократи да ги освободи от данъци и да гарантира владенията им. След като се договорили, Коломан бил коронясан в Биоград за хърватски крал. През следващите години той завладял Сплит, Задар и Трогир и след като им осигурил автономно управление и защита от Византия и Венеция, се обявил за крал на Унгария, Хърватия и Далмация.

Впрочем тълкуването на важните събития през 1102 г., т. е. събитията, в резултат на които Хърватия попаднала в рамките на Унгарското кралство и под короната на св. Стефан Арпад, винаги поставя спорния въпрос: дали в тази преломна за съдбините на хърватите година Унгария е завладяла Хърватия или по мирен дипломатичен път е получила хърватската корона? Този въпрос всъщност може да се постави и другояче – дали унгарските крале от династията Арпад са били завоеватели

или са станали крале на Хърватия по легитимен начин, основаващ се на тяхното наследствено (по линията на съпругата на Звонимир, Елена Хубава) право над хърватската корона?

Посоченият спор все още буди размисъл сред изследователите. На крайното мнение, че през 1102 г. Хърватия е загубила независимостта и държавността си се противопоставя мнението, че попадането на хърватската корона в унгарската династия Арпад не означава, че Хърватия е загубила своята самостоятелност и държавност. В решаването на този проблем е много важно да се има предвид нееднаквото политическо положение на Хърватия и Славония след 1102 г. Трябва да се отчете обстоятелството, че според договореното в Pacta conventa Хърватия (т. е. земите южно от Гвозд) е имала гарантирано широко вътрешно самоуправление – имала е свой Сабор, свой кралски наместник (бан), собствена войска, данъчна система и самостоятелна парична единица. Не такова обаче е било положението на Славония. След 1102 г. тя станала кралско владение, с чиито земи според тогавашното феодално право кралят обдарявал свои васали. Славония е била не само географски и стопански, но и политически така силно обвързана с Унгария, че унгарците са я смятали за част от своята държава. Различията в положението на Хърватия и Славония имат своето обяснение – унгарските крале от династията Арпад не са искали (а и вероятно не са могли) да сменят изцяло съществуващия в Хърватия порядък, за да настанят там свои войски и да я колонизират. В отдалечената Хърватия унгарците трябвало да разчитат на местните сили, които да ги подкрепят и поради това вероятно са ѝ предоставили вътрешно самоуправление – привилегия, към която нямало нужда да прибягват в случая със съседна Славония, където те вече трайно присъствали и имали голямо влияние.

Но макар Хърватия (т. е. земите южно от Гвозд) да продължила да бъде носител на ограничената, но все пак съхранена хърватска държавност и културна идентичност, след 1102 г. тя не била вече независима държава. Престанала да бъде и субект в международните отношения, т. е. загубила и своята международна идентичност. Ето защо преломната 1102 г. имала тежки последици за по-нататъшната съдба на хърватския народ. И въпреки това – запазилата част от държавността си Хърватия била обвързана в една държавна общност с Унгария най-вече посредством личността на общия крал. Тогава вероятно можем да кажем, че през 1102 г. хърватите все пак са избрали едно историческо решение, което било „най-малкото зло". Това решение ги е спасило от голямото зло – да бъдат прегазени и изцяло покорени от Унгария. То им позволило повече от четири века да бъдат не толкова под Унгария, колкото заедно с Унгария – една политическа позиция, която те използвали, за да пренесат през вековете своята макар и ограничена държавност.

4. Ранносредновековната хърватска култура

Земите, в които през 7 в. се заселили хърватите, имали богати културни традиции. Римското присъствие в тях е съхранило чак до наши дни величави паметници на римската архитектура и скулптура (Амфитеатърът в

Пула от 1 в., Диоклециановият дворец в Сплит от 4 в., Еуфразиевата базилика с мозайки от 6 в. и др.) и е вградило благотворното си влияние в живота на дошлите от Бяла Хърватия със своята вяра и обичаи хървати. Същото може да се каже и за влиянието, което културата на завареното романизирано илирско население е оказала върху развитието на хърватската култура.

Кръстопътното геополитическо положение на населените от хърватите земи е предопределило вплитането на разнопосочни културни тенденции в бита и духовния им живот. Тези идващи и от Запад, и от Изток влияния и тенденции се напластявали през вековете, пречупвали се през светогледа и традициите на хърватите, за да формират тяхната богата култура.

Наред с посочените вече антични влияния, в бита и културата на хърватите се вградили елементи от културата на франките (най-ясно изразени в направата на оръжие, стъклопроизводството, ювелирното изкуство и начина на държавна организация в ранносредновековния период). Влиянието на богатата византийска цивилизация хърватите възприели чрез непосредствените си многовековни контакти с Венеция и с градовете на Византийска Далмация върху чието развитие те също повлияли посредством зародилия се в този период процес за тяхната хърватизация.

Хърватите били добри земеделци и скотовъдци. Граничното между Изтока и Запада положение на техните земи им наложило да бъдат и добри воини, както и строители на отбранителни съоръжения – построеното от Людевит Посавски укрепление при Сисак, укреплението край Славонски брод и столиците им Нин, Солин, Биоград и Книн подкрепят това твърдение. Дворците на хърватските крале, намиращи се в тези столици, не се отличавали с особен разкош. Животът в тях бил повече подчинен на стремежа за изграждане и утвърждаване на държавността. Дворцовата структура и живот имитирали европейския модел (особено този на франките), но за специфичното културно равнище на този модел свидетелстват запазените хърватски названия на дворцовите постове и служби (например дед, воловар, виночерпец, соколар и пр.). Върховната власт принадлежала на краля и подпомагащия го дворцов съвет (бан, жупани, аристократи и висши духовници). Народният Сабор (в който наред в владетеля участвали старейшините, свободните хора и духовниците) гласувал законите, избирал бана и вземал решения за мир или война.

Приобщаването на хърватите към християнството дало особено силен тласък за развитието на тяхната държавност и култура. Макар официалният език в ранносредновековна Хърватия да бил латинският, хърватите не пренебрегвали своя славянски език. След идването на Кирило-Методиевите ученици и утвърждаването на хърватската ъглова глаголица, хърватският език се развивал едновременно с езика, донесен от тях и успявал да се утвърди в отпора си срещу латинския. За това свидетелстват запазените от 11 в. (особено от края му) изчукани върху камък глаголически надписи – Валунската плоча (глаголица и латиница), Гърдоселският отломък, Пломинският и Кръчки надписи, както и прочутата Башчанска плоча, върху която (както вече споменахме) са изписани името и титлата на крал

Звонимир. От края на 11 в. са запазени и славянски текстове като Клочевия сборник (превод от гръцки, изписан с обла глаголица), Виенските листове (най-старият глаголически славянски литургически паметник в хърватска редакция), съдържащия хърватски музикални фрагменти Евангелистар на св. Никола от Сисак и др. Всички тези паметници (някои от ръкописите са украсени с миниатюри) като изрисувания от Майо през 11 в. Кодекс свидетелстват за интензивните връзки на хърватските образовани среди с моравските и българските културни кръгове. Именно в резултат на това плодотворно културно взаимодействие хърватската книжовност започнала да набира сили. Защото благодарение на глаголицата и на разпространението на славянския език и богослужение хърватите са успели да съхранят своята славянска култура в условията на западноевропейското културно и религиозно обкръжение – въпреки всички решения на различните църковни събори и въпреки усилията на Рим да се подсигури налагането на латинския език, които били придружени с гонения и унищожаване на глаголическите църковни книги. Това предопределило и спецификата на хърватската ранносредновековна култура – едновременната употреба на три писмености (латиница, глаголица и проникналата по-късно от Босна кирилица, наречена босанчица) и едновременната употреба на два езика – латински и славянски (съответно хърватски).

Приобщаването на хърватите към християнството и дарителската дейност на техните крале поощрили строителството на църкви и манастири. Първите издигнати от хърватите църкви били малки, но красиви – това са църквите „Св. Кръст“ и „Св. Петър“ в Нин, „Св. Марта“ в Биачи, църквата „Св. Петър“ в манастира в Ружиница, построените от княз Бранимир „Св. Петър“ на Муч и от княз Мутимир „Св. Лука“ край Книн, църквата „Св. Платон“ на Грес, „Св. Кършеван“ и „Св. Донат“ на Кърк и особено прочутата „Св. Донат“ в Задар (нач. на 9 в.).

След 11 в., когато обогатилата се Хърватия започва все повече да се приобщава към западноевропейската средновековна цивилизация, започнало и изграждането на по-големи и по-богато украсени църкви от базиликален тип („Св. Степан“ и „Св. Моисей“ в Солин, издигната в епископията на Книн „Св. Мария“, базиликата в Биоград и пр.).

От втората половина на 11 в. насетне в църковното строителство в Хърватия все повече се утвърждава ранният романски стил – такива са катедралите в Раб, Задар, Трогир, Кърк, както и Загребската катедрала.

Строените църкви били украсявани с каменни скулптури (най-прочутите са саркофагът на Иван Равенянин (8 в.) и купелът за кръщаване на княз Вишеслав), с фрески (най-често срещаната украса в църкви и манастири в Далмация е т. нар. триплет – т. е. плетеница от червено, синьо и златно), с дърворезбовани олтари и прегради. Всичко това поощрило развитието на художествените занаяти – каменоделство, скулптура, дърворезба, църковна живопис (от 11. в. насетне в нея присъстват изображения на зверове и птици, а и на хора – светци и крале). Разцвет бележи и ювелирното изкуство – особено златарството (известни са имената на майсторите-златари от 11 в. Зур и Грубиш).

Пак с църквата било свързано в този период и развитието както на музиката (освен цър-

ковна музика се изпълнявали и народни набожни песни), така и на образованието. В ранносредновековна Хърватия образованието имало църковен характер. Училищата се помещавали в манастири, където бенедиктинци обучавали свещеници и послушници. Все пак, споменатите през 11 в. учители в Задар навяват мисълта, че за нуждите на търговията и нотариата подобни училища може би са съществували и в други градове по адриатическото крайбрежие. За съществуването на училища и за грижите, полагани от църквата за обучението на децата, свидетелстват и някои от решенията на Сплитските църковни събори (925 и 928 г.).

Ранносредновековната култура на хърватите показва, че заселвайки се в новите си земи, те бързо са се адаптирали към заварената тук цивилизация. След като променили вярата и обичаите си, хърватите изпитали разнопосочни културни влияния, натрупали нови умения и знания. Те възприели по-голямата част от всичко ново и полезно, което им позволило да се приобщят към по-напредничавите културни и духовни процеси, без обаче да загубят самобитността си.

ГЛАВА II

ПОД КОРОНАТА НА УНГАРСКИТЕ КРАЛЕ (1102 - 1527)

1. Под властта на Арпадите (1102 - 1301)

От 1102 г. насетне загубилият пълната си независимост хърватски народ тръгнал по един труден път на развитие. В рамките на Унгария под върховната власт на династията Арпад това развитие търпяло силното унгарско влияние, което особено ясно се долавяло в Славония. Нееднаквото по сила, времетраене и проявление унгарско влияние в хърватските земи на север и на юг от Гвозд породило различия в историческата съдба на двете части на Хърватия. Поради тях историческият път на хърватския народ след 1102 г. основателно се характеризира от хърватската историография като период на разпокъсване, на различия и отдалечаване.

В по-близката Славония Арпадите въвели унгарския модел на владеене на земята, а той ускорил развитието на процеса на феодализация на обществото. С дарените от краля земи в богатата равна Славония все по-често се заселвали унгарски аристократи. Появили се и различни форми на административно-данъчната система, които били чужди за земите на юг от Гвозд. В Славония Арпадите установили парична форма на данък (наричана куновина) и свой ред на административно деление – старите хърватски жупи били преустроени в кралски жупании, управлявани от

назначен от краля жупан, който притежавал административна, съдебна и военна власт.

Южна Хърватия (т. е. земите на юг от планината Гвозд, която за улеснение ще наричаме Хърватия) продължила да се развива доста самостоятелно и под властта на Арпадите. Поголямата ѝ отдалеченост възпрепятствала заетите с непрестанни династични борби унгарски крале да разполагат там свои войски, да даруват земите ѝ и да укрепват властта на свои унгарски аристократи. В Хърватия унгарската власт разчитала на подкрепата на местните сили, а това дало възможност на хърватските аристократи да засилят властта и самостоятелността си. За разлика от Славония тук процесът на феодализация на обществото бил позабавен и селските свободни общини се запазили по-дълго. Въпреки това властта на жупана станала наследствена, а някои жупани (като фамилията Шубич, която управлявала Брибирската жупа) започнали да се налагат като самостоятелни владетели (династи).

Наченатият след 1102 г. процес на „различия и отдалечаване" в историческото развитие на хърватските земи не отминал и Далмация. Тя прекрачила пределната 1102 г. като владение на Венеция. Скоро след това обаче била въвлечена във водовъртежа от сблъсъци между Венеция, Византия, Унгария и Германската империя, оспорващи си правото да я владеят, а тези сблъсъци сложили един неспокоен отпечатък върху нейната историческа съдба.

Проблемът за притежанието на далматинските градове и острови бил жизненоважен не само за хърватите – той стоял като задача и пред първия унгарски крал в хърватската история – Коломан. За разлика от Славония и Хърватия обаче, чието развитие се определя-

ло преди всичко от вътрешнополитическия фактор (т. е. от положението им в рамките на държавата на Арпадите), далматинският проблем бил силно обвързан с външнополитическата обстановка. Към далматинските градове и острови предявявали историческите си права не само владелите ги Византия и Венеция, и не само присъстващите в съдбата им хървати. Към тях се стремял и германският император Хенрих V, който обосновал претенциите си към Далмация, Хърватия и цяла Унгария като наследник на Карл Велики. Поради всичко това притежанието на Далмация означавало за Коломан начало на сложни дипломатически ходове и военни действия и начало на трудната и продължителна борба с Венеция, Византия и Германската империя. В хода на тази борба многобройното хърватско население на Далмация твърде често сменяло своите владетели, а това му предопределило историческа съдба, доста по-различна от тази на хърватите в Славония и Хърватия.

Заставайки на страната на Византия в поредния ѝ конфликт с норманите, Коломан скрепил съюзните си отношения с нея и посредством роднински връзки и така успял да реши далматинския проблем чрез дипломатическо умение. След като признал върховната власт на Византия над далматинските градове и острови, той получил от Константинопол правото да ги владее. От 1105 до 1107 г. неговата власт признали Задар, Трогир, Сплит, Раб, Осор и Кърк. Този успех станал причина за военен сблъсък с император Хенрих V, който подкрепял аспирациите на кралския брат Алмош към унгарския престол. През 1108 г. Коломан успял да възпре нахлулите в пределите на Унгария войски на германския император

и за дълго време да пресече домогванията на Хенрих V не само към Унгария и Хърватия, но и към Далмация. С цел да обвърже далматинските градове по-трайно към Унгария Коломан признал правото им на самоуправление, обещал им защита и ги освободил от изплащането на някои данъци. Това, от една страна, поощрило развитието на далматинските градове. От друга страна обаче, благодарение на придобитите привилегии тези градове все повече се откъсвали от хинтерланда си, затваряли се в себе си и се отдалечавали един от друг. Това явление също засилило развиващия се в хърватските земи след 1102 г. процес на „различие и отдалечаване", още повече, че в този процес били въвлечени и получилите привилегии хърватски далматински градове – Шибеник, Нин, Скрадин, както и островите Хвар и Корчула. Фактът, че когато като техен владетел Коломан се опитал да отнеме някои от предоставените им привилегии, тези градове и острови се надигнали срещу него, потвърждава приобщаването им към посочения процес.

Очерталата се в Далмация нестабилна обстановка била използвана от Венеция, която подновила опитите си отново да завладее далматинските градове и острови. Борбата на Унгария с Венеция за тях била дълга (всъщност продължила чак до началото на 15 в.) и с променлив успех. В нея се намесила и Византия, която подкрепила претенциите на ослепения от Коломан негов брат Алмош към унгарския трон и му дала убежище. Укрепването и засилването на Унгария естествено не се понравило на Византия, а намесата ѝ в борбите на Арпадите за престола довела до военен сблъсък между двете държави. Макар унгарските войски да успели да навлязат дълбоко във византийските владения и да разрушат Белград, войната между Унгария и Византия (1127 – 1129) не донесла победа на никоя от враждуващите страни. Още преди тази война обаче отношенията между двете държави се помрачили дотолкова, че Византия склонила да повери управлението на далматинските градове и острови пак на Венеция. Използвайки това, Венеция успяла от 1115 до 1125 г. да завладее не само онези градове, над които върховна власт имала Византия, но и хърватските градове Шибеник и Биоград. Военните действия между Венеция и Унгария за притежание на градовете и островите в Далмация се водили и при наследника на Коломан, крал Стефан II (1116 – 1131) и продължили с променлив успех почти двадесет години. Едва при Бела II Слепи (1131 – 1141) всички далматински градове, освен Задар, отново преминали под властта на унгарските крале.

Тежък обрат в борбите на Унгария с Византия и Венеция за владеенето на хърватските земи настъпил, когато на византийския престол се възкачил император Мануил Комнин (1143 – 1180). Независимо че през 1146 г. унгарските войски разбили армията на съюзения с Византия германски император, те не успели да възпрат амбициозните действия на Мануил Комнин да разшири владенията си на северозапад. Сполучливата завоевателна политика на този византийски василевс на няколко пъти сериозно застрашила хърватските земи. След смъртта на крал Гейза II византийският император енергично се намесил в династичните борби на Арпадите. Отказът на затвърдилия се на унгарския престол Стефан III да приеме предлагания му от Мануил Комнин неизгоден мирен договор дал повод за

нахлуването на византийските войски в кралство Унгария. От 1164 до 1167 г. те успели да завладеят Срем, Босна, всички хърватски земи южно от р. Кърк и далматинските градове (без Задар и Трогир, които наред с някои от островите си запазила Венеция). Византия въвела в завладените земи свое управление, начело на което стоял императорски наместник със седалище в Сплит. Независимо от отпора срещу византийското владичество (въстанието в град Клис, участието в организираната от неретвянския княз Никола Кръчки съпротива), Византия управлявала завзетите хърватски земи чак до смъртта на Мануил Комнин. След 1180 г. новият унгарски крал Бела III постепенно възстановил властта си в хърватските земи южно от р. Кърк и в далматинските градове, както и в Срем и Босна. През 1186 г. той успял да сключи изгоден мир с император Исак Ангел, който се отказал от правата си над градовете и островите в Далмация. Слагайки край на вековното присъствие на Византия в Далмация, този мирен договор всъщност отбелязал факта, че в края на 12 в. Хърватия и Далмация заедно отново попаднали под властта на унгарския крал. Това положение използвал в борбите си срещу Венеция град Задар. Макар на няколко пъти да се надигали срещу венецианското владичество (1159, 1164, 1168 – 1170 г.), жителите на Задар успели да го отхвърлят едва през 1180 г., когато Задар се поставил под защитата на унгарския крал. Независимо от това борбата между Унгария и Венеция за този далматински град продължила чак до 1193 г.

Дългото съперничество на унгарските крале с Византия и Венеция за далматинските градове и острови в значителна степен променило тяхната съдба и ги отдалечило още повече от развитието на Хърватия и Славония. Тази промяна се задълбочила и под влиянието на кръстоносните походи. Засилилите се по време на четирите кръстоносни похода връзки на Европа с Изтока спомогнали за бързото процъфтяване на градовете по далматинското крайбрежие. Това процъфтяване имало важна последица – привличането на все по-голям брой от населяващите хинтерланда на градовете в Далмация хървати в градския живот, което ускорявало процеса на тяхната хърватизация.

Този процес не успял обаче да надмогне нарастващата през 12 в. тенденция за формиране на различия в историческото развитие на отделните, населявани с хървати земи. В обсега на действие на този процес в края на 12 в. попаднали и населените с хървати части от Босна, както и хинтерландът на Дубровник.

Намиращата се ту под върховната власт на Византия, ту под властта на унгарските крале Босна през 1154 г. се управлявала от бан Борич – родоначалника на по-късната босненска династия Котроманичи. След смъртта на завладелия я византийски император Мануил Комнин, Босна, макар формално да признавала върховната власт на унгарския крал, започнала да се разширява и да се развива все по-самостоятелно като отделна държава, управлявана от бан Кулин. Икономическата основа за това самостоятелно развитие на Босна се формирала благодарение на установените търговски отношения с Дубровник (чрез подписания търговски договор от 1189 г.). Силен тласък за това самостоятелно държавно развитие дала и самостойната босненска църква. Опираща се на силно разпространеното

в Босна патаренство (религия, почиваща на почерпания от източното манихейство и от възникналото в българските земи богомилство дуализъм), босненската църква получила подкрепата на бан Кулин и се утвърдила като народна и държавна църква. С подкрепата на държавната власт, еднакво отдалечената и от Рим, и от Константинопол босненска църква успяла да съхрани независимостта си въпреки натиска на католическата църква и унгарските крале. Не постигнала нейното подчиняване и предприетата през 1235 – 1238 г. от унгарския крал Бела IV кръстоносна война срещу босненския бан Матей Нинослав. След тази война, както и след предприетата със същата цел война през 1244 г. Босна, макар и смалена териториално, продължила да се развива самостоятелно.

Независимо че последователно признавал властта на Венеция, Византия и норманите, Дубровник заедно с част от хинтерланда си също поел по самостоятелен път на развитие. Установявайки търговски отношения с градовете в Италия и Византийска Далмация, с България, Босна, Сърбия и Захумле, както и с Византия (1192 г.), Дубровник придобил възможността да търгува из целия Балкански полуостров – от Адриатическо до Черно море, – а това подсигурило стопанския му и културен разцвет.

Въпреки силното хърватско присъствие в хинтерланда на Дубровник и въпреки обстоятелството, че в него също протичал общият за градовете в Далмация процес на тяхната хърватизация, Дубровник поел по пътя на независимото си развитие като град-държава. Придобитата територия (от Жупа до Затон с островите Локрум, Колочеп, Лопуд и Ши-

пан), както и важната му роля на търговски посредник между Запада и Изтока проправяли самостоятелното му държавно развитие.

Посочената тенденция за разпокъсване и отдалечаване на населените с хървати земи била поощрена и от засилващия се в края на 12 в. процес на феодализация на хърватското общество. Във вътрешността на Хърватия и Славония този процес намерил израз в появата и укрепването на самостоятелни владетели – едри земевладелци, които не попадали под властта на жупаните. Даренията и привилегиите, които получавали от краля с цел да бъдат привлечени към него, всъщност засилвали властта им, която започнала да се предава по наследство, а това отслабвало кралската власт. В Западна Хърватия все повече укрепвали князете Кръчки (по-късно Франкапани), които получили от краля земите на Модрушката жупа. С Брибирската жупа пък били обдарявани князете Брибирски или Шубичи (по-късно Зрински), които засилили позициите си дотолкова, че започнали да вземат дейно участие в политическия живот на кралство Унгария и станали фактор в обществения живот на хърватския народ. Силни били и князете Цетински (наречени по-късно Нелепичи), а така също и фамилиите Омишки – Качичи, Карбавски – Куряковичи, а в Западна Славония най-могъщи станали князете Бабонеги, назовавани още Благайски. Под властта на жупаните често не попадали и дребните васали, от които започнало да се формира и дребното дворянство.

В началото на 13 в. феодалните владетели водели помежду си борби за надмощие, в които нерядко бивал въвличан и кралят. Така например князете Брибирски – Шубичи се

опълчили срещу Домалд Цетински. След като крал Андрей II им дарил неговите земи от р. Кърк до Задар (1223 г.) и особено след като уличените в патаренство и пиратство Качичи били разбити от хърватския херцег Бела, князете Брибирски – Шубачи се наложили като най-могъщите самостоятелни хърватски властелини. Предизвиканата от тези борби анархия подтикнала градовете в Далмация и Истрия да се съюзяват помежду си с цел да устоят на апетитите, проявявани спрямо тях от самостоятелните хърватски властелини, а и да се противопоставят на пиратските нападения откъм морето.

Настъпилата в кралство Унгария феодална раздробеност и все по-отслабващата кралска власт били използвани от Венеция, която в началото на 13 в. успяла да разшири владенията си в Далмация и Истрия. През 1202 г. венецианският дожд Енрико Дандоло завладял Задар и му отнел потвърдените от унгарските крале привилегии за самоуправление. През 1205 г. Дубровник бил принуден да признае властта на Венеция и макар да съхранил самоуправлението си, вече Венеция избирала княза и утвърждавала архиепископа му. Независимо от усилията си да възпре свободното стопанско развитие на далматинските градове, Венеция не успяла да сломи търговската мощ на Дубровник, нито самостоятелността му. След няколко неуспешни опита да отхвърли венецианската власт (1231, 1235, 1251 г.) и след чести сблъсъци с устремилата се да завладее този богат град Сърбия (войната от 1252 – 1254 г., в която съюзник на дубровчаните била България, и войните от 1301 – 1302, 1317 – 1318 и 1327 – 1328 г.) Дубровник продължил да се развива като град-държава, с отлично организирано управление и голяма стопанска мощ.

Успехите на Венеция в завладяването на далматинските градове, борбите за престола и разширяващата се вътрешнополитическа анархия все повече отслабвали властта на унгарския крал за сметка на едрите властелини. Това подтикнало дребното дворянство да се опълчи срещу водената от крал Андрей II политика и да го принуди да обяви през 1222 г. т. нар. Златна була. С този документ кралят гарантирал правата на дребните дворяни, освобождавал ги от данъци и им позволявал достъп и известно участие в държавните дела. Ограничаващата властта на краля, църквата и едрите феодални владетели Златна була станала основен закон в кралството. На практика обаче този документ се прилагал само в Унгария и Славония. Разпоредбите му не се изпълнявали в хърватските земи южно от планината Гвозд, а това показвало, че и през 13 в. те запазили гарантираното им през 1102 г. от Pacta conventa самоуправление.

По време на властването на наследилия Андрей II крал Бела IV унгарските и хърватските земи били нападнати от татарите. През 1241 г. водените от Бату-хан многобройни татарски орди нахлули в пределите на кралство Унгария и в битката при р. Шайя разбили предвождания от краля и от хърватския херцег Коломан войска. Преследвайки отстъпващия към Адриатическия бряг Бела IV, татарите опустошили Загреб и се втурнали на юг. След неуспешни опити да завземат Калник, Клис, Трогир и Сплит, близо до Шибеник те претърпели поражение, което оставило в историческата памет на хърватския народ легендата за победата му над татарските нашественици при Гробнично поле. През 1242 г., след вестта за смъртта на великия си хан Огутай,

татарските орди започнали да се оттеглят на изток. По пътя си те опустошили околностите на Дубровник, подпалили Котор и преминали в Босна, оставяйки след себе си опустошение, глад и чума. Татарското нашествие всъщност била първата военна катастрофа, сполетяла хърватския народ.

Тежките последици от татарското нашествие засилили процеса на феодалното раздробяване на хърватските земи. Задълбочила се и характерната за историческото развитие на Хърватия и Славония тенденция за тяхното отдалечаване. Тази тенденция намерила израз и в териториално-административната подялба на управляваните от хърватския херцег хърватски земи. Още по времето, когато бил херцег, Бела, наследникът на Андрей II, поделил херцегството си на две бановини – Славонска (земите северно от Гвозд) и Приморска (Хърватия), обхващаща земите южно от Гвозд. По-късно, през 1260 г., вече като крал, Бела IV потвърдил решението си да раздели хърватските земи на две териториално-политически единици. Те трябвало да се управляват от двама банове – славонски и хърватско-далматински, които били подчинени на херцег с кралско потекло. Ако нямало такъв, и двете бановини се управлявали от славонския бан. От 1261 г. насетне и двете бановини управлявал почти самостоятелно херцег Бела, по-малкият син на краля. Негови столици били Загреб (като център на Славония) и Книн (като средище на Хърватия). По този начин хърватските земи отново били разделени, както в началния етап на възникналата хърватска държава, когато съществували Приморска Хърватия и Панонска (Посавска) Хърватия. Това разделение, което продължило до 16 в.,

имало тежки последици за развитието на хърватския народ. То затруднявало общия му исторически път, отслабвало съпротивителните му сили и улеснявало чуждото проникване в хърватските земи.

По времето на Бела IV се засилили и династическите борби за унгарския престол. В усилията си да измести баща си крал Бела IV, Стефан V сключил съюз с Шарл I Анжуйски – краля на двете Сицилии. Този съюз ознаменувал началото на обвързването на кралство Унгария и влизащата в неговите рамки Хърватия с Анжуйската династия, която скоро щяла да отстрани от унгарския престол династията Арпад.

Заедно с посочените характерни за развитието на хърватските земи центробежни тенденции и задълбочаващата се феодална раздробеност на кралството, тези династически борби още повече отслабили кралската власт. Това формирало условия за настъпване на феодална анархия в държавата на Арпадите, намерила израз не само в борбите между феодалните властелини и между отделните далматински градове, но и в борба между градовете и властелините.

Всички тези процеси имали обаче през 13 в. различни проявления в Славония и Хърватия с Далмация. В Славония те намерили израз в засилващия се отпор на градовете срещу самоволията на големите феодални владетели. Стремейки се да получат гаранции за своя стопански и политически напредък, градовете потърсили защитата на краля. В резултат на това през 13 в. в Славония вече имало градове с нов статут, т. нар. свободни кралски градове. През 1209 г. такъв статут придобил Вараждин. Вуковар станал свободен крал-

ски град през 1231 г., Вировитица – през 1234, а Петриня – през 1240 г. Две години по-късно свободен кралски град станал и Градец (днешният Горен град на Загреб), а през 1252 г. – и Крижевац. Получаването на този специален статут подсигурил на посочените хърватски градове ускорено стопанско и обществено-политическо развитие. Най-напредналите от тях като Градец и Крижевац се превърнали във важни центрове на Славония през Средновековието, а в тях заседавал и Хърватският Сабор (парламент). Важна роля придобил и епископският град Загреб, който станал църковен център на Славония. Впрочем в тази хърватска бановина феодалната разпокъсаност имала и друго проявление – засилила се борбата на дребното дворянство срещу едрите владетели (фамилиите Кръчки, Куриякович, Бабонеги), чието могъщество отслабвало властта на жупана, херцега и бана.

По-различен път на развитие имала разделената от Славония Приморска бановина (Хърватия и Далмация). Съхранената тук самостоятелност на феодалните властелини подсигурила могъществото на князете Брибирски – Шубичи. След като успели да завладеят градовете по далматинското крайбрежие, Шубичите започнали да управляват като независими владетели. Върха на своето могъщество тази фамилия достига при Павел Шубич. През 1273 г., когато в Загреб заседавал Първият Славонски сабор, Павел Брибирски – Шубич, княз на Сплит и Трогир, получил титлата и поста на бан на Приморска Хърватия. Отстъпвайки Сплит и Трогир на брат си Младен Шубич (вторият му брат Юрай владеел Шибеник, Омиш и Нин), Павел Шубич успял да подсигури възхода на своята фами-

лия като най-могъщи независими феодални властелини в Хърватия, а и в Унгарското кралство. След като разпростреле владенията си над Клис и Скрадин, Шубичите водили успешна борба с Венеция за подялбата на Неретва и се намесили в разгорялата се в края на 13 в. борба за унгарската корона, като застанали на страната на претендиращия за нея Карло Мартел Анжуйски. Като отплата за тази подкрепа бащата на Карло Мартел, кралят на Неапол и Сицилия Карло II, поставил под властта на Павел Шубич цяла Хърватия от Неретва до Гвозд. За да го привлече на своя страна, последният Арпад – Андрей III, му признал правото на наследствена власт, а през 1295 г. това право било потвърдено и от Карл II и Карло Мартел. По този начин бан Павел Шубич станал силен и независим владетел на обединените хърватски земи на юг от Гвозд. Той ги управлявал самостоятелно, основавал манастири и църкви (като епископията в Шибеник например), вземал данъци от градовете и пр. През 1299 г. Павел Шубич поел банския пост и в завзетите от унгарския крал части от Босна и започнал да се назовава „бан на Хърватия, Далмация и господар на Босна". Малко по-късно предал банския пост в Босна на брат си Младен, който в упорита борба с босненския бан Стефан I Котроманич покорил почти цяла Босна.

Като обединили за последен път през средновековието всички хърватски земи на юг от Гвозд (без Задар и островите Хвар и Брач, които владеела Венеция), князете Брибирски – Шубичи подсигурили стопанския и културния разцвет на Хърватия. Могъществото им дало възможност да утвърдят на кралския престол подкрепяния от тях Кар-

ло Роберт Анжуйски (син на Карло Мартел). През 1300 г. Юрай Шубич довел Карло Роберт в Хърватия, а когато на следващата година последният Арпад, Андрей III, починал, Шубичите отвели своя претендент за унгарския престол в Загреб, а оттам и в Унгария, където той бил коронясан за крал на Унгария и Хърватия под името Карл I Анжуйски (1301 – 1342).

Активната намеса на князете Шубичи в династическите борби за унгарската корона достатъчно ясно демонстрирала могъществото на феодалните властелини в Хърватия. Това тяхно могъщество показало, че завършилото през 1301 г. двестагодишно управление на династията Арпад се почувствало повече в Славония, отколкото в Хърватия, където местните владетели съхранили привилегиите си и засилили мощта си за сметка на кралската власт. В крайна сметка двустолетното властване на династията Арпад не се отразило благоприятно върху развитието на хърватските земи. Увлечени в борбите си за престола и прекалено заети с външната си политика кралете от династията Арпад допуснали отслабването на кралската власт, наложили разделянето на хърватските земи и позволили развихрянето на феодалната анархия в тях. Те не успели да отхвърлят претенциите на Венеция към далматинските градове и острови, допуснали Босна да разшири владенията си за сметка на Хърватия (отстъпление, коригирано в края на управлението им благодарение на активната дейност на князете Шубичи). Създадената от Арпадите дуалистична банска власт в хърватските земи (т. е. създаването на бановина Славония и бановина Хърватия) разбило единството на хърватския народ, а това

имало неблагоприятни последици за по-нататъшния му исторически път.

2. Под властта на различни династии и начало на борбата срещу турските нашественици (1301 - 1527)

Макар да се възкачил на унгарския престол с помощта на князете Брибирски – Шубичи, Карл I Анжуйски не бил склонен дълго да търпи тяхното могъщество и независимост. Намеренията му да заякчи отслабналата кралска власт влизали в противоречие с интересите на тази хърватска аристократична фамилия, която успяла да обнови единството на хърватските земи от Адриатическо море до Дрина и от Гвозд до Неретва. За да осъществи тези свои намерения Карл I умело се възползвал от съществуващото съперничество между големите хърватски феодални властелини. Освен Шубичи – Брибирски в Южна Хърватия силни били още Кръчки – Франкапаните (чиито владения се простирали в Северозападна Хърватия), а Бабонегите (Бабоничи) властвали в Славония. Наред с тях значително влияние имали фамилиите Нелепичи – Цетински, Курякович – Карбавски, Миховиловичи, а в Босна – Хърватиничи. За да укрепи властта си, крал Карл I трябвало да си възвърне и Задар (който с подкрепата на Шубичите се бунтувал срещу венецианската власт), както и завладените от Венеция острови от Кърк до Корчула.

В изпълнението на тези свои планове новият крал използвал настъпилите след смъртта на Павел I Шубич (1312 г.) междуособици и умело ги насочил срещу наследника на Павел

Шубич, новия бан на Хърватия и Далмация Младен II Шубич. Младен II не могъл да продължи успешната борба на баща си срещу Венеция в подкрепа на бунтуващия се Задар и сключил с нея мир, който обаче съвсем не я възпрял да кове интриги срещу него. Новият бан не притежавал нито силата, нито дипломатическия такт на баща си и само за няколко години настроил срещу себе си почти всички големи хърватски владетели, градовете Сплит, Трогир и Шибеник (които се предали на Венеция), а дори и брат си Павел II Шубич.

На страната на противниците на Младен II (княз Нелепич- Цетински, жупаните Куряковић – Карбавски и Миховилович, Хърватинич от Босна и босненския бан) застанали както банът на Славония Иван Бабонич, така и самият крал. Поощрени от подкрепата на краля и Венеция, противниците на Младен го победили в битката край Клис, а кралят го заточил в Унгария, където той починал.

Успял да сломи силните Шубичи – Брибирски посредством поощрената от него феодална междуособна война, крал Карл I започнал да подчинява и другите враждуващи помежду си феодални владетели и да укрепва властта си. В Славония по негово нареждане бан Микац Михалевич победил силния феодал Гизинговац и в значителна степен отслабил влиянието на Бабонегите. На страната на краля в борбата му срещу самостоятелните владетели застанали князете Кръчки – Франкапани, но на юг княз Нелепич-Цетински отстоявал независимостта си. С подкрепата на градовете Шибеник и Трогир и с помощта на Куряковичи и Миховиловичи, княз Цетински на няколко пъти отблъснал от столицата си Книн нападенията на съюзилите си с краля банове на Босна, Хърватия и Славония и до смъртта си (1344 г.) не се покорил на Карл I Анжуйски.

Умишлено подклажданите от унгарския крал феодални междуособици очертали през 14 в. в хърватските земи тежката атмосфера на анархия, при която едва ли не всеки воювал срещу всеки. Тази обстановка наистина позволила на Карл I да подчини силните хърватски благородници и да засили властта си. От друга страна обаче, обстановката на феодална анархия отслабила властта му над далматинските градове и острови, които в стремежа си да се защитят от анархията един по един признавали властта на Венеция. Така Венеция успяла да завладее цялото среднохърватско крайбрежие без градовете Скрадин, Омиш, Клис и, разбира се, без Дубровник, който не само укрепил независимостта си, но и разширил владенията си на северозапад.

Една от най-значимите последици от настъпилите в Хърватия и Славония по времето на Карл I размирици била засилването на Босна и разпростирането ѝ върху хърватски територии. Силният босненски владетел Стефан II Котроманич завладял земите до Динара и морето, старите хърватски области Имотски, Дувно, Ливно, Гламоч, Приморието между Неретва и Цетина и областта Хум. След като властта му признали феодалите Хърватиничи, той успял да премести границата на Босна още по̀ на запад за сметка на Хърватия. Сключвайки търговски договори с далматинските градове от Дубровник до Задар, Стефан II Котроманич подсигурил стопанския и културния напредък на Босна и установил много добри отношения с Дубровник. Така Стефан II Котроманич поставил основите на

обширната и силна независима Босна, която още повече щяла да процъфти по време на управлението на неговия наследник Твъртко I.

Въпреки че допуснал засилването на Босна и разширението ѝ за сметка на хърватските земи, Карл I успял действително да обезсили хърватските феодали и улеснил наследника си Людовик I Анжуйски в усилията му изцяло да ги покори под властта си. Седемнадесетгодишният Людовик I трябвало най-напред да се справи с непокорните Нелепич – Цетински. След смъртта на княз Нелепич-Цетински, като си подсигурил подкрепата на славонския бан Никола Банич и босненския бан Стефан, кралят успял да сломи съпротивата на вдовицата на княза Владислава. Независимо че получила помощ от Франкапаните и Куряновичите, застрашената от голямата кралска войска Владислава отстъпила Книн и се покорила на краля. След като успял по-късно да подчини и Куряковичите, Людовик трябвало да се разправи и с все още силните наследници на Павел II Шубич, на които помагала и Венеция. През 1347 г. кралят завладял главния им град Островица и се договорил с тях в замяна на него да им даде във владение Зрин, близо до Петриня. Тази замяна ознаменувала края на независимостта на могъщия род Шубич-Брибирски. Оттогава този клон на фамилията започнал да се нарича Зрински и играл твърде важна роля в покъсната хърватска история. Осем години след смъртта на Младен III Шубич, назоваван „щит на хърватите", неговият брат Павел III Шубич също признал властта на краля и му предал последните твърдини на князете Шубич – Брибирски – градовете Скрадин, Клис и Омиш.

След като подчинил самостоятелните властелини в Хърватия, Людовик I решил да си

възвърне и завладяното от Венеция хърватско крайбрежие. Поражението, което претърпял през 1345 г., подкрепяйки въстаналия срещу венецианската власт Задар, го принудило да сключи с Венеция осемгодишно примирие, по време на което успял добре да се подготви за една решителна война. В съюз с враждебната на Венеция Генуа през 1356 г. Людовик I Анжуйски започнал да си възвръща далматинските градове и острови, някои от които (Трогир, Шибеник, Брач, Нин) сами се надигнали срещу венецианското владичество. През 1358 г. победената Венеция подписала Задарския мир, с който се отказвала от всичките си владения по хърватското крайбрежие. Върховната власт на унгарско-хърватския крал признал и Дубровник. Така за пръв път след крал Звонимир далматинското крайбрежие било изцяло освободено от властта на Венеция. Двадесет години по-късно Людовик I още веднъж воювал с Венеция (1378 – 1381), която се опитала да си възвърне някои далматински острови и градове. Венецианците били принудени отново да признаят условията на Задарския мир от 1358 г. и да заплащат на унгарския крал данък в замяна на приоритета, даден им от него в търговията със сол.

Провежданата от Людовик I политика за засилване на кралската власт и териториално разширяване на кралството постигнала успехи и в Босна. Посредством брака си с босненската принцеса Елисавета Котроманич унгарският крал успял да възстанови някогашните граници между Хърватия и Босна, тъй като получил като зестра отново областите Завърше, част от Хум и Неретвянското Приморие. Чрез далновидната си вътрешна и външна политика двамата крале от Анжуйската динас-

тия успели да обединят под скиптъра си всички хърватски земи и да подсигурят на Хърватия онези обширни граници, които тя не била имала от времето на крал Петър Крешимир насетне. Тези двама крале извънредно много засилили и кралската си власт, след като се справили със съществуващата феодална анархия.

Независимо от това и по време на тяхното властване разделената на две бановини Хърватия съхранила своята автономия в рамките на кралството. Като носител на хърватската държавноправна традиция хърватският херцег запазил много от правата си – назначавал славонския и хърватско-далматинския бан, свиквал Сабора и пр.

Людовик I не оставил мъжки наследник. Наследила го дъщеря му Мария, а от нейно име управлявала жена му Елисавета. Женското управление не донесло нищо добро за кралството. От 1382 г. насетне, т. е. след смъртта на Людовик I Анжуйски, настъпил период на метежи и борби за престола, а това наново засилило центробежните сили в кралство Унгария.

Тези центробежни сили били разнопосочни. На първо място Унгария допуснала да загуби голяма част от хърватските земи за сметка на все по-заякващата Босна. Още преди смъртта на Людовик I укрепилият властта си над босненските феодали Твъртко I започнал да провежда успешна завоевателна политика. Той завладял земите по Горна Дрина, както и тези от Требине до Котор и в стремежа си да отслаби търговската мощ на Дубровник съградил две нови пристанища – Херцег-Нови и Брищаник. Коронясан за босненски крал през 1377 г., Твъртко I използвал влошеното след смъртта на Людовик I вътрешнополитическо положение на Унгария и умело намесвайки се в разгорялата се война между феодалите, до 1390 г. завзел всички хърватски земи южно от Велебит. В резултат на този негов успех през 1390 г. хърватските земи се оказали поделени между кралство Унгария и кралство Босна.

На второ място, макар от 13 в. насетне Дубровник все повече да се хърватизирал, той се развивал напълно самостоятелно. Независимо че признал през 1358 г. върховната власт на Унгария и се задължил да плаща годишен данък на Людовик I Анжуйски, както и да му помага във военно време, Дубровник станал независим дотолкова, че в началото на 15 в. се формирал и държавноправно като самостоятелен град-държава, под името Дубровнишка република.

Развилите се в кралство Унгария след смъртта на Людовик I центробежни сили намерили най-яркия си израз в бунта на хърватските дворяни срещу абсолютичната власт на унгарските крале, който прераснал в истинска война за унгарския престол. След 1382 г. недоволните от женското управление на кралството аристократи от Хърватия и Славония надигнали глави срещу двете кралици (малолетната Мария и властващата от нейно име Елисавета) и срещу приближения им палатин Никола Горянски. Движението оглавили тримата братя Хорват (загребският владика Павел, банът на Мачва Иваниш и Ладислав), както и Иван от Палижня, приор на манастира във Враня. Бунтовниците били подкрепени от босненския крал Твъртко I, който искал да си възвърне дадените като зестра на кралица Елисавета земи, а и да завладее още хърватски земи. Бунтът започнал в Хърватия Иван от Па-

лижня, подкрепян от Твъртко I, който, макар да получил от кралицата-майка град Котор, не се съгласил да премине на нейна страна. Независимо че двете кралици направили някои отстъпки, които гарантирали правата и привилегиите на хърватските аристократи, бунтът се разраснал. Към него се присъединили и славонските властелини начело със Степан Ласкович, които отново поискали онези привилегии, които им се полагали според Златната була от 1222 г. Надигналите се дворяни провъзгласили неаполския крал за херцег на Хърватия, а след това успели да го възкачат на унгарския трон. Макар и признат от двете кралици, Карло Драчки скоро бил убит по тяхно нареждане, а бунтовниците продължили борбата от името на неговия син Ладислав. През 1386 г. те успели да отмъстят за смъртта на Карло Драчки. Използвайки посещението на двете кралици в Хърватия, те убили Иван Горянски и затворили Мария и Елисавета в тъмница. Скоро след това Елисавета била удушена, а Мария била освободена с помощта на Венеция от годеника си, чешкия принц Сигизмунд Люксембургски. Веднага след сватбата им (1387 г.) Сигизмунд се коронясал за крал на Унгария, но не бил признат от разбунтувалите се хърватски дворяни, които обявили за крал младия Ладислав Неаполски (1386 г.). На тяхна страна бил и босненският крал Твъртко I, който умело използвал настъпилото в Унгария междуцарствие, за да завладее (1390 г.) цяла Южна Хърватия (без Задар и Дубровник) и да се провъзгласи и за „крал на Далмация, Хърватия и Приморието".

След смъртта на Твъртко I и Иван от Палижня (1391 г.) бунтът на хърватските аристократи срещу кралската власт на Анжуйците и техния зет Сигизмунд Люксембургски почти заглъхнал. Вина за това имала и нерешителността на новия босненски крал Стефан Дабиша, който след като се договорил със Сигизмунд, се дистанцирал от метежа. През 1394 г. войските на Сигизмунд завзели град Добор, главната крепост на братята Хорват, и жестоко се разправили с бунтовниците.

Победата на Сигизмунд Люксембургски обаче не била окончателна и скоро недоволството на хърватската аристокрация отново набрало сили. Смъртта на кралица Мария (1395 г.) и поражението на Сигизмунд в битката срещу турците при Никопол (1396 г.) отслабили неговите позиции, а когато на „кървавия Сабор" в Крижевац (1397 г.) Сигизмунд съсякъл бан Степан Ласкович и привържениците му, бунтът избухнал с нова сила. Сега на страната на метежниците застанали както владетелят на Долните краища Хървое Вукшич Хърватинич, така и новият босненски крал Остоя. Това активизирало движението срещу Сигизмунд, а когато неговите противници в Унгария го хвърлили в затвора (1401 г.), Ладислав Неаполски се коронясал в Задар за крал на Унгария и Хърватия. Страхувайки се за живота си, той обаче скоро се завърнал в Неапол, оставяйки за свой наместник в Хърватия и Унгария провъзгласения от него за „сплитски херцег" Хървое Вукшич.

Оттеглянето на Ладислав поощрило освободилия се от затвора Сигизмунд да продължи борбата за престола, която се пренесла и в Босна. Тук верните на Ладислав дворяни начело с Хървое Вукшич избрали за крал Твъртко II на мястото на покорилия се на Сигизмунд Остоя. Под предлог, че организира кръстоносен поход срещу босненски-

те еретици обаче, Сигизмунд успял да покори през 1408 г. Босна, да се помири с Хървое Вукшич и да завладее някои далматински градове и острови.

Разгорялата се през 14 в. като резултат от метежа на хърватските аристократи истинска война за унгарския престол станала причина кралството задълго да загуби Далмация. Разбралият, че няма да може да се възкачи на унгарския престол Ладислав Неаполски продал на Венеция за 100 000 дуката всички свои владения в Хърватия, както и правата си в Далмация. Наскоро след това Венеция успяла да отнеме и последните части от далматинското крайбрежие от заетия с хусистките войни Сигизмунд. Така, през 1420 г. Венеция завладяла цялото хърватско крайбрежие без остров Кърк, който бил присвоен от венецианците по-късно, през 1480 г.

Загубата на Далмация – това последно проявление на действащите в кралство Унгария след смъртта на Людовик I Анжуйски центробежни сили – имало особено тежко въздействие върху по-нататъшното развитие на Хърватия. Изолирайки Хърватия от морето, тази загуба отнемала основата за нейния стопански напредък и задълго заменила средиземноморската ѝ ориентация с континенталната. Завзелата Далмация Венеция правила всичко възможно, за да ограничава и потиска хърватското национално съзнание в далматинските градове и острови, а останали без естествения си хинтерланд (Хърватия и Босна), те западали икономически и все повече се отдалечавали от държавнополитическото развитие на Хърватско и Славония.

Загубата на Далмация (която останала под властта на Венеция цели 377 г., т. е. до 1797 г.)

нанесла удар върху държавнополитическия живот на хърватския народ. Зародил се и укрепнал дотогава в Южна Хърватия (предимно в земите около градовете Книн, Нин и Биоград), от края на 15 в. нататък той започнал да се премества на север и като се концентрирал в Загреб, все повече се откъсвал от Далмация. С изключение на на фамилията Кръчки – Франкапани и Нелепичи – Цетински, постепенно се преместял на север и хърватският политически елит (например Шубичи – Зрински). Всичките тези промени отслабвали съпротивителните сили на хърватския народ, и то в един твърде опасен за оцеляването му момент – турското нашествие. Защото, макар да се развивал в рамките на една средноевропейска държава – кралство Унгария, – през 15 в. хърватският народ не бил подминат от онзи характерен за средновековните балкански държави процес на феодални размирици и разпокъсаност, който в крайна сметка улеснил завладяването на Балканите от османските турци. През първата половина на 15 в. най-могъщи хърватски феодали били князете Кръчки-Франкапани, които след като се сродили с последния Нелепич-Цетински, Иваниша, владеели обширни територии в Хърватия и Славония. Те обаче все повече били изтласквани от земите си (съответно и от държавнополитическия живот на Хърватия) от графовете Целски (роднини на втората съпруга на крал Сигизмунд, Барбара Целска), както и от ползващите се с кралското благоволение братя Таловац. Самият крал поощрявал феодалните размирици. През 1436 г. той нахлул с войските си в земите на Франкапаните и Нелепичите, отнел голяма част от тях и ги дарил на братята Таловац, наскоро

въздигнати от него за славонски и хърватски банове. Намесата на краля изострила борбите на фамилиите Нелепичи и Франкапани срещу Целски и Таловац. Прераснали в истинска феодална война, тези борби имали тежки последици за Хърватия, тъй като създали в нея обстановка на беззаконие и несигурност. В резултат на тази обстановка развитието на разкъсваната от феодални борби Хърватия все повече се отдалечавало от развитието на бързо интегриращата се в държавнополитическия живот на Унгария Славония. Това различие още повече разединило силите на хърватския народ в момента, когато от Босна се задала османската опасност.

Увлеченият във водовъртежа на европейските събития и в усилията си да стане германски император Сигизмунд Люксембургски като че ли не си давал ясна сметка за сериозността на тази опасност. Намесвайки се в разгорелите се в Хърватия и Босна феодални размирици, той задълбочил вътрешнополитическата им нестабилност. Така например, когато през 1415 г. кралят обявил кръстоносен поход срещу обвинения от него в ерес и държавна измяна Хървое Вукшич Хърватинич, последният успял да отблъсне кралските войски с помощта на извиканите от него османци. Именно тогава, след като заробили хърватския бан, османците за пръв път проникнали в Хърватия и Славония, и то толкова навътре в техните територии, че се приближили до Загреб.

Едва след като осъществил намерението си да стане германски император (1433 г.), Сигизмунд взел мерки да заздрави отбраната на Хърватия и Славония. Организираните от него три големи военно укрепени лагера (хър-

ватският на юг от Дубровник и славонският и узорският на север) поставили основата на бъдещата Военна граница (Военна Крайна).

Пред непосредствената заплаха от нахлуването на турците Хърватия в рамките на Унгария била допълнително дестабилизирана и от настъпилите след смъртта на крал Сигизмунд династически борби за унгарския престол. От 1437 г. (когато Сигизмунд починал, без да остави наследник) до 1458 г. (когато управлението на кралството поел силният Матиаш Корвин, на унгарския престол се изреждали слаби крале, чието властване и честа смяна още повече намалили съпротивителните сили на кралството.

След Алберт Хабсбургски (първият представител на Хабсбургската династия, възкачил се на унгарския трон) властта наследил по роднинска линия полският крал Владислав I Ягело–Варненчик. След смъртта му в битката срещу османците при Варна (1444 г.), крал на Унгария и Хърватия станал малолетният Ладислав V Хабсбургски, а от негово име кралството управлявали представителите на унгарския аристократичен род Хуниади (най-известен сред които бил Ян Хуниади – Сибинянин, баща на Матиаш Корвин).

По време на тези чести династически промени Хърватия загубила в полза на Венеция последните си владения по далматинското крайбрежие (Омиш и Макарското Приморие). В Славония все повече укрепвали властта си Щаерските графове Целски, господари на Загорие и загребския Градец, а Истрия била поделена между Венеция, Хабсбургите и графовете на Горица.

Матиаш Хуниади–Корвин (1458 – 1490) се възкачил на унгарския престол в тежък за крал-

ството момент, когато османските турци били прегазили Сърбия, почти били завладели Босна и вече започвали настъплението си в хърватските земи. Ето защо най-важната задача, която трябвало да реши младият крал, била задачата да се укрепят югозападните граници на кралството, т. е. Хърватия и Славония, за да се гарантира неговата успешна отбрана. Матиаш Корвин подчинил вътрешната си политика именно на тази задача. За да я изпълни, той трябвало да се справи с феодалната анархия, да заздрави кралската власт и да централизира управлението на кралството. За целта Матиаш Корвин поел защитата над дребното дворянство и градовете от своеволията на едрите феодални владетели и успял да ограничи властта им. Като всички силни унгарски крале той се стремял да ограничи и самоуправлението на Хърватия посредством отслабването на силните хърватски дворяни, най-вече Франкапаните, от владенията на които отнел град Сен и част от Винодол.

За да заздрави отбраната на кралството си, Матиаш Корвин продължил започнатото от крал Сигизмунд начинание за създаване на отбранителни бановини. След покоряването на Босна от турците (1463 г.) кралските войски завладели Яйце, Сребреница и част от Северна Босна и на завзетите територии основали Сребренишката и Яйечката бановини. Малко по-късно (1477 г.) с цел да отбранява Хърватия от Венеция и османците откъм морето създал и Сенската капетания с център град Сен. По този начин кралят направил важна крачка – продължил начинанието на Сигизмунд да бъде основана бъдещата Хърватско-славонска Военна граница, а в условията на надвисналата турска заплаха това потвърдило качествата му на добър стратег.

Единствената слаба точка в изградената от Матиаш Корвин отбранителна система представлявал завладеният вече от турците коридор по долината на река Саня заедно с крепостите Ключ и Каменград. Този коридор давал възможност на прииждащите от Босна турци да навлязат дълбоко в хърватските земи и прегазвайки Лика, Карбава и Модруша, да стигнат чак до Истрия. От 1468 г. насетне те почти ежегодно се възползвали от тази възможност, за да плячкосват и опустошават хърватските селища. Пак с цел да осигури отбраната на Хърватия крал Матиаш назначил през 1471 г. Никола Илочки за босненски крал и хърватско-славонски бан, поставяйки му задачата да възвърне на кралството завладените от турците области. Никола Илочки твърдо отбранявал границите на Хърватия, но след смъртта му османците подновили набезите си в хърватските земи. През 1483 г. те успели да достигнат чак до Корушка и Кранска (днешна Словения), но на връщане водената от хърватския бан войска ги разбила в жестока битка на Зрински брод, край Уна. Отпорът на хърватите срещу нашествениците обаче бил затруднен от настъпилите след смъртта на крал Матиаш Корвин (1490 г.) нови междуособици и борби за унгарския престол. В Хърватия набралите отново сили Франкапани, воювали с Емерик Деренчин за град Сен, а в Славония привържениците на новия крал Владислав II Ягело се борили с привържениците на Максимилиян Хабсбургски, претендент за кралския престол. Независимо че тези междуособици отслабвали съпротивата на хърватите, те продължили да воюват успешно срещу нахлуващите в земите им турци. През 1491 г. войските на съюзилите се хър-

ватски феодални властелини пресрещнали завръщащата се с богата плячка войска на босненския паша и я разбили в битката край Удбина. Показала, че нашествениците не са непобедими, този битка отбелязала началото на нов етап в историята на хърватския народ – етапа на жизненоважната за националното му оцеляване вековна борба с турците за всяка педя хърватска земя.

Колко продължителна и тежка щяла да бъде тази борба, показало първото голямо поражение, което хърватската войска претърпяла в паметната за хърватската история битка на Карбавско поле. През 1493 г. турският военачалник Якуб паша нахлул в Хърватия и достигнал чак до областта Щаерска (днешна Словения). На връщане войската му била пресрещната от съюзилите се пред османската опасност сили на Франкапаните и бан Дренчин. Край Загреб турците разгромили хърватската войска. На кървавото Карбавско поле загинали хиляди хървати, много други (включително и банът) били отведени в робство. Макар с победата си през 1493 г. на Карбавско поле турците да направили сериозен пробив в отбраната на Хърватия, тя не загубила нито голяма част от територията си, нито съхранената до този момент част от своята независимост. Нещо повече – тежките последици от поражението при Карбавско поле като че ли мобилизирали силите на хърватския народ. Опасността от потъпкването на националната независимост предизвикала сред хърватите процес на обединение на силите в името на националната кауза. Макар и сразени, именно от 1493 г. нататък хърватите наченали своята истински героична борба срещу турските нашественици. Тази борба, която те упорито водили два века по суша и море, на бойните полета и на полето на дипломацията, заслужено се характеризира от хърватската историография като „героичните векове на Хърватия“ или „хърватската двестагодишна война“.

Разгромени в битката на Карбавско поле и останали без материални средства, хърватските феодали и парламентът (Сабора) в Бихач потърсили помощ от папата, Венеция и Хабсбургите, но не я получили и продължили отпора си срещу османците сами. От 1495 до 1504 г. този отпор ръководил бан Иваниш Корвин (незаконен син на крал Матиаш), но въпреки усилията му турците все повече навлизали навътре в опустошените хърватски земи. През 1499 г. те завладели Неретвянска Крайна, през 1511 г. достигнали до Дубовица (край днешния Карловац), а две години по-късно завладели и Сребренишката отбранителна бановина. Отпорът на хърватите срещу нашествениците заякнал, когато през 1513 г. го оглавил новият бан, трогирският аристократ Петър Бериславич. Останал в хърватската историческа памет като „баща на хърватския народ“, Бериславич седем години успешно воювал срещу турците и развил широка дипломатическа дейност в полза на хърватската национална кауза. През 1513 г. предвожданата от него войска разбила турците при Дубица, а през 1518 г. стигнала чак до Яйце. Макар и да останали без особен резултат, организираните от бан Бериславич мисии на видни хърватски духовници и политици при папата и германския император повдигнали духа на защитниците на хърватските земи, а тяхната саможертва в името на отечеството станала известна в Европа.

След гибелта на Петър Бериславич през 1520 г. настъпили тежки за отбраната на Хърватия години. Успяла да превземе Белград – ключа към Унгария – неудържимата армия на султан Сюлейман Великолепни започнала да прегазва хърватските земи. Турците овладели Източен Срем, Шабачката бановина, поречието на Кърка. Един след друг падали в турски ръце градовете Книн, Скрадин, Островица. Напразни били усилията на ръководещите хърватския отпор бан Иван Карлович и Кристо Франкапан да възпрат турците. Напразни били и мисиите на епископите Тома Нигер и Шимун Козичич, както и тези на Бернардин и Кристо Франкапан в Рим и Германия. И папата, и Европа като че ли не осъзнавали докрай нито задаващата се голяма опасност, нито важната роля на отбраната на Хърватия като щит срещу тази опасност. Единствен Фердинанд Хабсбургски се притекъл на помощ на хърватите. Макар да сторил това загрижен за силно застрашените си вече владения в Корушка, Щаерска и Кранска, подкрепата, която той оказал на Хърватия в този критичен момент, силно повишила авторитета и влиянието му сред хърватите в ущърб на крал Людовик II Ягело. Защото, докато хърватите с всички сили и средства бранили земите си, този крал бездействал.

Неговото поведение отчаяло хърватите и ги подтикнало към решителни действия. Заседаващият в Крижевац през 1526 г. Хърватски Сабор обявил, че Хърватия има правото да избере за свой крал Фердинанд Хабсбургски, който единствен проявил загриженост за съдбата ѝ и помагал при нейната отбрана. Този важен избор, който демонстрирал самостоятелността на Хърватия в рамките на

кралство Унгария, бил направен наистина в един съдбовен за независимостта на кралството момент. Защото овладелите вече Вуковар и Осиек турски войски нахлули в Бараня и в знаменателната битка при Мохач (1526 г.) разгромили армията на крал Людовик II Ягело и бан Фр. Батиани.

Гибелта на Людовик II Ягело в битката при Мохач остро поставила проблема за избор на нов крал, а този проблем предизвикал разцепление и сред унгарските, и сред хърватските дворяни. Подтиквани от различни съображения, те се разделили на два враждуващи лагера: привържениците на Фердинанд Хабсбургски, към които се присъединили дворяните от Хърватия, образували т. нар. германска партия, а славонските дворяни подкрепяли т.нар. унгарска партия, издигаща кандидатурата на владетеля на Ергѐд Иван Заполя.

На заседанието си в Цетинград (1 януари 1527 г.) привържениците на германската партия в Хърватия избрали Фердинанд Хабсбургски за крал на Хърватия, а той от своя страна поел задължението династията Хабсбург да зачита държавнополитическите права на Хърватия и да се грижи за нейната отбрана.

Доказващ за пореден път съхранената в рамките на Унгария самостоятелност на Хърватия, този независим избор изиграл твърде важна роля в историческия път на хърватския народ. Той ознаменувал края на продължилото четири столетия държавнополитическо развитие на Хърватия под върховната власт на унгарските крале, т. е. под короната на Свети Стефан. Изборът на Фердинанд Хабсбургски за крал на Хърватия я присъединил към оглавяваната от австрийската династия Хабсбурги антиосманска коалиция

и предопределил по-нататъшното ѝ развитие в рамките на Австрийската империя.

3. Хърватската култура през 12 - 16 в.

След 1102 г. хърватската култура все повече се отваряла за влиянието на европейската култура, което по обясними причини било най-ярко изразено в Далмация. Това влияние било двупосочно. От една страна, стремейки се към европейските културни постижения, много хървати ги усвоявали, получавайки образованието си в Италия, Франция, Германия, Австрия, Чехия и Полша, и ги пренасяли в отечеството си. От друга страна, някои хървати, които живяли и творили в чужбина, вграждали своите достижения в европейската култура.

В периода от 12 до 16 в. хърватската култура се развивала на три нива. Като всяка средновековна култура тя била грижа и дело преди всичко на църквата. Хърватската католическа църква и съществуващите в хърватските земи ордени (францисканци, доминиканци, павлини) поощрявали възникването на книжовни центрове, библиотеки и архиви в манастирите, които се утвърждавали като огнища на културния живот и образованието (напр. създадената през 13 в. в Загреб Катедрална школа). Забогателите и засилили властта си феодални владетели също давали своя принос за развитието на културния живот. Те ставали меценати на писатели, скулптори и архитекти, създавали в имения си богати музейни сбирки и библиотеки (прочути меценати били Шубичите и Бабонегите). С развитието на обществото грижата за културата се поемала и от богатото гражданско съсловие

(това в особена степен се отнася за градовете в Далмация и Истрия). То отделяло средства за откриване на музеи и библиотеки, за строителство на ценни архитектурни паметници, отваряло книжарници (като откритата през 14 в. в Задар книжарница).

Културното развитие на хърватите в разглеждания период (както и историческата им съдба) имало своята специфика – поради настъпилото след 1102 г. раздробяване на хърватските земи и натрупващите се различия в участта им в тях окончателно се затвърдила употребата на три наречия и три писмености – официалната латиница, хърватската глаголица и проникналата през Сърбия и Босна създадена в България кирилица. Пишещите на глаголица творци имали заслугата все повече да си служат с живия народен език – така през 15 в. в книжовността вече започнал да преобладава хърватският език. Пак по това време в раздалечилите се в своето развитие хърватски земи се формирали три основни наречия: чакавското (най-тясно обвързано с поезията в Далмация и достигнало разцвета си през 16 в.), кайкавското (разпространено най-вече около Загреб, Вараждин и Крижевац и наложило се по-късно, през 17 и 18 в.) и щокавското (което поради общия стремеж към единен език било призвано да изиграе обединителна роля при формирането на единния книжовен език).

В периода 12 – 16 в. най-разпространена била литературата с религиозен характер (предимно преводна и богато украсена). Някои от тези книжовни паметници са запазени в отделни части (Михановичевият отломък) или изцяло (Миса на княз Новак от 1368 г., Раймско евангелие от 1395 г., Миса на вое-

водата Хървое от 1403 г., Баталовото евангелие от 14 в. и пр.). Разпространени били още житийната литература, моралистичните съчинения, апокрифната литература и героичните романи. Пред църквите често са се изнасяли представления с религиозна тематика, а народният език все повече навлизал в богослужението и в религиозната музика – влияние, което се долавя в някои по-късни музикални сбирки и сборници (напр. Павлинския песнивец от 1644 г.). Пак от този период са запазени и статути на градовете и общините, които имат стойност на паметници с правен характер (като Сплитския статут от 1240 г., Поличкия статут преди 1440 г. и пр.).

Стопанският разцвет на градовете по Адриатическото крайбрежие през 14 и 15 в. и засиленото влияние на италианската култура в техния духовен живот създали предпоставки за културния им разцвет. В този период започнала да се развива и поезията със светски характер, повлияна от хуманизма и ренесанса. През 15 в. в хърватските земи се развило и книгопечатането – през 1491 г. в Косиня била открита първата печатница, през 1494 г. се създала печатницата в Сен, а малко по-късно в Риека – глаголическата печатница на епископ Шимун Козичич. Първата хърватска книга (Глаголическа молитва) е отпечатана през 1483 г., но не се знае къде. В този период хърватски книги се печатали още във Венеция и Италия.

Макар да творели в различни части на Хърватия, средновековните писатели и преводачи все повече работили със съзнанието, че заедно полагат основите на националната култура и просвета. Пример за такова съзнание дала дейността на епископ Шимун Козичич, който през

1530 г. съставил глаголически „Буквар", а по-късно в създадената в Риека своя печатници отпечатал и патриотичната „Миса хърватска".

Характерно за развиващите в хърватските земи културни процеси било обстоятелството, че те начевали почти винаги в Далмация, а голямата част от най-известните творци живяли и творили в крайморските градове. Така например авторът на първата хърватска драма „Робиня" Ханибал Лучич (преводач и на Овидий) бил от Хвар, основоположникът на хърватската литература Марко Марулич (1450 – 1524), автор на първия хърватски епос „Юдита" и на „Молитва за съпротивата срещу турците" бил от Сплит, авторът на първия хърватски роман „Планини" Петър Зоранич творил в Задар, а големият хуманист Кориолан Ципико бил от Трогир.

Особено благотворно влияние върху развитието на хърватската култура и език имал Дубровник, който през 15 и 16 в. се издигнал като културен и научен център с европейско значение. Макар Дубровник да се развивал съвсем независимо, населеният с хървати негов хинтерланд, както и засилващият се процес на хърватизация на населението му не можели да не повлияят върху собствения му културен живот. Именно с такова влияние можем да обясним факта, че първите поети, които творили на хърватски език (Джоре Държич, Шишко Ментечич и Мавро Ветранович) са дубровничани, а така също, че в Дубровник твори и големият комедиограф Марин Държич (авторът на „Дундо Марое").

Особеност на хърватския културен живот в този период представлява и обстоятелството, че поради официалния статут на латинския език, средновековните хърватски писа-

тели творили и на латински и на хърватски език. Най-известни с произведенията си на латински станали Карло Ручич, Яков Бунин и особено Марко Марулич – автор на най-хубавия латински епос в хърватската литература – „Давидиада".

Независимо че от 12 в. нататък разпокъсаните хърватски земи се отдалечавали в историческия си път, осъзнатият стремеж за отбрана на отечеството и за обединението му все повече се налагал като основен мотив в литературата. Съхранената през столетията историческа памет попречила на хърватите от Далмация, Славония и Хърватия да загубят чувството за общия си корен, а това чувство намерило ярък израз в появата на исторически съчинения. Най-ранното от тях „Летописът на Дуклянския презвитер" (12 в.) дало основата на прочутата „Хърватска хроника", която, преведена на латински от Марко Марулич (Regnum Dalmatae et Croatia gesta), ознаменувала началото на хърватската историопис. И в историческата литература отново най-изявени били далматинските автори – Тома Архидякон от Сплит, Михо Мадиев и Паулус де Паоло от Задар, Динко Заворович от Шибеник, а сред тях най-изявени и многобройни били дубровничаните (Феликс Патанчич, Мавро Орбини, Лудвиг Црневич и др.). В Северна Хърватия били написани „Хрониката на архидякона Иван" (14 в.) и първото отпечатано на хърватски език историческо съчинение „Хроника" на Антун Врамец. Героичната съпротива срещу турците в битките при Карбава, Мохач и Сигет са описани в съчиненията на поп Мартинец, Степан Бродарич и Франьо Чринко.

В периода 12 – 16 в. голям напредък отбелязали и църковната, и градската архитектура. Шедьоври на романския стил са катедралата и църквата „Св. Иван Евангелист" в Трогир, както и катедралата „Св. Стошия" в Задар. Ярки творения на готиката (която в 15 в. е под влияние на ренесанса) са катедралата в Шибеник „Св. Яков" (украсена със скулптурите на най-добрия хърватски скулптор от 15 в. Юрай Далматинец), разрушената от земетресение катедрала в Загреб, загребската църква „Св. Марко", както и францисканските църкви в Пула, Задар, Пожега, Загреб, Илок и доминиканските – в Трогир, Дубица и др.

Постижения на градската архитектура представляват укрепителните съоръжения, както и редица обществени и културни сгради в Задар, Сплит, Трогир, Раб, Пореч и други градове в Далмация. Същевременно в Северна Хърватия и Босна били изградени и укрепени такива градове-крепости, като Окич, Калник, Самобор, Ключ, Яйце, Медведград и Суседград (и двата край Загреб). С цел да бранят хърватските земи от османските нашественици възникнали и укрепените градове Сисак, Вараждин, Петриня, Карловац и пр.

Разцветът на църковната и градската архитектура създал условия за развитие на скулптурата, дърворезбата и стенописта. Известни с майсторството си били Андрей Буковина (сътворил романската дървена врата на катедралата в Сплит от 1214 г.), скулпторът от 13 в. Радован (порталът на катедралата в Трогир), споменатият вече Юрай Далматинец, сътворил прекрасните скулптрури на катедралите в Сплит, Шибеник, Дубровник, а известни стенописци били Винсент от Кастав и Антон от Радова (15 в.). В Италия работил един от най-прочутите миниатюристи за своето време – Юрай Клович, добър миниатюрист бил

също и Феликс Петанчич. Известни са и имената на много художници – Юрай Чулинович, Андрия Медулич, Мартин Колунич. Особени заслуги за развитието на хърватската култура имат художниците от т. нар. Дубровнишка школа, творили из цяла Хърватия – Ловро Добричевич, Матко Юнчич и Никола Божидаревич.

Всичко това показва, че въпреки неблагоприятните превратности на съдбата (татарските набези през 13 в., натискът на Венеция да ограничи свободното развитие на крайморските градове и особено османските нашествия), поставените при различни исторически условия хървати от Далмация, Хърватия и Славония продължили да изграждат и в периода 12 – 16 в. общата хърватска национална култура.

ГЛАВА III

В АВСТРИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1527 - 1867)

1. Борба за национално оцеляване (1527 - 1683)

Дворяните на Славония не признали Фердинанд Хабсбургски за свой крал и на 6 януари 1527 г. в Дубрава избрали за крал на Хърватия Иван Заполя. Това тяхно решение довело до избухването на гражданска война, в която още същата година Фердинанд Хабсбургски успял да разбие войските на Иван Заполя и да привлече на своя страна голяма част от славонските феодали. Независимо от това конфликтът продължил. Докато враждуващите групировки воювали около Загреб, Карловац и Вараждин, силите на бранителите на хърватските земи отслабвали. Гражданската война и установеното двувластие улеснило турците в овладяването на нови хърватски територии – Лика, Карбава, Яйечката бановина...

В тези тежки условия отбраната на хърватските земи се ръководила от Степан Бериславич и Никола Юришич, но въпреки техните усилия през 1529 г. османците завзели целия Срем и част от Източна Славония. Непосредствената опасност принудила двамата крале да сключат примирие, което им позволило през следващите шест години да окажат успешен отпор на нашествениците. През 1536 – 1537 г. те обаче навлезли дълбоко в хърватските земи, овладели стратегически важния град Пожега и последната твърдина

на юг от Велебит – Клис, който юнашки отбранявал Петър Кружич.

Падането на Пожега и Клис открило пътя на турците за настъпление на запад и юг. Очерталата се заплаха накарала двамата крале да обединят силите си. Според сключеното помежду им през 1530 г. споразумение Иван Заполя запазил Ердел и титлата крал на Унгария и Хърватия, а Фердинанд Хабсбургски получил правото да владее Западна Унгария и Хърватия. Две години по-късно смъртта на Иван Заполя сложила край на двувластието, но не и на пораженията от него. Защото в резултата на гражданската война отбраната на хърватските земи била вече толкова отслабнала, че от превзетия Клис турците безпрепятствено нахлули на запад, към морето. Във война с Венеция (1536 – 1540) те опустошили околностите на Задар, Сплит и Шибеник и след като завладели Врана и Надин, получили желания излаз на Адриатическо море. Притиснали Хърватия като в клещи от изток и от запад, османците продължили настъплението си, а Хърватия продължила да губи земите си, независимо от героичната съпротива на своите бранители. До 1552 г. в ръцете на турците попаднали много от славонските градове, застрашен бил и Загреб, но благодарение на ръководената от Никола Зрински отбрана, градът устоял.

На завзетите славонски земи турците основали двата си най-западни санджака – Пожегски и Чазмански. През 1556 г. в техни ръце паднала и Костайница, която поради важното си стратегическо положение била назована „Вратата на Хърватия". В резултата на тази загуба хърватите били принудени да изтеглят отбранителните си позиции навътре в своята територия и да ги концентрират около Зрин,

Гвозданско, Храстовица и Сисак, като дълбоко в турския тил останал сам са се брани само хърватският Бихач. Принудителното оттегляне на хърватските отбранителни позиции позволило на турците да проникнат през следващите години в земите между теченията на Уна и Купа. Това улеснило придвижването на султанските войски и през 1566 г. те навлезли в унгарска територия и обсадили Сигет. Отбраната на този важен за независимостта на кралство Унгария град била поверена на Никола Зрински.

По това време знатната фамилия Шубич-Зрински била напуснала вече застрашения Зрин и се преместила на север, в Чаковец – главното средище на Междумурието, което крал Фердинанд предал във владение на Никола Зрински като отплата за заслугите му в отбраната на кралството. Наследявайки земите и на Франкапаните, Никола Зрински разширил владенията си чак до морето и като най-могъщ хърватски феодал оглавил отбраната на Хърватия. В качеството си на капетан на Сигет, той геройски отбранявал този важен град от обсадилата го през 1566 г. турска войска. Макар да разполагал с неголям брой защитници, жертвайки своя живот и живота на войниците си, Никола Зрински успял да задържи Сигет цял месец и напълно заслужено да остане в историческата памет на унгарци и хървати като „втори Леонид."

Силен бил и турският натиск в Далмация, голяма част от която по това време била под венецианска власт. Усилията на Венеция да ограничи самоуправлението на далматинските градове и да възпре стопанския им разцвет отслабили тяхната съпротивителна сила и поощрили сред местното население стремежа да се присъединят към Хърватия под властта и за-

щитата на Хабсбургите. Венецианската власт не била в състояние да опази Далмация от набезите на получилите излаз на Адриатическо море турци и те често опустошавали околностите на далматинските градове. Турската заплаха предизвикала процес на изселване на местното население, а на негово място се настанявали бежанци от завзетите от турците територии, т. нар. ускоци. Заселили се предимно около Сен и Жумберак, ускоците успешно воювали срещу турците (а нерядко и срещу венецианците) както по протежение на границата между Османската империя и Венециянска Далмация, така и по море.

При същите тежки условия по това време живяло и хърватското население в Истрия, една част от която била венецианско владение, а друга – подвластна на Хабсбургите.

Населението на Далмация и Истрия особено страдало от турците през годините на войната им с Венеция (1570 – 1573). Като венециански поданици хърватите от Далмация и Истрия взели участие в голямата морска битка при Леванто (1571 г.), в която се отличила особено много и бойната флота на Дубровник.

В тези трудни години благодарение на неутралитета си Дубровник успял да постигне върха на своето могъщество. Макар след битката при Мохач (1526 г.) да признал формално властта на Османската империя, Дубровник продължил да се развива напълно самостоятелно, като успешно отбивал и опитите на Венеция да сломи търговската му мощ и да го овладее.

Независимо от силната съпротива на своя народ Хърватия продължила да губи земите си. От 1575 до 1578 г. в турски ръце попаднали днешните области Бановина, Кордуна и Босанска Крайна. В резултат на тези загуби по

времето на първите двама крале от династията Хабсбурги – Фердинанд (1527 – 1564) и Максимилиян (1564 – 1576) територията на Хърватия била сведена до „остатък от остатъка на някогашното кралство Хърватия“ според думите на някои съвременници – членове на Хърватския Сабор. Тази тъжна, но обективна констатация отчитала не само загубата на голяма част от хърватските земи – тя имала предвид и тенденцията за постепенното ограничаване на съхранените до този момент самостоятелни права на Хърватия. Защото посочената тенденция била резултат от провежданата от Хабсбургите политика за ограничаване на автономията на Хърватия, политика, начената още от поелия задължението да брани държавноправните права на Хърватия Фердинанд Хабсбургски, когато хърватите го избирали за свой крал.

Продължена и засилена от неговите наследници, тази линия целяла да съсредоточи властта над Хърватия във Виена, а хърватските земи да бъдат управлявани като наследствени земи на Хабсбургите. Хърватските благородници остро реагирали срещу тази политика. Като носители на държавноправните традиции на хърватите, те отстоявали своите привилегии и бранили самостоятелността на своето отечество в рамките на голямата държава на Хабсбургите, включваща австрийските, чешките, унгарските и хърватските земи. В условията на турското нашествие тази борба на хърватските аристократи обаче невинаги била успешна. Поради обстоятелството, че опустошената и обедняла Хърватия нямала средства и сили сама да се отбранява, Австрия поемала разноските по защитата на границите ѝ. Това засилвало зависимостта ѝ от

Хабсбургите и въпреки отпора на дворянството си, Хърватия започнала да губи правата си на самоуправление – така например през 1567 г. банът загубил правото си да свиква Сабора. От 1558 г. нататък Хърватският и Славонският Сабор трябвало да заседават съвместно. Това сложило край на разделението на хърватските земи, като центърът на политическия живот все повече се измествал в Славония.

Пак в средата на 16 в. създадените за отбрана срещу турците временни военни лагери – капетании, били обособени в самостоятелна военно-териториална единица под названието Военна Крайна (т. е. Военна граница). През 1578 г. Военната граница била поверена на ерцхерцог Крал Хабсбургски, който енергично се заел с организацията и управлението ѝ. Във военно-административно отношение Крайна била поделена на четири части: Хърватска Крайна, обхващаща земите от Купа до морето, с център Карловац, Приморска Крайна с център Сен, Славонска Крайна с център Вараждин, простираща се чак до Драва, а Банска Крайна (която била под властта на бана и Сабора) заемала земите от околностите на Карловац до Иваница. По този начин по цялото протежение на границата от морето до Драва били създадени добре укрепени военни лагери, които успешно възпирали понататъшното настъпление на османците. Независимо от безспорно положителната роля, която изиграла за отбраната на хърватските земи, съществуването на Военната граница създавало и немалко проблеми. Първият от тях бил проблемът за заселването на тези гранични райони. Тъй като местното цивилно население системно и организирано се изселвало в по-безопасни райони в Унгария, Австрия

и пр., в пограничните пустеещи земи чрез обещания за солидно заплащане и свобода били привличани нови заселници – предимно хора от завладените вече от турците земи. Тези нови заселници били назовавани с различни имена – пришълци, ускоци (само тези около град Сен и Жумберак), чичи, а често носили и етническите си имена рашани, сърби, власи. Те били предимно православни и получавали от Хабсбургите големи привилегии срещу задължението да воюват и пазят границите.

Стремейки се да ограничават властта на Хърватския Сабор и бана, кралят и командването на Военната граница толерирали тези граничари и ги поощрявали да се заселват в земите на хърватските властелини като свободни войници, а не като крепостни. Така възникнал и вторият сериозен проблем във Военната граница – проблемът за собствеността на земята, давана на заселващите се граничари. Защото тя трябвало да се отдели от територията на Хърватия и да се постави под управлението на генералите в Карловац и Вараждин, на ерцхерцога в Грац и на краля във Виена . По този начин със заселването на граничарите, които не признавали властта на бана и Сабора, започнал в края на 16 в. процесът за отделянето на Военната граница от територията на Хърватия. Този прогресивно развиващ се процес не само намалил още повече територията на Хърватия. Уронвайки властта на Сабора и бана, той сериозно накърнил и нейните самостоятелни права. Това, както и практиката граничарите да плячкосват, докато получат закъснелите си заплати, създало голямо недоволство в земите, включени във Военната граница. Командващият състав, предимно чужденци (най-вече австрийци) пок-

ровителствал граничарите и се конфронтирал с местните хърватски дворяни, които се стремели да отстояват своите права и властта на бана и Сабора. От друга страна, граничарите, предимно православни, зорко пазили привилегиите си и вярата си срещу опитите да бъдат закрепостени или покатоличени. Това ново население, различно по религията и статута си, положило началото на формиралия се по-късно народностен облик на сърбите в Хърватия, а привилегиите му и конфликтите около тях залегнали в основата на по-сетнешните сръбско-хърватски противоречия на хърватска територия.

Финансирането на Военна Крайна също създавало затруднения. За него се грижели кралят, владетелите на Кранска, Щаерска и Корушка (т. е. днешните словенски земи), но също така и хърватските аристократи и епископи. Парите за Крайна обаче никога не били достатъчни и затова по нейните пътища царяла обща несигурност и опасност от насилия.

Всички посочени проблеми оформяли в отделящата се от Хърватия Военна граница една напрегната, конфликтна обстановка, а тя сложила своя неспокоен отпечатък върху понататъшното ѝ историческо развитие, последиците от което проличават дори в наши дни.

Впрочем, макар да възпирало турската опасност, утвърждаването на Военна Крайна като отбранителен пояс срещу нея не успяло обаче да спре предизвикания от османското нашествие социално-демографски срив сред хърватския народ.

Турските нападения и завладяването на повечето хърватски земи до голяма степен обезкръвили хърватския народ – стотици хиляди хървати били убити, откарани в робство или

пък, напускайки родината си, се заселили в пределите на днешните Унгария, Австрия, Словакия, Южна Италия, Словения. Тук не е необходимо да привеждаме цифри (а и те са различно поднасяни от отделните изследователи). Важното е да се знае, че турските нашествия сериозно накърнили биологическия потенциал на хърватския народ, а бежанските вълни и последвалите ги заселвания на друго население в обезлюдените от хърватите райони успели да променят народностния облик на някои области (например в Крайна и Босна и Херцеговина значително намалял броят на хърватите). От друга страна, налагайки на хърватския народ тежката и продължителна борба за неговото национално оцеляване, османското проникване в хърватските земи осезаемо забавило тяхното стопанско развитие. Настъпилият като резултат на турските опустошителни набези и на забавеното икономическо развитие процес на всеобщо обедняване намерил израз в две посоки и силно повишил социалното напрежение.

На първо място този процес на обедняване нанесъл удар върху имотното състояние на хърватските феодали – някои от тях се разорили, други, като фамилията Благайски, се изселили. През 16 в. най-силните и богати хърватски владетели продължавали да бъдат Зрински – Шубачите, а наред с тях – фамилиите Ердьоди, Раткай, но грижата за отбраната на Хърватия не била лека и за тях.

На второ място, настъпилият процес на всеобщо обедняване особено силно засегнал градското и селското население. Недоволни от завишените данъци, от насилията на обедняващите феодали и от предизвикания от военната обстановка несигурност, градското на-

селение и крепостните селяни започнали да се бунтуват. В градовете социалният протест прераснал в борба за повече права в градското управление (например бунтът в Хвар под водачеството на Матия Иваница през 1510 – 1514 г., бунтът в Шибеник и Кърк през 1510 и 1512 г. и пр.).

Много по-силен бил социалният протест на селячеството, който ярко се проявил в най-масовото селско движение в хърватската история, оглавено от легендарния селски водач Матия Губец. През 1567 г. първи се подигнали на борба срещу високия църковен десятък крепостните селяни в имението на Франьо Тахи – в Суседградско край Загреб и земите край Стубица. Независимо от усилията на местния феодал да успокои обстановката, гневът на селяните нараствал и през 1571/1572 г. прераснал в истински антифеодален бунт, към който се присъединили и крепостните селяни в Щаерска и Кранска (днешна Словения). В началото на 1573 г. бунтът се превърнал в истинско голямо селско въстание. В неравната борба между надигналите се на борба селяни и подкрепяните от държавата и династията феодали селяните преследвали опасна за властващите цел – да отхвърлят властта на господарите си, да завземат Загреб и да изградят своя справедлива селска държава, границите на която да отбраняват сами. Макар и утопични, намеренията на въстаналите селяни предизвикали намесата на воената от подбана редовна хърватска войска. В сражението при Стубичка Топлица (1573 г.) селската войска на Матия Губец била разгромена, а обявените от Сабора за държавни изменници въстаници били жестоко наказани. Независимо от кървавото си потушаване, това най-масово в хърватската история селско въстание останало в историческата памет на хърватите като героичен опит за постигане на социални правдини, а легендарният му водач Матия Губец станал символ на борбата срещу социалното неравенство.

Въпреки разореното си стопанство и избухналите социални движения, въпреки значимите загуби на територия и население, както и на част от самостоятелните си права Хърватия устояла на турския натиск. Тя успяла да съхрани независимостта си, а благодарение на героичната борба на своя народ и на получената от папата и християнска Европа подкрепа, започнала в края на 16 в. да набира сили, за да може да възпре напиращите османци.

През 1591 г. босненският наместник Хасан паша Предойевич започнал нов поход за завладяване на остатъка от хърватските земи. Той обсадил Сисак (пазещ подстъпите към Загреб), но поради героичната му отбрана бил принуден да се оттегли. На път за Босна турската войска завзела Рипач, но претърпяла две поражения (при Слун и Иваница) от ръководената от младия бан Тома Ердьоди хърватска войска, която овладяла турската Мославина.

Пред голямата опасност от поробването на Хърватия и Унгария в началото на 1592 г. Саборът обявил обща защита на отечеството и народа. През пролетта на с. г. начело на 40 000 войска Хасан паша отново тръгнал към Сисак и за да улесни неговото завладяване, построил на устието на р. Петриница базовото турско военно селище Йени-Хисар (днешната Петриня). За да подсигури тила си, Хасан паша завзел и последната хърватска твърдина на юг – Бихач. След взетите мерки босненският наместник направил втори опит да овладее Сисак, но неговите бранители провалили и този

път намеренията му. Точно тогава (ранното лято на 1593 г.) под стените на Сисак турската армия била нападната от обединените сили на хърватския бан Тома Ердьоди, на карловачкия генерал Андрия Ауерсперг и щаерския полковник Рупрехт Егенберг, които ѝ нанесли разгром, през време на който загинал и самият Хасан паша Предойевич.

Победата при Сисак през юни 1593 г. била най-важната победа в отбранителната война на хърватите срещу турците. Тя отбелязала прелом не само в отбраната на хърватските земи и днешните словенски земи, но и успех в отбраната на цяла Средна Европа. Всъщност след тази победа, т. е. след 1593 г. на хърватско-турската граница настъпило равновесие на силите, което създало условия за водене на т. нар. „дълга война" между Рудолф Хабсбургски и султан Мурат III, която продължила на хърватска територия цели тринадесет години. По време на тази война турците успели временно да овладеят Сисак (след цели четири обсади), но войските на австрийския император и хърватския бан завзели Храстовица и Петриня и освободили по този начин хърватските земи северно от р. Купа. В хода на „дългата война" турците успели още веднъж да си възвърнат съградената от тях Петриня, но след две нови поражения (1595 и 1596 г.) я загубили завинаги. В освободена Петриня била организирана Петринската капетания, която станала основа на създадената Банска Крайна (днешна Бановина).

Двете победи – при Сисак (1593 г.) и при Петриня (1596 г.) силно повишили бойния дух на бранителите на Хърватия и поощрили борбата на християнските народи срещу турците. През 1595 г. император Рудолф Хабсбургски отправил призив до всички поробени от

турците народи да се надигнат срещу поробителите си. За да подкрепят тази антитурска борба чети от хърватски и крайнишки граничари започнали да проникват дълбоко в турска територия – сред тях се прочули четите на Юрай Ленкович и Йохан Херберщейн. През 1598 г. войските на бан Иван Драшкович и Йохан Херберщейн победили турците при Черника, а през следващата 1599 г. завзели и Пожега.

В Южна Хърватия в „дългата война" срещу османците се отличили много местни първенци, които оглавили народната борба срещу нашествениците: задарският епископ Петър Чедолини, каноникът Андрия Комулович от Сплит и пр. Тук, в Далмация, продължили сблъсъците по море на ускоците с турците и с венецианците. Техните действия предизвикали ответната реакция на Венеция – военната блокада на Хърватското Приморие и дипломатическият ѝ демарш пред австрийския император, целящ изселването на ускоците от областта на Сен. Всичко това породило нелекия проблем за ускоците. По-късно този проблем прераснал в тежък спор за надмощие в Адриатическо море и станал повод за война между Венеция и Хабсбургската империя (1615 – 1617). Тази война (в която на страната на Хабсбургите особено се отличили братята Никола и Вук Франкапан) завършила с мирен договор в Мадрид, който обаче не решил спора за свободното корабоплаване в Адриатическо море в полза на Хабсбургите и Венеция продължила да господства в него. Пак в интерес на Венеция бил решен и проблемът с ускоците – независимо от техните заслуги в борбата срещу турците, корабите на ускоците трябвало да бъдат изгорени, а те би-

ли изселени от Сен в Лика, в Оточкия и Жумберачкия край, където постепенно се претопили сред местното население.

Междувременно, след претърпените в края на 16 в. на хърватска територия поражения (при Сисак, Петриня, Черника и Пожега) Турция била принудена за пръв път да подпише равноправен мирен договор. През 1606 г. на устието на р. Житва при Дунав бил подписан мирният договор между султана и император Рудолф. Според него Хърватия загубила Бихач, но придобила отвоюваните с кръв Петриня, Мославина, Чазма и земите си южно от р. Купа. Този мир имал важно значение за понататъшната борба на хърватския народ – той бил първата крачка в усилията му да освободи земите си от османските нашественици и да ги обедини.

На Хабсбургите този мир предоставил възможността да се намесят в най-продължителния дотогава военен конфликт в Европа – Тридесетгодишната война (1618 – 1648). В състава на войските на Хабсбургите на страната на Католическата лига в боевете срещу привържениците на протестантите взели участие около 25–30 хиляди хървати. Под командването на чужди и свои военачалници (като отличилите се Юрай Зрински и синовете му Никола и Петър Зрински) те храбро воювали по чужди земи за чужди интереси, а през това време тяхната родна земя владеели австрийците, турците и венецианците.

Много по-значим отпечатък върху историята на хърватския народ оставила друга война – войната между Турция и Венеция за остров Крит (1645 – 1669). На първо място, понеже военните действия се водили по протежението на цялата турско-венецианска граница, т. е. на хърватска територия, от тази война жестоко пострадало хърватското население. На второ място, Критската война осезаемо променила етническия и верския облик на Далмация и Истрия. В борбата си срещу османците Венеция успяла да привлече на своя страна не само местното хърватско население (чиято съпротива през 1654 – 1655 г. ръководил Петър Зрински), но и значителен брой православно население от завладените от Османската империя балкански земи. Венецианците разрешили на това население (наричано мурлаци) да се засели в подвластното ѝ хърватско крайбрежие и срещу заплащане да воюва на нейна страна. Организирани в помощни хайдушки чети, мурлаците, както и хърватските хайдушки чети проникнали дълбоко в турския тил и допринесли немалко за победата на Венеция. В борбата срещу турците особено се отличили четите на Петър Смилянѝч, Вук Мандулич, Илия Смилянѝч, Петър и Илия Кулишич и др. След края на Критската война тези заселници трайно се установили в околностите на Задар и Шибеник и образували ядрото на по-късното сръбско население в тези области. Пак по времето на Критската война много хървати пък се преселили в Истрия (предимно в околностите на Пула). В Истрия се преселили и доста черногорци от днешното Черногорско Приморие.

На трето място, превръщайки се в мощно всеобщо антитурско християнско освободително движение, Критската война положила началото на процеса за освобождението на Южна Хърватия от турците. С помощта на местното население през 1647 г. венецианците завзели Врана, Надин, Скрадин, Островица и околностите на Задар и Шибеник. През следваща-

та година те овладели Дърниш, Книн, Клис и започнали да проникват в завзетата от турците Лика и дори в Босна. Сключеният през 1669 г. мирен договор нанесъл значителни корекции на турско-венецианската граница. Венеция загубила остров Крит, но придобила хърватското крайбрежие от Новиград до Омиш.

Независимо че според този мирен договор част от хърватските земи преминали от османско във венецианско владение, независимо че в резултат на това в тези земи настъпили и етнически промени, с основание може да се каже, че по време на Критската война била направена решителна крачка към освобождението на хърватския народ. Тази крачка поощрила процеса за нарастване на националното съзнание сред хърватите и техния стремеж да освободят и обединят земите си.

Доказателство за наличието на такъв процес била борбата, която хърватите повели срещу налаганото от Хабсбургите абсолютично управление. Хърватската аристокрация не била съгласна нито с провежданите от тях мерки, целящи ограничаването и отнемането на съхранените векове наред след 1102 г. самостоятелни права на Хърватия, нито с австрийските стремежи за присвояването на Военната граница чрез отделянето ѝ от хърватската територия, нито с политиката на Хабсбургите за отлагане на решителната война с Османската империя. В борбата си срещу тази политика на Хабсбургите хърватската аристокрация се съюзила с аристокрацията на Унгария, която също се стремяла да освободи и обедини земите си и да даде отпор на австрийския абсолютизъм.

Ярък израз на подетата от хървати и унгарци борба срещу Хабсбургите дал оглавеният

от хърватските благороднически фамилии Зрински и Франкапан заговор и организираният от техните привърженици бунт срещу австрийския абсолютизъм. Конфликтът между Двореца и хърватската и унгарската аристокрация особено се изострил по време на войната срещу Османската империя през 1663 – 1664 г., когато турците напредвали към Виена. Хърватският бан Никола Зрински отбил османското нападение над Щаерска, а брат му Петър Зрински нанесъл поражение на турците при Раковица и Оточак. През следващата 1644 г. войските на Никола Зрински навлезли в турска територия и се придвижили чак до Осиек, като запалили тамошния „Сюлейманов мост", който позволявал на османците да преминават лесно Дунав, за да нахлуват в Средна Европа.

Макар да получил за тези си смели действия похвалите на европейските владетели, Никола Зрински огорчен се оттеглил от военните сражения. Повод за това му решение дало командването на австрийската войска в лицето на военачалника Монтецуколи, който не направил необходимото, за да защити нападнатата от турците крепост на Никола Зрински – Нови Зрин. След като завладели тази твърдина (намираща се на устието на Мура и Драва), в отсъствието на войската на Никола Зрински, турците напреднали към Виена, но били разбити от обединените австро-френски сили. Вместо да използва тази ценна победа император Леополд I Хабсбург прекратил военните действия и сключил във Варшава твърде изгоден за турците 20-годишен мир.

Този т. нар. „срамен мир" особено много разочаровал хърватските и унгарските благородници, които се надявали да използват победата на християнската войска, за да освобо-

дят земите си. Хабсбургите обаче изчаквали, защото имали своите външнополитически съображения. Тогава бан Никола Зрински решил да застане начело на недоволните хърватски и унгарски аристократи и като използва външна помощ, да даде отпор на абсолютичните уклони на Виена. Заговорът бил добре замислен – Никола Зрински установил връзка с френския крал Луи XIV (който провеждал традиционната френска политика за отслабване на Хабсбургите), а братовата му съпруга, писателката Катарина Франкапан-Зринска, започнала преговори с френския посланик във Венеция. Към заговора се присъединили Петър Зрински (съпругът на Катарина), острогонският епископ Юрай Липай, унгарският палатин Франц Ференц Веселени, съдията Ференц Надасди и други унгарски и хърватски благородници.

За съжаление международната обстановка не била благоприятна за заговорниците, а и скоро редиците им оредели. През 1664 г. на лов край Чаковац загинал бан Никола Зрински. Неговото място като ръководител на заговора заел брат му Петър Зрински – смел воин, но не толкова добър политик и дипломат. Две години по-късно починал Ю. Липай, а след него и Фр. Веселени – най-главните унгарски поддръжници на начинанието. Макар Петър Зрински да привлякъл в заговора ерделския владетел Франц Ракоци (женен за дъщеря му) и недоволните от Хабсбургите щаерски граф Еразъм Татенбах и графа на Горица Турн, усилията му да получи помощ от Венеция и Полша пропаднали. Франция, която през 1668 г. сключила договор с Хабсбургите за уреждане на испанското наследство, загубила интерес към заговорниците и ги изоставила. Наред с това с цел да обвърже Петър Зрински с Двореца, император Леополд I го назначил за хърватски бан.

Намеренията на императора обаче не успели, още повече, че той дал на заговорниците нов повод за недоволство, като назначил австриеца Херберщейн за генерал на Карловачка Крайна. Сега към тях се присъединил и шуреят на П. Зрински Фран Кристо Франкапан, който с младежки плам пропагандирал идеята за въстание срещу Леополд I.

В стремежа си да се опрат на помощ отвън, отчитащите слабите си сили заговорници предприели един рискован, недобре обмислен и твърде непопулярен ход. През 1669 г. Петър Зрински изпратил в Османската империя капитан Франьо Буковачки с мисията да преговаря със султана. Хърватският бан предлагал Хърватия да стане васална на султана държава, управлявана от Петър Зрински и неговите наследници. Султанът трябвало да гарантира запазването на католическата религия и старите права и привилегии на хърватите.

Този ход разочаровал заговорниците и внесъл смут сред тях. Нежелаейки да търсят помощ под крилото на вековния враг на Хърватия, Никола Ердьоди, Иван Драшкович, загребският епископ и други важни участници се оттеглили от заговора. Същевременно заблудени, че султанът приема техните предложения, банът, Фран Кристо Франкапан и поддръжниците им се решили да вдигнат въстание в своите владения, т. е. в Междумурието, Зринското Приморие, около Загреб и в Турополието. Твърде скоро този опит за въстание бил потушен от ген. Херберщейн, още повече, че императорът бил вече уведомен за намеренията на въстаниците.

Привържениците на бана в Приморието се предали, кап. Фр. Буковачки избягал в Османската империя, а Петър Зрински и Фран Христо Франкапан били принудени да просят милост от императора. Напразно го уверявали те в лоялността си, напразно Петър Зрински дал единствения си син за заложник на Двореца. Обвинени в държавна измяна, те били арестувани и след една година (1671 г.) обезглавени. Същото наказание изтърпели Фр. Надасди и Е. Татенбах.

Организираният безуспешен опит за отпор срещу абсолютичната власт на Хабсбургите и за засилване на ограничените вече права и привилегии на Хърватия посредством външна помощ дала повод на Леополд I безпощадно да се разправи с двете най-могъщи и авторитетни аристократични хърватски фамилии. Богатите имения на Зрински и Франкапан, които се простирали от Чаковац до морето, били оплячкосани и присъединени към Краловачка Крайна. По този начин императорът нанесъл удар върху икономическата сила на хърватската аристокрация, защото Хърватия загубила и последните си пристанища и острови в Адриатическо море. Славните родове Зрински и Франкапан – тези вековни защитници на хърватската държавноправна традиция и самостоятелност, изчезнали от хърватската история. Фран Христо Франкапан бил последният потомък на своя род. Синът на Петър Зрински, Иван-Антун умрял в тъмница през 1703 г. като последната издънка на рода Зрински, тъй като братовчед му, Адам, синът на Никола Зрински, бил загинал в битката при Сланкамен (1691 г.). Още през 1673/1674 г. в заточение в манастира в Грац починали полудялата от мъка Катарина Зринска и дъщеря ѝ Зора.

Макар и безуспешна, съпротивата на хърватските и унгарските аристократи срещу засилващия се абсолютизъм на Хабсбургите показала готовността им да бранят с цената на всичко опазените векове наред свои права и привилегии. Въпреки печалната равносметка на тази съпротива – унищожаването на двете най-могъщи и богати аристократични рода в Хърватия и присвояването на техните земи от Хабсбургите – хърватите продължили своята борба за освобождение и обединение на земите си и за отстояване на своята държавност. Те не се поддали на усилията на Двореца хърватските земи да бъдат отделени от Унгария, за да станат наследствено владение на Хабсбургите (както станало през 1620 г. с Чехия) и не позволили на император Леополд I да управлява дълго Хърватия без бан и Сабор. Макар и с намалена територия (без присъединените от Хабсбургите имения на заговорниците), Хърватия продължила да брани упорито своите държавни традиции. През 1680 г., след деветгодишно прекъсване, Хабсбургите били принудени да овластят Никола Ердьоди с банския пост и да започнат желаната от унгарците и хърватите война с Османската империя, която трябвало да донесе освобождаването на земите им.

2. Освобождаване на хърватските земи и засилване на отпора за запазване на хърватската държавност (1683 - 1830)

Наченатата през 1683 г. нова война срещу Османската империя активизирала развиващия се сред хърватското общество процес на нарастване на националното самочувствие и за ре-

шителни действия в името на запазването на държавността. Сега този процес се изявил в две посоки: първо – във всеобщата борба за освобождаване и обединяване на хърватските земи, и второ – в появата на онези отправни наченки на националната идеология, които покъсно станали основа на националното възраждане на хърватския народ и на отпора му срещу провежданата от Виена абсолютична политика за германизация и срещу опитите на Будапеща за неговата маджаризация.

През 1683 г. предвождената от великия везир Кара Мустафа турска войска за последен път достигнала до Виена – там тя била напълно разбита от обединените австро-полски сили. През следващата 1684 г. Австрия, Полша и Венеция се съюзили срещу османците. Създаденият с подкрепата на папата съюз помежду им – Свещената лига – продължила усилията за изтласкването на турците от Европа.

В този свой стремеж Свещената лига била активно подпомагана от надигналите се на всеобща борба хървати. Първи се надигнали хърватите в намиращите се под венецианска власт земи. С помощта на Венеция, която им доставяла оръжие и припаси, създадените от тях чети (най-прочути от които станали четите на Поседарски и Янкович) успели да освободят цялото поречие на Зърмана, Кърк и Чикола. По време на водените по венециано-турската граница боеве към хърватските чети се присъединявали и побегнали от османските земи християни (православни и католици), които после се заселвали в споменатите области. С тяхната подкрепа през следващите години хърватските чети проникнали в Лика, в околностите на Книн и Сен и в долината на Неретва. Тъй като участващата във

войната Венеция установявала в освободените хърватски земи своя власт, застрашеният от нея Дубровник (който след земетресението от 1667 г. загубил мощта си) доброволно се поставил под защитата на Хабсбургите. Приемайки върховната власт на Леополд I (1684 г.), Дубровник подсигурил за своята търговия принадлежащите на Австрия североизточни адриатически пристанища.

Под предводителството на Лука Ибришимович, Франьо Илич, Лука Сенчевич, Иван Секула и други през 1684 г. се надигнали на борба и хърватите от Славония. С тяхна помощ войските на Военната граница и банската войска завзели Вировитица и започнали да освобождават Славония. През 1686 г. предвождената от бан Никола Ердьоди и ген. И. Херберщейн войски превзели Костайница и започнали да освобождават Унгария. Същата година около 10 000 хървати взели участие в освобождението на Будапеща. В периода 1686 – 1687 г. обединените християнски сили завладели Сен, Херцег Нови, Зрин, Нови на Уна, а след победата си при Дубица банската войска освободила цяла Източна Славония.

Победите над османците окуражили Хабсбургите в усилията им да подчинят на централната власт непокорните унгарски и хърватски първенци. На специално съвещание в Пожуна (дн. Братислава) през 1687 г. те принудили въодушевените от освобождаването на земите си унгарски и хърватски аристократи да признаят правото им за наследство по мъжка линия върху Унгария и Хърватия. На практика това означавало, че Унгария и Хърватия се отричат от правото си самостоятелно да избират своя крал (санкционирано през 1222 г. от Златната була), което до този

момент им давало основание да се бунтуват срещу онзи владетел, който погазва държавните им права и привилегии. Този успех на Хабсбургите всъщност проправял пътя на абсолютичната им политика по отношение на Унгария и Хърватия.

През 1688 г. на юг бил освободен Книн, а на север – Срем. След това с помощта на хайдушките чети на Марко Месич, Йерко Рукавина и Дуян Ковачевич турците били изтласкани от Лика и Карбава. Въпреки обещанията на императора тези две области (както и Срем) не били върнати на Хърватия – използвайки военното положение, Виена решила да ги включи в територията на Военната граница (Крайна). Това, както и посоченият погоре отказ на Унгария и Хърватия от важната клауза на Златната була, показва, че за да освободят земите си, хърватите и унгарците не само плащали висока цена – те били принудени да водят борба на два фронта: и срещу османците, и срещу абсолютичните намерения на Хабсбургите.

Победоносният ход на християнските обединени сили бил прекъснат през 1690 г., когато османците предприели масирано контранастъпление и успели да си възвърнат Славония (без Осиек и Вировитица). Съдбата на тази хърватска земя била решена в битката при Сланкамен (1691 г.), след която турската войска отново била принудена да отстъпва. Последвали нови победи, а след турското поражение при Сента (1695 г.), предвожданите от Евгени Савойски християнски войски прегазили Босна и завзели Сараево.

Тази победа, както и започващият в Европа нов конфликт за испанското наследство улеснили сключването на мир между Свещената

лига и Османската империя. Карловацкият мирен договор (1699 г.) донесъл освобождението на Унгария и на голяма част от Северна Хърватия, но на Хърватия били върнати само земите между Уна и Купа. Венеция като член на победилата Свещена лига поставила под своя власт цялото хърватско крайбрежие от устието на Дърмана до Неретва заедно с повечето острови, които включила в състава на създадената Венецианска Далмация.

В избухналата нова война между Венеция и Османската империя (1714 – 1718) Хабсбургската империя се включила във военните действия на страната на Венеция. Под предводителството на Евгени Савойски австрийската войска победила турците при Петроваражди (1716 г.), а след това и при Белград (1717 г.). След завземането на Имотски венецианците проникнали в Босна, а хърватската войска на бан Иван Драшкович навлязла дълбоко в турска територия и овладяла Ясеновац, Дубица и Костайница. Сключеният през 1718 г. в Пожаревац мирен договор донесъл на Австрия големи придобивки – Източен Срем, голяма част от Босна и сръбските земи. Хърватия обаче пак получила малка част от територията си – част от Източен Срем и земите на десния бряг на Сава и Уна. Венеция придобила областта Далматинско Загорие, намираща се северно от Динарите (около днешната граница между Хърватия и Босна и Херцеговина).

В следващата си война срещу Османската империя (1736 – 1739) Австрия загубила всичко, което била придобила в Босна и Сърбия. Белградският мир (1739 г.) определил границите ѝ с Османската империя трайно и те останали дълго време непроменени.

Водените от Австрия в продължение на

близо 60 години войни с турците имали важни последици за по-нататъшната историческа съдба на хърватския народ. На първо място при активното участие на надигналите се на борба за освобождение и обединение на земите си хървати и унгарци в резултат на тези войни били формирани онези граници между Хабсбургската монархия и Османската империя, които просъществували чак до 19 в. Непроменени след 1718 г. останали и определените пак в резултат на същите войни граници между Османската империя и Венеция. В рамките на тези исторически формирали се граници освободените хърватски земи и хърватският народ трябвало да прекрачат прага на своето модерно развитие.

На второ място, водените от Австрия от 1683 г. насетне антиосмански войни предизвикали съществени политически и етнически промени, които сложили един неспокоен отпечатък върху по-нататъшния исторически път на подвластните на Хабсбургите народи. През 1686 – 1687 г. от далматинското крайбрежие и Загорие в Бачка и Бараня се преселили голям брой хървати – т. нар. буневаци, които променили етническия състав на местното население.

През 1690 г. заедно с отстъпващата от Скопие австрийска войска многохиляден поток косовски сърби се придвижили и заселили в Славония, Бараня и Южна Унгария. Завръщащата се от Босна през 1697 г. армия на Евгени Савойски увлякла със себе си значима група босненски хървати, които населили Славония. Там осезаемо се увеличил и броят на унгарските и немските преселници. Посоченото разместване на големи групи население създало в Славония онази пъстра етническа картина, която по-сетне играла съдбовна роля в нейния исторически път – чак до наши дни.

На трето място – антитурските войни на Хабсбургската империя променили стопанската и политическата структура на хърватските земи. Обеднялата по време на Критската война Истрия сега останала извън обсега на военните действия и постепенно започнала да се стабилизира. За разлика от нея Далмация жестоко пострадала от военните действия, населението там обедняло, което създало предпоставки за социални движения (като тези в Шибеник, Задар и Трогир през 18 в.). След установяването на венецианската власт в южните хърватски земи обликът на техния обществен и културен живот започнал да се гради върху основата на италианския език и култура, което ги отдалечавало от намиращите се под австрийска власт хърватски земи.

Макар през 1754 г. Дубровник да се споразумял с Венеция относно търговията по Адриатическо море, обществената структура на Дубровнишката република се пропуквала, а политическите и икономическите ѝ конфликти с Франция, Великобритания, Русия и Неаполското кралство я омаломощавали. Дългата и славна история на този свободен град-държава, приближавала към своя край. При тези условия хърватите в Далмация дочакали в края на 18 в. разгрома на Венеция (1797 г.), която столетия наред играла толкова активна роля в техните съдбини.

В освободената от османците Славония също настъпили съществени икономически и обществено-политически промени. Там се заселили много фамилии от австрийски произход (Елтц, Прандау и пр.). Те образували она-

зи прослойка, на която се осланяли Хабсбургите в усилията си да наложат в хърватските земи своята абсолютична власт. В Бараня и Бачка и след антитурските войни се преселвали много немци, унгарци и сърби. Наред с хърватските буневачки родове (Пеячевич, Латинович, Войнович) в тези области извънредно много засилили богатствата и влиянието си многобройни унгарски фамилии, а тяхната стопанска и политическа мощ пораждала немалко социално и национално напрежение.

И на последно – четвърто място – развиващият се по време на австро-турските войни през 17 и 18 в. процес на нарастване на националното съзнание на хърватите породил първите кълнове на илиризма и великохърватството, т. е. онези главни компоненти на националната идеология на хърватския народ, въоръжен с които той прекрачил в 19 в., в периода на своето национално Възраждане.

Разпространяващата се в хърватските земи от 16 в. нататък идея за единение на славянските народи дълго време крепели духа на хърватите в борбата им срещу турските нашественици.

У Юрай Крижанич, живял дълго в Русия и загинал при обсадата на Виена (1683 г.), тази мисъл изкристализирала в идея за славянско езиково, културно и религиозно единение като основа за тяхното освобождение и за обновление на държавността им. Пропагандираната от Юрай Крижанич идея за славянско единение всъщност положила основния камък на илиризма – онова мощно обществено-политическо движение, което през 19 в. поражда в хърватското общество идеята на югославизма.

При Павел Ритер Витезович (съвременник на водените от Австрия антиосмански войни,

основоположник на хърватския правопис и пропагтандатор на тезата за близък до народните говори книжовен език) идеите на Ю. Крижанич се трансформирали в идея за обединение на южните славяни под илирско или хърватско име и за хърватския език като свързващо звено помежду им. Тези виждания на П. Р. Витезович, които предначертали пътя на великохърватството в националната идеология са изложени в книгата му „Възкръсналата Хърватия“ (1700 г.). В нея П. Р. Витезович поднася своеобразна политическа програма за създаването на обединена, обширна по територия и население нова и силна Хърватия. Неговите виждания за южнославянско езиково единство оказват силно влияние върху Людевит Гай и залягат в основата на илиризма, а великохърватството му вдъхновява основоположниците на правашката идеология Анте Старчевич и Еуген Кватерник.

Така посредством идейните замисли на Ю. Крижанич и П. Р. Витезович още в първите години на 18 в. се заражда хърватската националнообединителна политическа мисъл, която през 19 в. заляга в основите на процеса за националното Възраждане сред хърватския народ.

Преди да наченат националното си Възраждане обаче, хърватите трябвало да преживеят един нелек период на силен чужд натиск и на ново разпокъсване на земите им. Заедно с това още първите години на 18 в. поставили пред тях трудната и дълготрайна задача да отбранят държавно-историческите си традиции както от централистичната политика на Австрия, така и от апетитите на освободилата се през 1699 г. Унгария.

За да решат тази важна задача, хърватите

били принудени да възприемат такава политическа тактика, която да им предостави възможността да лавират между Виена и Будапеща, за да постигнат целите си. Израз на тази нова политическа тактика дала т. нар. Хърватска прагматическа санкция, с която през 1712 г. Хърватският Сабор признал на Хабсбургите наследственото право над престола и по женска линия. Това решение било политически ход, предприет в отговор на усилията на Унгария да отнеме през 1708 г. правото на Хърватия на отделно самостятелно законодателство. И макар Карл III Хабсбургски да приветствал Хърватската прагматическа санкция (понеже нямал мъжки наследници, а тя подсигурявала трона на дъщеря му Мария -Терезия), той я потвърдил едва тогава, когато и Унгарският парламент се присъединил към нея (1722 г.). Изрично подкрепяйки исканата от Будапеща неделимост на Хърватия и Унгария, позицията на императора всъщност принудила хърватите да продължат борбата за запазване на държавно-историческата си традиция, като използват противоречията между Виена и Будапеща. Тази тактика те по-късно вградили в основата на националноосвободителната си практика. През целия период от 1712 г. до разпадането на Австро-Унгария през 1918 г. хърватите трябвало да се борят за опазването на държавността си и за разширяването на автономните си права, осланяйки се ту на Австрия, ту на Унгария, макар тази тактика да отнемала голяма част от националните им сили и да усложнявала пътя към националното им самоопределение.

От 1740 до 1790 г. този път преминал под знака на провежданата от Виена политика на просветен абсолютизъм. Започнало с войната за австрийското наследство (в която взели участие и доста доброволци от Хърватия и Славония под предводителството на барон Франц Тренк), управлението на Мария-Терезия (1740 – 1780) имало ясно поставена цел – силна централна власт, която да крепи многонационалната, но единна австрийска държава.

Ето защо управлението на Мария-Терезия донесло и значими промени в целокупния живот на хърватите. Най-напред, за да осъществи централистичните си намерения, императрицата трябвало да ограничи правата и привилегиите на унгарските и хърватските аристократи. Провеждайки гъвкава политика за тяхната германизация и за привличането им към Двореца, Мария-Терезия започнала да управлява Унгария и Хърватия посредством прочутите си патенти (наредби), т. е. без да се съобразява с Унгарския парламент и Хърватския Сабор. През 1767 г. тя създала Хърватски императорски съвет, който до 1779 г. управлявал всички политически, военни и стопански дела на Хърватия. Независимо че с дейността си този съвет улеснявал засилването на централистичната власт на Виена, той всъщност бил първото модерно хърватско правителство, а то иззело правомощията на Сабора и лишило Хърватия от собствен бюджет, тъй като всички приходи от хърватските земи се предоставяли на държавната хазна във Виена. Хърватският императорски съвет имал еднакви права с правата на унгарското правителство, а това предизвикало недоволството на Будапеща. Отчитайки това, през 1779 г. Мария Терезия поставила Хърватия под управлението на Унгарския наместнически съвет. С това нейно решение хърватските земи за пръв път изцяло попаднали под властта на унгарското правителство, за да останат подчи-

нени на него чак до 1848 г.

Макар да били плод на централистичната ѝ политика, проведените от Мария-Терезия реформи осигурили на Хабсбургската империя голям стопански и икономически напредък и с основание са останали в историята под името просветно-абсолютични. Тяхното благотворно влияние се почувствало и в Хърватия – разцъфтяла търговията, появили се първите манифактури, изградени били нови пътища, а дейността на императорския съветник Никола Шкърлеч Ломницки поощрила развитието на образованието. Значимо нараснал броят на училищата (особено селските) и на учениците, появили се и първите учебници на хърватски език. Просвещението на хърватското общество започнало да разбива неговото феодално устройство и да улеснява демократизирането му.

Синът на Мария-Терезия Йосиф II (1780 – 1790) продължил започнатата от майка си политика, като се стремял да я използва за осъществяване на замисления от него модел на идеалната държава. Той си поставил амбициозната цел да реформира църквата и администрацията, да въведе ред в аграрните отношения и така да разкрои територията на империята, че да подсигури реализирането на плановете си. През 1781 г. Йосиф II издал прочутия си Патент за толерацията, с който осигурявал свобода и равенство на вероизповеданията. През 1782 г. разпуснал църковните ордени (с изключение на онези, които се занимавали с образователна дейност и гледане на болни). Отнемайки правото на църквата да се меси в светските дела и нанасяйки удар върху икономическата ѝ мощ, църковните реформи на Йосиф II настроили срещу него църковният елит и угрозили популярността на реформаторската му дейност. През 1785 г. императорът обаче въвел значително по-популярната реформа за отмяна на крепостното право. През следавщите години той обявил ново административно делене на Унгария и Хърватия и въвел там като официален немския език, наложил нова данъчна система и отделил правосъдието от администрацията.

Тези агресивни и недобре замислени реформи преобърнали целия живот в Унгария и Хърватия и предизвикали неудържимото недоволство на аристокрацията срещу провеждания от Виена груб курс за германизация. Плод на идеите на Йосиф II за съвършена държава, неговата политика по отношение на унгарците и хърватите имала нежелателен за Австрия ефект. Именно тази политика създала причините, които подтикнали унгарската и хърватската аристокрация към единодействие за обща борба срещу всичко немско.

Външнополитическите неуспехи на Йосиф II също се отразили зле на реформаторската му дейност. Водената от Австрия и Русия война срещу Османската империя (1788 – 1791) усложнила вътрешнополитическата обстановка в Хабсбургската империя. Недоволството на унгарската и хърватската аристокрация скоро прераснало в сериозен отпор, който предвещавал избухване на бунт. Тежко болният император бил принуден да върне в Унгария и Хърватия старият феодален ред и властта на парламентите. Разочарован, той отменил всички свои реформи с изключение на Патента за толерацията и отмяната на зависимостта на крепостните селяни.

Отказът на Йосиф II от реформаторската му дейност не успял бързо да поправи нанесените

от абсолютизма щети на Хърватия. А провежданата от Мария-Терезия и Йосиф II централистична политика предизвикала значими промени в принадлежността и управлението на хърватските земи. След половинвековните усилия на Хърватия освободената през 1699 г. Славония да бъде върната в нейния състав, по нареждане на Мария-Терезия през 1745 г. били обновени славонските жупании и започнала подготовката за осъществяването на това справедливо хърватско искане. То обаче предизвикало острата реакция на Унгария. Твърдейки, че Славония исторически принадлежи не на Хърватия, а на Унгария, Будапеща направила сериозен опит да я отцепи и да я включи в състава на Унгария. Спорът бил решен (1751 г.) посредством компромис – Славония останала под управлението на бана на Хърватия, но трябвало да изпраща депутати и в Хърватския Сабор, и в Унгарския парламент. Постигнатият компромис отбелязал началото на хърватския отпор срещу провежданите от Будапеща опити за маджаризация на хърватските земи. Този компромис обаче задълбочил натрупаните по време на османското владичество различия в развитието на Славония, отслабил връзката ѝ с останалите хърватски земи и отново осезаемо започнал да я отдалечава от развитието на Хърватия.

В интерес на Хабсбургите била проустроена и Военната граница. Разширена с освободената от турците Посавина, тя била напълно отделена от Хърватия и станала императорска земя. Военна Крайна била окончателно уредена в средата на 18 в. по австрийски образец и ред, официален език на нейната територия станал немският, който бил въведен и в образованието и правосъдието. Поделена на 14 области като императорска земя, Военната граница се финансирала пряко от Виена, а граничарите станали императорски войници, които били задължени цял живот да воюват навсякъде за интересите на Хабсбургите. Решението на Йосиф II да създаде Генерално командване на Военната граница с център Загреб още повече ощетило териториално Хърватия, тъй като ѝ отнело Банска Крайна (Бановина).

На върнатите на Хърватия територии била създадена Северинската жупания, а по-късно Мария-Терезия дала на Риека автономия. След разпускането на Хърватския императорски съвет обаче, Риека попаднала под управлението на унгарското правителство, както впрочем и цяла Хърватия, а това имало твърде неблагоприятни последици за нея. По времето на Йосиф II Будапеща постигнала още един успех за сметка на хърватите. Въведената нова административна подялба на Унгария и Хърватия на 10 окръжия, която въобще не държала сметка за естествените исторически и етнически граници, окончателно разбила целостта на Хърватия и прекъснала връзката ѝ със Славония. През 1786 г. Йосиф II нанесъл още един удар върху териториалната цялост на Хърватия. Преименувайки Хърватското Приморие с Риека в Унгарско Приморие, той го поставил под пряката власт на Будапеща. По този начин Хърватия загубила голяма част от крайбрежието си, а Унгария направила всичко възможно да си присвои Риека.

Въведените от Мария-Терезия и Йосиф II териториално-административни промени така разкроили и ограбили териториално Хърватия, че застрашили националното развитие на хърватския народ. И макар преди смъртта си Йосиф II да поправил част от нанесените му щети, периодът на просветения аб-

солютизъм имал за хърватския народ съдбовни последици, продължили чак до 1918 г. Най-тежката и дълготрайна от тези последици била окончателното обвързване на Хърватия с Унгария и попадането ѝ под ударите на провежданата от Будапеща политика за маджаризация.

Впрочем, водени от идеята да се противопоставят на централизма на Виена, хърватските аристократи също имали принос за обвързването на Хърватия с Унгария. Защото в отпора си срещу абсолютизма на Хабсбургите те се ориентирали към изграждането на общ хърватско-унгарски антиавстрийски фронт. В името на този фронт те трябвало обаче да жертват част от самостоятелните права на Хърватия. На заседанието си през 1790 г. Саборът взел решение докато бъдат освободени и обединени с отечеството си подвластните на Венеция и Османската империя хърватски земи, т. е. докато Хърватия не стане по-голяма и силна държава, тя да се управлява от правителството в Будапеща. С това свое решение, както и със съгласието си да се откаже от пълната финансова независимост на Хърватия в полза на Будапеща, Саборът всъщност узаконил зависимостта на Хърватия от Унгария. Макар хърватите да съхранили някои форми на самоуправлението си, както и употребата на езика си в своята войска, решението на Сабора от 1790 г. имало тежки последици за тях, тъй като от този момент насетне на практика Хърватия била третирана като съставна част от Унгария. Това отстъпление всъщност проправяло пътя на провежданата от Будапеща политика на маджаризация, целяща създаването на голяма унгарска държава, простираща се

от Карпатите до Ардиатическо море, населявана от единен унгарски народ, говорещ единствено само унграски език.

В Хърватия напорите на политиката за маджаризация се почувствали веднага. Още на следващото заседание на общия унгарско-хърватски парламент, хърватските представители трябвало да се борят срещу взетото решение за въвеждане на унгарския език като официален в Хърватия и да отбиват усилията на Будапеща да докаже, че Славония не е хърватска, а изконна унгарска земя. Оглавявяна от загребския епископ Максимилиян Върховац, от бан Иван Ердьоди и други видни личности, борбата срещу маджаризацията отбелязала началото на нов съдбовен период от историята на хърватския народ – период, по време на който той бил принуден да брани единството на земите си и националната си самобитност не само от Виена, но и от Будапеща. Предизвиквайки значим ръст на националната идея сред хърватите, тази борба ги вдъхновявала в епохата на националното им Възраждане и сложила траен неспокоен отпечатък върху модерната им история.

Преди да прекрачи прага на националното си Възраждане, хърватският народ трябвало обаче да понесе последиците на онези важни външнополитически събития, които довели до ново разкрояване на земите му.

Сключеният в Свищов мир (1791 г.) сложил край на започнатата от Австрия и Русия война срещу Османската империя и съюзилата се с нея Прусия. Според този мирен договор Хърватия получила някои области и окончателно формирала границата си спрямо подвластната на турците Босна, а тази граница останала непроменена чак до 1918 г.

През 1792 г. Хабсбургската империя започнала война срещу революционна Франция и в тази война хърватските граничари (т.е. войниците от Военната граница) успешно воювали в Северна Италия. Подписаният в Кампоформио мир (1797 г.) донесъл освобождението на Далмация от вековната власт на Венецианската република, която рухнала под натиска на Наполеоновата армия и същата година престанала да съществува. Австрия придобила цялото подвластно дотогава на Венеция хърватско крайбрежие от Истрия до Бока Которска. Пропадането на Венецианската република предизвикало в Далмация всеобщо движение за присъединяването ѝ към Банска Хърватия. Ръководено от Андрей Доротич, това движение активно се подкрепяло от загребския епископ Максимилиян Върховац. Тежненията на далматинските хървати да бъдат приобщени към Хърватия били представени от специална делегация в Двореца във Виена, а начело на няколко хиляди хървати ген. Матия Рукавина преминал Велебит и навлязъл в Далмация, където бил посрещнат като освободител. Макар в стремежа си да се присъединят към Хърватия, далматинските хървати издигнали лозунга за вярност към Хабсбургите, Виена не била склонна да отстъпи на Хърватия отвоюваната във войната с Франция Далмация. През 1802 г. Дворецът окончателно отхвърлил тази възможност, а за да противодейства на движението за приобщаване към Хърватия, новоназначеният императорски наместник граф Фердинанд Турн започнал да толерира малобройното италианско население на Далмация.

По този начин след края на Венецианската репулблика (1797 г.) всичките хърватски земи с изключение на тези, които все още оставали подвластни на османците, попаднали в рамките на Хабсбургската монархия.

Ново тяхно разкрояване настъпило през 1805 г., когато те попаднали под непосредствените удари на завоевателната политика на Наполеон Бонапарт. В избухналата нова война с Франция император Франц Хабсбургски претърпял поражение и бил принуден да ѝ отстъпи Истрия и Далмация. През същата година френските войски окупирали цялото хърватско крайбрежие (без Хърватското Приморие, свободния Дубровник и Бока). През следващата 1806 г. наполеоновата армия успяла да завладее и Дубровник и да го задържи, отбивайки атаките на руския флот (настанил се в Бока Которска с разрешението на Австрия) и на съюзните му черногорци. Така настъпил и краят на Дубровнишката република – формално тя престанала да съществува две години по-късно (1808 г.).

Окупираните хърватски територии имали важно стратегическо значение за Наполеон – като го доближавали до приятелската му Османска империя, те му подсигурявали добра изходна позиция за осъществяването на замисленото вече нападение над Русия. Завладените хърватски земи били включени в състава на подвластното на Наполеон Кралство Италия, управлявано от Евгений Боарне. В Задар било седалището на венецианецът Винченцо Дандоло (наместник за завладените хърватски земи), а начело на войските в тази част на Наполеоновата империя застанал ген. О. Мармонт. Независимо че Дандоло прокарвал политика за италианизиране на Далмация и Истрия, неговото управление целяло бързата модернизация на обществения живот, на

стопанството и образованието, широко развитие на комуникациите и културата. Местното население обаче не било дорасло за такава модернизация. Тя била в разрез с неговия традиционен начин на живот и макар да зачитала културната му и езиковата му индивидуалност (през 1806 г. например започнал да излиза първият вестник, списван на италиански и хърватски език) не му се нравела. Още през 1806 г. далматинците се надигнали на отпор срещу окупаторите – през 1807 г. те трябвало да се справят с въстаналите жители на подвластната им Поличка република, които бранели старинните си привилегии, а след това и с подкрепяния от руския флот бунт в Макарското Приморие.

Отпорът срещу френските окупатори се разраснал по време на изубхналата през 1809 г. нова австро-френска война. Под командването на ген. П. Кнежевич участие в тази война взели и хърватските граничарски отряди, които с подкрепата на разбунтувалите се под предводителството на А. Доротич жители на Далмация успели да завземат голяма част от хърватското крайбрежие. Австрия обаче загубила войната и предала във владение на французите останалата част от Истрия, словенските земи, както и цяла Хърватия на юг от р. Сава. По този начин хърватските земи отново били разкроени – сега граница между завладените от Наполеон и подвластните на Хабсбургите хърватски територии станала Сава от устието на р. Сугла до устието на р. Уна.

От придобитите хърватски и словенски земи под управлението на ген. О. Мармонт французите създали нова самостоятелна административна единица – провинция Илирия със средище Любляна. В нея те продължили

да прокарват политиката си за модернизация (изградили мрежа от пътища, подобрили образователната система и поощрили развитието на културата, включително и тази на хърватски език). Независимо от това населението на Илирия не се примирило с френската власт и не възприело добре управлението ѝ. За това немалко допринесла настъпилата в провинцията стопанска криза. Окупацията се отразила зле на търговските връзки на хърватските земи, а когато в борбата си срещу Наполеон Великобритания затворила Адриатическо море, тези търговски връзки съвсем рухнали. Данъците нараствали, населението обеднявало и все по-голям брой хървати били принуждавани да полагат костите си, вземайки участие в безкрайните Наполеонови войни, водени от Западна Европа чак до Русия. Поради всичко това населението на провинция Илирия с радост дочакало освобождението си от френска власт. След поражението на Наполеон в Русия (1812 г.) и в битката при Лайпциг (1813 г.) хърватските земи от Истрия до Бока Которска били наново включени в Хабсбургската империя. Малко по-късно Австрия отнела от Великобритания и завзетите от нея острови и градове в Далмация и така отново придобила цялото хърватско крайбрежие.

Последните динамично развиващи се външнополитически събития имали силно въздействие върху хърватите. Донасяйки поредното разчленяване и подялба на техните земи, тези събития предизвикали всеобщ подем на националното им съзнание и онзи силен техен отпор срещу провежданата от Виена централистична политика и срещу усилията на Будапеща да ги маджаризира, който подготвил почва за хърватското национално Възраждане.

В първите три десетилетия на 19 в. този подем намерил израз в някои немногобройни, но ярки изяви на борбата на хърватите за обединение на земите им, за опазване на родния им език и държавноисторическата им традиция, посредством които покълнвало тяхното национално Възраждане.

Кои била тези изяви? На първо място, след освобождението на хърватските земи от френската окупация силно се разраснало движението за тяхното обединение с Банска Хърватия. Това движение трябвало да се пребори с провежданата от Австрия политика на централизация, без да може да реши в своя полза въпроса за приобщаването на Далмация и Истрия. Опирайки се върху военното си право, т. е. върху факта, че е завоювала тези земи във война с Франция, Австрия не се съгласила Далмация и Истрия да се съединят с Хърватия и да преминат към Унгария. В останалите чак до 1918 г. под нейна власт Далмация и Истрия, Виена въвела свое управление, което засилило различията в историческия им път в сравнение с останалите в рамките на Унгария хърватски земи. Това австрийско управление целяло асимилацията на хърватите в Далмация и Истрия – то спъвало тяхното стопанско развитие, ограничавало употребата на хърватския език и толерирайки проиталианските настроения, поощрявало появата на „далматинското" национално съзнание сред населяващите Далмация хървати.

По-успешни се оказали усилията за приобщаване на освободените от френска окупация хърватски земи южно от р. Сава. Събралите се в Карловац хърватски аристократи категорично се противопоставили на подписания през 1814 г. от императора патент, обявяващ присъединяването на тези земи към Австрия. Независимо от волята на населяващите земите южно от Сава хървати, две години по-късно (1816 г.) с нов патент император Франц I обявил създаването на Австрийска Илирия, която включвала и тези земи. Този абсолютичен декрет предизвикал силно недоволство в Хърватия и Унгария. Хърватите не се примирили с него и след шестгодишна упорита борба, оглавявана от загребския епископ М. Върховац и ген. Джуркович, успели да принудят императора да промени решението си. През 1822 г. Франц I одобрил присъединяването на земите южно от Сава към Хърватия и от австрийско владение те (както и Банска Хърватия) преминали в рамките на Унгария.

На второ място, през първите тридесет години на 19 в., които подготвили почвата за националното Възраждане на хърватите, те били принудени да засилят отпора си срещу провеждания от Будапеща курс за маджаризация на Хърватия. Сега този отпор придобил две насоки – първо, борба срещу усилията на Унгария да отнеме съхранените векове наред самостоятелни държавноправни привилегии на Хърватия и, второ – борба срещу опитите унгарският език да бъде наложен като официален език в Хърватия.

През 1805, 1807 и 1811 г. хърватската депутация в Унгарския парламент категорично се противопоставила на усилията унгарският език да бъде въведен като задължителен в училищата и войската на Хърватия. В тези години отпорът на хърватите по езиковия проблем се опирал на старата привилегия за официалната употреба на латинския език на хърватска територия. Проблемът с налагането на унгарския език като официален и служебен

особено се заострил след 1825 г., когато Унгария постигнала успехи в борбата си срещу австрийския абсолютизъм и неговия проводник княз Метерних. Променената след този успех обстановка засилила натиска на Будапеща и наложила на Хърватския Сабор тактиката на известни отстъпки, тъй като в борбата си срещу австрийския абсолютизъм хърватите не можели да си позволят да скъсат връзки с естествения си съюзник – Унгария. През 1827 г., воден именно от такива тактически съображения, Хърватският Сабор взел решение за въвеждане на унгарския език като задължителен във висшите хърватски училища. И макар през 1830 г. да възроптал срещу въвеждането на унгарския език в средните хърватски училища, през 1833 г. Саборът направил ново отстъпление – унгарският език станал задължителен в хърватските гимназии.

3. Национално Възраждане и първи успехи на хърватската националнообединителна идеология и практика (1830 - 1849)

Отстъплението на Сабора по езиковия проблем показало, че под натиска на Будапеща неговата роля (както впрочем и ролята на бана и жупаните) в отпора срещу маджаризацията все повече отслабва. Сега начело на този отпор застанал загребският епископ Максимилиян Върховац – хърватски подбан и голям меценат на културата. С неоценимите си заслуги за развитието на културния и стопанския живот на Хърватия (откриване на музеи, книжарници и печатници, подпомагане на писатели и учени, създаване на международни връзки, из-

граждане на пътища и поощряване на търговията), както и с активната подкрепа, която оказали на делото за освобождението и обединението на хърватските земи Максимилиян Върховац и неговият кръг всъщност подготвили почвата за националното Възраждане на хърватския народ. Благодарение на тяхната народополезна дейност след направеното от Сабора отстъпление по езиковия проблем в Хърватия вече били назрели условията борбата срещу маджаризацията и австрийския централизъм да бъде подета от младото поколение хървати. Те успели да разпространат тази борба от Сабора в читалищата, книжарниците, печатниците и училищата и сега вече тя започнала да вдъхновява и народа.

Осмислили острата необходимост от обединението на хърватските земи, от опазването на държавността на Хърватия и от преобразуването ѝ в съвременна буржоазна държава, тези млади народни будители се надигнали на борба за отбрана на държавността си и на самобитността на народа и на родния си език точно в тежкия момент, когато стара съсловна Хърватия започвала да се огъва под натиска на унгарския национализъм.

За хърватите проблемът за опазване на майчиния език бил жизненоважен, но труднопостижим, тъй като те нямали единен книжовен език. Съществували три наречия (чакавско, кайкавско и щокавско) с три изговора (екавски, йекавски и икавски) със свой начин на изписване, а официален език в Хърватия бил латинският. От север унгарците полагали усилия да въведат своя език, австрийците искали да наложат немския, а в Далмация и Истрия се говорело още италиански и френски. За да успеят да съхранят родния си език и да устоят на

чуждите посегателства, хърватите трябвало да стъпят на здрава основа – на свой единен книжовен език.

Първата крачка в решаването на тази толкова важна за възродителния процес задача направил младият Людевит Гай. През 1830 г. той издал книгата „Кратка основа на хърватско-славянския правопис", в която предложил нов начин на писане. Използвайки за думите, които трудно се изписват, нова ортография по образец на чешкия език (става дума за въвеждането на č, ć, š, ž) Людевит Гай положил основата на онзи необходим единен правопис, който успял да обедини националните сили в отпора им срещу насилствено налагания им унгарски език.

В същата 1830 г. хърватите постигнали успех и в борбата за опазването на държавността си. През тридесетте години на 19 в. Будапеща започнала да провежда твърд курс за ограничаване (с тенденцията за премахване) на онези права и привилегии на хърватската аристокрация, върху които столетия наред се опирало относително самостоятелното положение на Хърватия в рамките на Унгария. Тези права и привилегии (право на самостоятелна територия, управлявана от Сабор и бан, право на собствени знаме и герб и на самостоятелна администрация и правосъдие, както и на законодателство в автономните дела, право на собствена религиозна политика, както и право на участие на хърватска отделна депутация в Унгарския парламент) трябвало да бъдат опазени. Те всъщност осигурявали на Хърватия териториалната ѝ цялост и онзи специфичен автономен държавен суверенитет, върху който хърватският народ градял мечтите си за свобода и независимост.

Ярък израз на решимостта на хърватите да опазят съхранената си векове ограничена държавност намираме в издадената през 1830 г. книга „Jura municipalia..." („За самостоятелните права и конституция на Кралство Далмация, Хърватия и Славония"). В тази книга авторът Йосип Кушевич остро реагира на пропагандираната от Будапеща теза, че Хърватия и Унгария никога не са били в съюзни отношения и че хърватските земи са съставна част от територията на Унгария. Доказвайки, че от 1102 г. насетне Хърватия винаги е имала самостойно държавноправно положение спрямо Унгария, книгата на Й. Кушевич за пръв път твърдо формулирала тезата за хърватското държавно право и държавноисторическа традиция, като с това положила основата на хърватската национална политика.

Всъщност с книгите на Л. Гай и Й. Кушевич през 1830 г. хърватският народ тръгнал по пътя на националното си Възраждане. Защото тези книги – първи кълнове на националната идеология – ярко очертали дългосрочните (останали непроменени чак до 1918 г.) цели на хърватската национална политика: борба за опазване на родния език и държавните автономни права и обединение на хърватските земи около Банска Хърватия.

В усилието за реализиране на тези цели процесът на националното Възраждане на хърватския народ се изявил доста по-различно в сравнение с Възраждането на другите населяващи Балканския полуостров народи – Възраждането на хърватите наченало не под собственото им национално име, а под илирско име. Тази ярка специфика била плод на две обективни предпоставки: първо – необходимостта от преодоляване на наслоилите се

сред хърватите съществени обществено-политически, културни и езикови различия, в резултат на които в началото на 19 в. хърватското име и език имали ограничен обхват, простиращ се само върху кайкавците (населяващи Загребската, Вараждинската и Крижевацката жупания) и, второ – обусловената от вековното чуждо господство слабост на национално-политическите им сили, налагаща намирането на съюзници в борбата за националното оцеляване на хърватския народ.

Специфичното, доста разнопосочно историческо развитие на хърватските земи изисквало създаване на такава националнообединителна идеология, която да може да преодолее наслоилите се през столетията различия между населяващите Далмация, Хърватия и Славония хървати. На отдалечилите се един от друг в своя исторически път и говорещи три диалекта (със съответните три правописа) хървати била необходима обща обединителна национална платформа. За да оцелеят като народ, в началото на 19 в. те трябвало да изградят такава действена идеология, която не само да възвърне у тях съзнанието за общия им корен и общата им историческа традиция, но и да изпълни това съзнание с ново съдържание, да събуди у тях нов поглед към бъдещето, за да може да осигури раждането на модерната хърватска нация.

Необходимостта от решаването на тези важни задачи предопределила появата на илиризма, който, макар да ратувал за напредъка на общия славянски или илирийски народ, бил типично хърватско културно и обществено-политическо движение – продукт единствено на хърватската обществена мисъл.

Опирайки се на преданието, че всички южни славяни произхождат от илирите и вземайки предвид голямата популярност на илирското име (утвърждаващо се в литературата още от 15 в.), хърватските възрожденски дейци възприели това име, защото горещо вярвали в ползата от южнославянската взаимност и единение. Това единение според тях щяло да направи възможно изграждането на онази мечтана южнославянска културна общност, която можела да засили отпора на южните славяни срещу чуждите влияния и аспирации. Създадена на базата на основаващия се на щокавския говор общ книжовен език, пропагандираната от илиризма южнославянска общност в крайна сметка трябвало да спои отдалечените в своето историческо развитие хърватски земи, да им подсигури единен езиков стандарт и да подпомогне борбата им срещу германизацията и маджаризацията.

Всъщност, без да се отказват от своето национално име и без да игнорират националните имена на сърби, словенци и българи, хърватските възрожденски дейци възприели илирското име най-вече затова, защото искрено се надявали то да им подсигури онази широка обществена основа, която им била нужна, за да осъществят целите на хърватската национална политика.

Именно поради тази си национална хърватска същност илиризмът бил отхвърлен от сърбите, които в началото на 19 в. вече ратували за реализирането на своята национално-политическа програма, целяща създаването на Велика Сърбия. С редки изключения (като например Станко Враз) идеите на илиризма не се възприели и от словенците, а сред българите тези идеи проникнали като едно доста общо пожелание за южнославянска и балкан-

ска взаимопомощ в борбата за национално освобождение. По този начин, макар да не афиширал хърватското национално име, илиризмът си останал типично хърватско идеологическо обществено-политическо явление, което преследвало единствено целите на хърватската национална политика. И макар по-късно да бил вграден в основата на новата хърватска националнообединителна идеология – югославизмът – той неминуемо трябвало да претърпи такава трансформация, която го превърнала в значима чисто хърватска политическа акция (т. нар. кроатизъм).

Преди обаче да получи ярката си политическа окраска и да се трансформира в политическа акция за отстояване на хърватската идентичност, илиризмът дал живот на онова силно изявено културно-просветно движение, с което се характеризира процесът на националното Възраждане на хърватите. Оглавявано от Людевит Гай и неговия кръг съмишленици (принадлежащи към младата буржоазия интелектуалци), това културно движение постепенно разширявало социалната си база и все повече будило националното чувство сред хърватите. Родолюбивият повик на илирците за създаване на единен книжовен език и за обединение на хърватските земи, ярко изразен във възрожденските творби на Людевит Гай („Хърватия още не е пропаднала“) и Иван Деркович („Геният на отечеството“), в елегията на Павел Щос „Статуя на родината“ и в съчинението на Йосип Кундек „Реч на народния език“ бързо намерил благодатна почва сред интелектуалците, студентите и учениците. Скоро възрожденският патос на илирците завладял и голяма част от хърватската аристокрация. Важен принос за нейното приобщаване към илирското движение имал граф Янко Драшкович, който през 1832 г. издал първата политическа книга на хърватски език – „Дисертация“. В нея граф Я. Драшкович изложил цялостната програма на хърватското национално движение. Тя пропагандирала обединяване на словенските и хърватските земи с Босна в единна държава – Велика Илирия, която да се управлява от бан и заедно с Унгария да влиза в състава на Хабсбургската империя. Издигайки искането за употребата на илирския език (т. е. на щоковското наречие) като официален език и за стопански напредък, основан на една разумна модификация на феодалните порядки, с умерения си характер програмата на граф Я. Драшкович успяла да привлече към илирското движение голям брой аристократи, много от които и депутати в Сабора.

Това тяхно приобщаване имало твърде важни последици. То направило съпричастен към народното пробуждане и Сабора, чиято дейност в отстояването на хърватската държавност станала доста по-решителна. Под влиянието на илирското движение депутатите изоставили тактиката си за отстъпление пред натиска на Будапеща и подновили борбата си за обединение на хърватските земи и за утвърждаване на родния език вместо латинския като официален език. През 1832 г. в Сабора за пръв път прозвучала реч на хърватски език, произнесена от ген. Юрай Рукавина. Депутация в състав Янко Драшкович, Херман Бужан и Антун Кукулевич била натоварена от Сабора със задачата решително да воюва в Унгарския парламент за обединението на хърватските земи. От 1836 до 1839 г. Саборът оказвал подкрепата си за разпростране-

нието на илирския език и литература, за създаването на предлаганите от Л. Гай културни дружества, отпускал и средства за развитието на театъра и за разширено преподаване на хърватски език в учебните заведения.

Родолюбивата дейност на Сабора засилила отпора на хърватския народ срещу провеждания от Унгария курс за маджаризация. Важна предпоставка за успеха на този отпор била и оказаната му подкрепа от Двореца и правителството във Виена. Макар да преследвала свои цели – смазване на унгарския национализъм и пресичане на руското влияние на Балканите, – тази подкрепа поощрила развитието на хърватското Възраждане и направила възможна появата на хърватския възрожденски периодичен печат. С одобрението на император Фердинанд V Хабсбургски през 1835 г. Людевит Гай започнал да издава на кайкавско наречие в. „Хърватски новини" с литературното приложение „Даница хърватска, славонска и далматинска". В него същата година било публикувано прочутото стихотворение на Антун Миханович „Хърватско отечество", което (по музиката на Йосип Рунянин) по-късно става, а и сега е химн на Хърватия с популярното име „Хубаво наше отечество". През 1836 г. , след като си подсигурили достатъчно читатели в кайкавския Загреб и околностите му, в съответствие с плана си за обединение на всички хървати и наречията им, илирците започнали да списват вестника си на щокавско наречие с нов правопис и под илирско име – „Илирски новини" с приложение „Даница илирска". С появата на този вестник илирското движение надскочило границите на говорещите кайкавски диалект хървати и проникващи сред хърватите – чакавци и щокавци в Далмация, Истрия, Босна и Бачка, ги приобщило към общия процес на хърватското Възраждане.

Сега вече илирското движение придобило такъв размах, който осигурил големите успехи на хърватската възрожденска култура. През 1836 г. Векослав Бабукич публикувал първата хърватска граматика, която носи и илирско име, Драгутин Раковац съчинил „Ой, илири, още сте вий живи" (в променен вариант „Ой, славяни, вий сте още живи" – бъдещият химн на Югославия). Иван Кукулевич-Сакцински написал първата хърватска историческа трагедия „Юран и София" (играна за пръв път в Сисак през 1839 г.). Похърватченият грък Димитрий Деметер издал своите „Драматични опити", които имат големи заслуги за развитието на хърватския театър, а Ватрослав Лисински и Фердо Ливадич положили основите на музикалната традиция и композирали много хърватски възрожденски песни. През 1838 г. във Вараждин Карловац и Загреб били открити първите читалища, които (наред с възникналите читалища и в други градове) станали огнище на родолюбивата дейност на илирците. Започнали да се основават книжарници и музейни сбирки и да се организират театрални представления. Благодарение на тази родолюбива дейност у хърватския народ, особено сред младото му поколение, се пробудило чувство за общ исторически корен. Това чувство подтикнало хърватите да събират и издирват стари ръкописи, народни носии, обичаи, песни и предания – т. е. всичко, което доказвало този общ корен. И сред доказателствата за общото славно минало на хърватите от Далмация, Хърватия и Славония възникнал онзи възрожденски стремеж за общо и достойно бъдеще, който направил възможно раждането на модерната хър-

ватска нация.

Изтъкващи с гордост славянското си потекло и вековната борба на народа си срещу чуждите поробители, възрожденските дейци повдигали народния дух и проправяли пътя на съвременната хърватска култура, чиито основи били поставени именно през Възраждането. В този период в Загреб били основани съществуващият и сега Хърватски музикален институт (1827 г.), централната културно-историческа институция Матица Илирска (1842 г.), прекръстена по-късно в Матица Хърватска и действаща до ден-днешен, Народният музей, Народният дом, Стопанското дружество (1841 г.), чийто печатен орган „Стопански вестник" излиза и днес. Създадени били още първата спестовна каса, първото мъжко училище за учители и пр. През 1842 г. словенецът Станко Враз, един от най-добрите илирски поети и основоположник на хърватската литературна критика, започнал да издава най-старото хърватско списание – „Коло", орган на Матица Илирска. Особено ярки били достиженията на хърватските възрожденски дейци след 1844 г. – тогава се издава допълнената от Иван Мажуранич стихосбирка на Иван Гундулич „Осман", Д. Деметер публикува драмата си „Теута", Богуслав Шулек – програмното си съчинение „Какво възнамеряват илирите". Пак тогава (1845 г.) в Задар започва да излиза списанието „Зора далматинска", а през 1846 г. се появява забележителната хърватска възрожденска поетична творба, дело на Иван Мажуранич, „Смъртта на Смаил-ага Ченгич".

Всички тези постижения ускорили развитието на хърватската нация. Вярно е, че изостаналите и бедни села не се приобщили към процеса на националното Възраждане, но завладявайки градовете, този процес осъществил патриотичния замисъл на илирците – той наистина приближил към Загреб отдалечилите се в своя исторически път хърватски земи. Годините на Възраждането успели не само да обвържат културно и стопански Далмация и Славония с Хърватия. Осигурявайки необходимата приемственост между дотогавашния носител на държавноисторическата традиция – аристокрацията – и разгърналото се буржоазно движение, тези години допринесли за демократизирането на хърватското общество. Патриотичната дейност на възрожденските дейци вградила в националното съзнание на хърватите гордостта от миналото и самочувствието от съвременните им културни достижения и с това национално самочувствие те поели по пътя на своето модерно развитие.

В началото на този път били създадени и първите политически партии. Зараждането на вътрешнополитическия живот в Хърватия също имало своята специфика. Стоящите пред хърватския народ важни националнообединителни задачи налагали първите политически партии (а и възникналите по-късно) да се организират не толкова по социален, а преди всичко по националноидеологически белег. Това обстоятелство – подчиняването на вътрешнополитическия живот на задачите на националнообединителната политика – предопределило твърде динамичното вътрешнополитическо развитие на Хърватия. Наченала с остър сблъсък по въпроса за отношенията с Унгария, тази динамика по-късно намерила израз в една бързо сменяща се конфигурация на множеството отдалечени по националната си идеология и практика политически партии и групировки.

В началото на 1841 г. лоялните на Будапеща обществени дейци създали Хърватско-унгарската или Маджаронската партия. Привържениците на тази партия (наричани маджарони) не вярвали в преследваните от илирското движение цели и затова се дистанцирали от него. Те се стремели да запазят традиционните автономни права на Хърватия в рамките на Унгария. Програмата им за въвеждане на унгарския език в училищата и за утвърждаването му като официален език в Хърватия, за гарантирано участие на депутати от хърватските жупании в Унгарския парламент ясно показвала, че те не само не отчитат настъпилите съществени промени в хърватското общество, но че и нямат определено становище спрямо провежданата от Будапеща политика на маджаризация.

В борбата си срещу тази политика и срещу маждароните привържениците на илиризма се организирали в Илирска партия, която ратувала за обединение на хърватските земи, за разширяване на автономните права на Хърватия и за южнославянско културно единение. С организирането на тази партия илиризмът надскочил дотогавашните си рамки на културно-политическо движение и се превърнал в реална политическа сила с ясно изразена национална програма. Пропагандираща, че смисълът на политическия живот на хърватите е в кроатизма, а този на културния им живот – в илиризма, програмата на Илирската партия била популяризирана от съчиненията „Малък катехизис за големи хора" (Драгутин Раковац), „Илиризъм и кроатизъм" на Людевит Вукатинович и „Националност в Хърватия и Славония" на Иван Кукулевич-Сакцински.

С появата на първите хърватски политически партии започвала и острата борба помежду

им за надмощие в жупаниите и Сабора. Макар да завоювали успехи в тази борба, поради слабия си политически опит илирците допуснали и грешки, които позволили на маджароните да преувеличат слуховете за тяхната проруска ориентация и да ги обвинят в държавно предателство. Тези обвинения поставили илирците в твърде неизгодна позиция – те загубили засвидетелстваната им дотогава подкрепа от Виена, а понеслият вината за това Людевит Гай се простил с политическото си водачество. През 1843 г. император Фердинанд V забранил илирското име и въвел строга цензура в Хърватия. Това принудило привържениците на Илирската партия да я преименуват в Народна партия, а в. „Илирски новини" започнал да излиза под името „Народни новини" (продължава да излиза и днес като официоз на Република Хърватия).

Забраната на илирското име и въведената цензура в Хърватия усложнили политическата обстановка там. След знаменитата реч на Ив. Кукулевич-Сакцински в Сабора (май 1843 г.), призоваваща към признаването на майчиния език за официален в Хърватия, последвала твърдата ответна реакция на Будапеща – унгарският език ставал задължителен за хърватските депутати, т.е. отнемала им се привилегията да си служат с латинския език.

С цел да смекчи изострящия се хърватско-унгарски конфликт през 1845 г. императорът отменил цензурата в Хърватия, разрешил отново употребата на илирското име и дал разрешение в Загребската академия (Висшето училище) да се открие катедра по илирски език и литература. Намесата на Виена обаче не успяла да успокои положението в Хърватия. По време на изборите за чиновници в

Загребската жупания (май 1845 г.) разгорялата се борба между маджарони и народняци довела до кървав сблъсък, в който се намесила и войската. Погребението на загиналите при този сблъсък на Марков търг първи политически жертви се превърнало в голяма антиунгарска демонстрация, която показала твърдата воля на народняците да засилят борбата си срещу провежданата от Будапеща линия за маджаризация на Хърватия. Подкрепяни отново от Виена, привържениците на Народната партия успели да изключат от състава на Сабора най-яростните маджарони (аристократите от Турополе) и получавайки мнозинство, смело издигнали глас в полза на националната кауза. Те искали обединението на хърватските земи, политическа, църковна и културна независимост на Хърватия и самостоятелно правителство, настоявали Загребската епископия да се въздигне в независима архиепископия, а Академията да стане университет. През 1847 г. с подкрепата на новия бан, загребския епископ Юрай Хаулик, Саборът взел решението хърватският език да се въведе като официален в Хърватия. С това знаменателно решение, което осъществявало една от целите на Възраждането, аристократичният по социалния си състав Сабор приключил своята многовековна дейност. Защото задаващата се революционна 1848 г. поставяла пред борбата на хърватите за национално оцеляване нови важни задачи, а тяхното решаване трябвало да стане дело и отговорност на зародилите се в хърватското общество нови националнополитически сили.

Независимо от усилията на хърватските депутати Унгарският парламент не одобрил смелите решения на Сабора от 1847 г., а на специална комисия, ръководена от Лайош Кошут, била поставена задачата да обследва „смутовете в Хърватия". Когато от името на тази комисия Л. Кошут се обявил против съществуването на хърватското име и народност, а унгарските депутати демонстративно изявили претенциите си към Славония, хърватските представители напуснали Унгарския парламент. В тяхно отсъствие той приел т. нар. Законова основа за унгарския език и народност, с която унгарският език ставал задължителен в администрацията на цяла Унгария (включително и на Хърватия), а вместо поисканата от Сабора през 1847 г. употреба на хърватския език, във вътрешното управление на Хърватия отново се въвеждал латинският. С това свое решение парламентът в Будапеща всъщност проправял пътя на замисления от Унгария масирана акция за маджаризация на Хърватия, но сега тя срещнала твърдата съпротива на хърватите.

Събитията, които настъпили в Хабсбургската империя, поощрили тази съпротива. Избухналата във Франция през 1848 г. революция намерила широк отзвук в многонационална Австрия. Издигнатият от френските революционери лозунг за повече политически свободи вдъхновил подвластните на Хабсбургите италианци, унгарци и поляци в борбата им за независимост. В резултат на тази борба паднал от власт канцлерът Метерних – идеолог и проводник на австрийския абсолютизъм, а императорът бил принуден да провъзгласи въвеждането на конституция.

Тези събития силно повлияли върху политическата обстановка в Хърватия. Надигналите се унгарци, които искали да придобият независимо от Виена правителство, своя народна войска и граждански свободи, практически се

доближавали до извоюването на своята политическа независимост. Това активизирало действията на унгарските националисти и през 1848 г. Будапеща повела политика за пълната интеграция на Хърватия към Унгария. Съществуващите до този момент хърватско-унгарски противоречия прераснали в остър конфликт. В очерталата се обстановка малобройните, разединени и политически слаби хървати нямали шансове за самостоятелно политическо развитие. Дори най-влиятелната Народна партия и политически активната нейна левица (начело с Богуслав Шулек, Людевит Вукатинович), както и изявеният народняк Иван Мажуранич добре разбирали това. Ето защо след като правилно преценили, че в борбата за национално оцеляване им е необходим съюзник, силно застрашените от маджаризация хървати съумели да направят възможно най-удачният за тежкия политически момент тактически ход. Като се възползвал от нарастващите противоречия между Австрия и добилата самочувствие Унгария, те избрали по-малкото за себе си зло и заели твърда антиунгарска позиция. Разчитайки на подкрепата на Виена в борбата си срещу маджаризацията, през 1848 г. хърватите издигнали лозунга за федеративно устройство на Хабсбургската империя и открито застанали на страната на императора на Австрия. Тази важна за оцеляването на хърватската нация политическа позиция била твърдо защитавана и провеждана от новоназначения бан Йосип Йелачич.

Малко преди императорът да назначи граничарския полковник Йосип Йелачич официално на австрийска служба като бан на Хърватия (а по-късно за генерал и маршал – комендант на Военната граница и Хърватия), той

бил избран на тази длъжност от свиканата в Загреб на 28 март 1848 г. Велика народна скупщина (събрание). В случая интересите на Хърватия и Двореца съвпадали. И на императора, и на повелите борба срещу Унгария хървати била нужна здравата ръка на бан Йелачич, командващ елитната войска на Военната граница, която сега за пръв път трябвало да воюва не срещу чужди врагове, а за да се реши вътрешнополитическият проблем на Австрия. Освен избирането на Й. Йелачич за бан Великата народна скупщина приела програмен документ с хърватските народни искания. С него хърватите искали обединението на земите си (Далмация, Хърватия, Славония, Военната граница и Риека), самостоятелно, независимо от Унгария правителство и своя войска, въвеждане на хърватския език в администрацията, образованието и църквата, окончателна отмяна на крепостното право, разширяване на избирателното право и редица граждански свободи за хърватския народ. Всъщност с тази одобрена от Великата народна скупщина програма Хърватия искала самостоятелност в рамките на хърватско-унгарската общност и Хабсбургската империя и търсила възможност да осъществи прехода си от феодалното към буржоазното си развитие.

Твърде напредничава за своето време, приетата от Великата народна скупщина програма (делегация от 400 души заминала за Виена, за да я връчи официално на императора) намерила широк отзвук и подкрепа и в Далмация, където започнало оглавяваното от „Зора далматинска“ движение за присъединяване към Хърватия. Макар зад това искане авторитетно да застанали Дубровник и Бока Котоска, като цяло процесът за обединението на Дал-

мация с Хърватия вървял бавно. Поради извървения до този момент от Далмация различен исторически път, хърватското национално съзнание тук не било изкристализирало докрай. Неподкрепящите обединението с Хърватия далматинци (особено тези в Спилтска и Задарска общини) били на мнение, че хърватското общество е по-изостанало, милитаризирано и недостатъчно културно и че за развилата се в сферата на западноевропейското влияние Далмация ще бъде по-добре да остане самостоятелна, вместо да се подчинява на довереното лице на Хабсбургите бан Йелачич.

Независимо от посочените различия и особености, ръководеното от бан Йелачич движение за обединението на хърватските земи и за тяхното самостоятелно от Унгария съществуване стремително нараствало. Тъй като Будапеща не проявявала никакво разбиране спрямо хърватските въжделения, бан Йелачич прекъснал всякакви връзки с Унгария. Със специална заповед той постановил да не се спазват нарежданията на унгарското правителство, докато Хърватският Сабор не вземе решение по въпроса, какви ще бъдат занапред (оттук насетне) отношенията между Унгария и Хърватия и техните народи. Този акт имал важно историческо значение – с него фактически се прекъсвала регламентираната през 1102 г. от Pacta conventa столетна обвързаност на Хърватия с Унгария. Тъй като в резултат на този акт Хърватия останала без изпълнителна власт, бан Йелачич създал самостоятелно хърватско правителство, т. нар. Бански съвет с 5 отдела (министерства). Скоро след това той наредил в Хърватия, Славония и Военната граница (за пръв път) да се проведат избори за нов Сабор.

На 5 юни 1848 г. в Загреб започнал работа първият в хърватската история несъсловен, избран от народа Сабор. Той обявил разпространяването на банската власт над цялата територия от Драва до морето, поискал обединението на Далмация и Военната граница с Хърватия и потвърдил обявената още на 25 април с. г. от бана отмяна на крепостното право. С това решение Хърватия преминала прага от феодализма към своето модерно развитие. Издигайки искането Австрия да стане конституционна федерация на свободни и равноправни народи, Саборът от 5 юни 1848 г. всъщност застанал зад лозунга за федералистично преустройство на Хабсбургската империя. По този начин именно тогава хърватската политика за пръв път възприела идеята на австрославизма като път за решаването на националния въпрос в многонационална Австрия. Приетата от Сабора Декларация за солидарност с провеждащия се в Прага Първи всеславянски конгрес, както и призивите му за съюз между Хърватия и Сръбска Войводина довършвали смелата програма, начертана от Хърватския Сабор през 1848 г.

Тази смела програма не се понравила обаче на Виена и скоро след това, отнемайки на бан Йелачич всички длъжности, императорът назначил за свой комисар в Хърватия ген. Храбовски. Саборът обаче не се подчинил на този императорски декрет и гласувал на бан Йелачич извънредни пълномощия. Поощрен от оказаното му доверие, през юли 1848 г. той предприел поход в Славония, за да възпре опитите на Унгария да откъсне тази хърватска област и да я присъедини към своята територия. С посредничеството на дворцовите кръгове, които ловко лавирали между Хърватия и Унгария, през юли 1848 г. бан Йелачич

преговарял с унгарското правителство. Тъй като то категорично отхвърлило поставените от бана условия (признаване на вътрешната автономия на Хърватия и на употребата на хърватския език), до споразумение не се стигнало. Отношенията между Будапеща и Загреб допълнително се нагнетили и от подкрепата, която хърватите оказали на искането на сръбското население в Унгария и Хърватия (Банат, Бачка, Срем и отделни части от Военната граница) за вътрешна автономия, срещу което категорично се обявила Унгария.

При така стеклите се обстоятелства войната с Унгария била неизбежна и на 31 август 1848 г. предвожданата от бан Йелачич войска превзела Риека. Призовавайки хърватите сами да извоюват желаната самостоятелност и равноправие в рамките на империята, бан Йелачич обявил на 3 септември 1848 г. война на Унгария. Три дена след това начело на 40 000-дна войска (състояща се от граничари и доброволци), той преминал Драва и обявил връщането на Междумурието (отнето през 14 в. от Унгария) отново в състава на Хърватия. Придвижващата се към Будапеща хърватска войска водила сражения с предвожданата от ген. Мога унгарска армия, но преди да дочака решителния край на тези сражения, тя поела към Виена, за да помогне на императора срещу избухналото там въстание. Притиснатият от пламналата революция в Унгария и от избухналото във Виена въстание монарх разчитал твърде много на добре обучената войска на бан Йелачич. С цел да я привлече на своя страна, той назначил бан Йелачич за императорски комисар и върховен военачалник на Унгария и поставяйки под командването му 20 000 австрийски войници, успял да пренасочи ударната сила на хърватската войска срещу избухналата в империята революция. Бан Йелачич разгромил поелата да се притече на помощ на въстаналата Виена унгарска войска и след като заедно с ген. Виндшгрец покорил разбунтувалата се австрийска столица, продължил да воюва за потушаването на революцията в Унгария.

В този тежък за Хабсбургите момент на австрийския престол се възкачил осемнадесетгодишният Франц Йосиф I (1848 – 1916). Верен на политиката да използва хърватско-унгарските противоречия в интерес на династията, новият император назначил бан Йелачич за губернатор на Риека и Далмация. Макар да предизвикало острата реакция на привържениците на идеята за автономия на Далмация (т. нар. автономисти), това назначение направило възможна една по-голяма грижа за развитието на хърватския език и книжнина и допринесло за нарастване на хърватското национално съзнание сред далматинците.

След назначаването на бан Йелачич за губернатор на Риека и Далмация под неговата власт за пръв път след 1102 г. било постигнато обединението на хърватските земи. Тъй като във Военната граница хърватският бан бил императорски комендант, а в Далмация – губернатор, това обединение не било действително желаното и се осъществявало само посредством обединяващата личност и власт на бан Йелачич. Независимо от този си формален характер, постигнатото от бан Йелачич присъединяване на Риека, Далмация, Междумурието и Военната граница към Хърватия укрепило националното самочувствие на хърватите. Това не само поощрило техния стремеж за самостоятелно развитие в рамките на

Хабсбургската империя, но в крайна сметка заздравило националните им позиции в осъщественото по-късно, през 1867 г., дуалистично преустройство на империята.

Дотогава, т. е. до получаването на относително широкия си автономен статут (1868 г.) обаче, хърватите трябвало да преживеят две нелеки десетилетия.

Тъй като унгарците не признали новия император, заедно с австрийската войска граничарите на бан Йелачич участвали в смазването на техния отпор. Междувременно през март 1849 г. Франц Йосиф I провъзгласил Октроираната (т. е. приета без участието на Парламента) конституция, която, макар да обещавала на подвластните на Хабсбургите народи някои автономни права, всъщност узаконявала принципа на централизма в управлението на империята. Тази конституция признавала Хърватия като държава, но в състава ѝ не били включени Далмация, Истрия, Военната граница, а голяма част от Срем ѝ била отнета и присъединена към новооснованата Сръбска Войводина. Тъй като цялата законодателна власт в империята преминавала към Австрийския парламент, Хърватският Сабор всъщност губел своята самостоятелност.

Поради това Октроираната конституция се посрещнала с голямо недоволство в Хърватия, а Банският съвет отложил провъзгласяването ѝ. Още по-голямо недоволство предизвикала тя сред унгарците, които обявили смъкването на Хабсбургите от унгарския престол и създаването на независимата държава Унгария. Обявяването на независимостта на Унгария възобновило усилията на Виена за потушаване на унгарската революция. Отново на страната на императора граничарите на бан Йелачич се сражавали срещу унгарците в

Срем, Бачка и Славония. След като с помощта на Русия унгарската революция била окончателно смазана (13 август 1849 г.), а водачът ѝ Лайош Кошут емигрирал в Османската империя (установил се в Шумен, България) по изричното настояване на Виена Банският съвет в Загреб бил принуден да обяви въвеждането на Октроираната конституция. Този акт, с който в Хърватия фактически се установявал абсолютичният ред на управление, предизвикал силно негодуване сред хърватите, а прославеният дотогава бан Йелачич трябвало да понесе немалко упреци заради прокарваната от него политика за подкрепа на Хабсбургите. И макар да останал начело на Банския съвет (до 1854 г.), а след това и на Императорското наместничество, бан Йелачич постепенно губел своя политически авторитет. Следваната от него националнополитическа тактика за съюз с Хабсбургите срещу Унгария ставала все по-непопулярна и се оценявала като неефективна, тъй като не донесла на Хърватия очаквания добър резултат.

Впрочем, съгласието на бан Йелачич да стане императорски генерал и от борец за свободата на Хърватия да се превърне в борец срещу унгарската революция и въстанала Виена е предизвиквало и продължава да предизвиква противоречиви оценки. Решението му да застане на страната на династията в двубоя ѝ с демократичните антифеодални революционни сили, участието му в смазването на въстанието във Виена (1848 г.), в завземането на революционна Будапеща и в сраженията срещу революционната унгарска армия в Славония, Срем и Бачка (1849 г.) не могат да не се оценят негативно. Оценявайки обаче преминаването на бан Йелачич на страната на

контрареволюцията, не бива да подминаваме едно важно обстоятелство – неговото решение е било съобразено със стоящите пред Хърватия исторически перспективи. На бан Йелачич е било ясно, че в дадения политически момент Хърватия ще има повече шанс да запази държавността си и да постигне самостоятелност, ако застане на страната на улегналия австрийски абсолютизъм в борбата му с агресивния, вдъхновен от революцията унгарски национализъм. Преценявайки, че в случая интересите на Хърватия и Австрия съвпадат, с риск да урони авторитета си, бан Йелачич е направил през 1848 г. нелекия си, но по негово мнение по-добрия за своя народ избор. Тези мотиви на бан Йелачич непременно трябва да се отчитат, когато се критикува както неговото участие в потушаването на избухналата през 1848 г. в Хабсбургската империя революция, така и последвалото поражение на прокарваната от него националнополитическа тактика. Защото днес, от дистанцията на изминалото време, трезво можем да преценим, че ако през революционната 1848 г. бан Йелачич и хърватската войска не бяха поели риска да застанат срещу застрашаващия националното оцеляване на хърватите унгарски национализъм, ако не се бяха обвързали с Хабсбургите и не бяха спечелили тяхното доверие, Хърватия по всяка вероятност е щяла да бъде превърната в една от унгарските жупании. Тя никога повече не би имала онези позиции, които й позволили да постигне санкционирания от Хърватско-унгарското споразумение през 1868 г. автономен статут, благодарение на който хърватският народ всъщност успял да съхрани чак до 1918 г. своята държавност.

4. По пътя на автономния статут (1850 - 1866)

В трудните години на настъпилия след разгрома на революцията от 1848 – 1849 г. неоабсолютизъм хърватите започнали да набират национални сили и политически опит, което им позволило наистина да заздравят позициите си в многонационалната Хабсбургска империя.

В края на 1851 г., след отмяната на Октроираната конституция в цяла Австрия бил установен открит абсолютичен режим на управление, който по името на министъра на вътрешните работи Ал. Бах влязъл в историята под името Бахов абсолютизъм. В Хърватия той намерил израз във все по-задълбочаващия се процес за германизация на целокупния живот. Саборът бил разпуснат още през 1850 г., през 1852 г. било забранено хърватското знаме, въведена била строга цензура. Започнали гонения на интелектуалци (затворена била Илирската читалня, спряло било издаването на „Славянски юг“ и пр.), а основаният от Людевит Гай в. „Народни новини“ бил превърнат в официоз на правителството за Хърватия във Виена .

Нови крути абсолютични мерки били въведени през 1854 г. Тогава ръководеният от бан Йелачич Бански съвет бил преобразуван в Императорско наместничество, немският език станал официален в учрежденията и бил въведен в училищата. Вместо традиционното административно деление на жупании Хърватия била поделена на пет административни окръга. Чиновническият апарат бил подменен с верни на режима немци, словаци и

чехи, наричани „Бахови хусари", които започнали да прекрояват хърватското общество по установения от неоабсолютизма ред.

И все пак, независимо от завладялото Хърватия огорчение и недоволство, благодарение на усилията на ползващия се с доверието на Виена бан Йелачич и неговия кръг, тези тежки години донесли на хърватите и някои придобивки. Подкрепата, която бан Йелачич оказвал на стопанския и културния живот, усилията му да бъдат издавани учебници на хърватски език и да се модернизира образователната система се отразили благоприятно върху общественото развитие. Загребската епископия (отново с ходатайството на бан Йелачич) станала независима архиепископия (1852 г.). По този начин католическата църква в Хърватия постигнала отдавна преследваната своята цел – да се отдели от унгарската католическа църква. Освен това, колкото и да бил бюрократичен и строг, неоабсолютичният режим успял да въведе в Хърватия модерната административна практика. Създадена била Банска маса (Върховен съд), а посредством сливането на Градец, Загребския каптол и околните общини Загреб се превърнал в голям единен град, което улеснило ролята му на столица. Продължило и премахването на остатъците от феодализма. Селяните получили възможност за оземляване, което допринесло за стопанския напредък на страната, а изравняването на всички хървати пред закона създало условия за изграждането на модерно хърватско общество и поощрило развитието на обществената мисъл.

Едно от най-значимите явления в Хърватия по време на неоабсолютизма била онази промяна в общественото съзнание, която довела до окончателното изкристализиране на хърват-

ската националнообединителна идеология в нейните два варианта – югославизъм и правашство. Наред с отдавна наслоените вече в обществото опасения от претенциите на Унгария спрямо Хърватия, настъпилото след 1850 г. разочарование от линията за подкрепа на Хабсбургите (прокарвана от бан Йелачич и неговите привърженици) отговорно поставило пред политиците въпроса за ефективността на националнополитическата стратегия и тактика. Възприеманата до този момент тактика за сътрудничество ту с Будапеща, ту с Виена трябвало да продължи да се прилага, тъй като поради слабостта си националнополитическите сили нямали друг изход. Отбраната на хърватската национална индивидуалност от германизацията и маджаризацията, както и борбата за обединението и самостоятелното развитие на хърватския народ обаче изисквали тази гъвкава (и подходяща за подвластните на Хабсбургите хървати) тактика да бъде подчинена на ясна и перспективна стратегическа цел. След революцията от 1848/1849 г. илиризмът, това типично хърватско обществено-политическо явление, вече било завършило своята историческа мисия – да положи основите на националнообединителната идеология. В средата на 19 в. обаче илиризмът отговорил на новата обществена необходимост, като дал живот на югославизма (югославянската идеология), която всъщност го наследявала, и на правашството (правашката идеология), която го отричала. Поради обстоятелството, че тези две националнообединителни идеологии не останали статични, а претърпели по-късно такава промяна, че от конфронтиращи се започнали да се докосват и преплитат, те трайно залегнали и в основата на обществено-политическото раз-

витие на Хърватия. От средата на 19 в. нататък югославизмът и правашството станали двигатели на сложния и динамичен вътрешнополитически живот на устремилите се към своята самостоятелност хървати, а направлявайки и външнополитическата им ориентация, всъщност определили и тяхната историческа съдба. Поради това, ако искаме правилно да разберем процесите и явленията в хърватската история от средата на миналия век насам, трябва да знаем какви националнообединителни програми издигали югославизмът и правашството и кои били техните идеолози.

Разочарованието от тактиката на съюз с Хабсбургите, която всъщност не могла да възпре провежданата от австрийския неоабсолютизъм политика на германизация, след 1850 г. все повече налагало идеята за съвместен отпор на южните славяни срещу чуждите аспирации. Илирската идеология започнала да се претворява в югославизъм с програма за естествен съюз между южнославянските народи. Трябва да се подчертае, че макар външно да притежавала елементите на една наднационална обща южнославянска концепция, югославянската националнообединителна идеология (югославизмът) била през 19 в. чисто хърватско явление, което по-късно се възприело от словенците и сърбите. Че това било така, няма спор, защото в първоначалния си вариант югославизмът не само бил продукт единствено на хърватската обществена мисъл, но и пропагандирал програма за обединение на южните славяни под хърватско име. Друг е въпросът, че по-късната еволюция на югославизма под влияние на политическата обстановка наложила модифицирания вариант на програмата му за обединение със Сърбия и

Черна гора под югославянското име.

Идеолози на югославизма били епископът на Джаково Йосип Щросмайер и висшият католически свещеник, историкът Франьо Рачки. Като наследници на илиризма и привърженици на идеята за историческата мисия на славяните те пропагандирали идеята за необходимостта от културна и религиозна интеграция на южните славяни като база за едно тяхно по-късно политическо единение. Това единение трябвало да се осъществи на три етапа: първият – постигане на културно единство и религиозно помирение между южните славяни; вторият – съвместна тяхна борба срещу германизацията и маджаризацията, и третият – политическо обединение в Триединна държава под хърватско име в рамките на преустроената на федеративен принцип Хабсбургска империя. Изразявайки вижданията на католическото духовенство, интелигенцията и либерално настроената буржоазия Й. Щросмайер и Фр. Рачки издигали програма, която всъщност защитавала принципа на австрофилския югославизъм (т. е. австрославизма), защото пропагандирала обединение на южните славяни вътре в рамките на Австрийската империя и под властта на Хабсбургите.

Интересно и твърде показателно за същността на югославизма е мястото, което препоръчваната от Й. Щросмайер и Фр. Рачки схема за обединение отреждало на отделните южнославянски народи. Това трябвало да бъде „обединение на различията", реализирано по мирен път, но не на базата на една единствена „югославянска нация", а като се съхрани националната индивидуалност на всеки народ (това виждане особено ревностно се защитавало от Фр. Рачки, комуто като историк

били много ясни различията между южнославянските народи). В ядрото на препоръчваната от Й. Щросмайер и Фр. Рачки схема за южнославянско единение заставали най-близките народи – хърватите и сърбите, които по тяхно мнение били братя с един език. На словенците се препоръчвало да възприемат този (т. е. хърватско-сръбския език), за да се присъединят към това ядро, а на доказалите ярката си национална индивидуалност българи се отреждало участие в южнославянската културна общност при гарантирано самостоятелно държавно развитие.

Впрочем именно със засвидетелстваното в програмата на югославизма отношение към българите можем да обясним големите заслуги, които Йосип Щросмайер и Франьо Рачки имат за развитието на българската култура и образование. Епископ Щросмайер, този най-голям меценат в хърватската история и инициатор на широка по мащабите си и по замисъла си дейност в подкрепа на културата на южнославянските народи, отпечатва със свои средства през 1861 г. в Загреб „Български народни песни" на братя Миладинови. Пак той отпуска през 1863 г. първите стипендии, които предоставили на български младежи възможността да учат в Хърватия – инициатива, която покъсно станала традиция, благодарение на която хърватите имат голяма заслуга за формирането на част от българската интелигенция. Верен на идеята за помирение и единение на католичеството и православието, епископ Щросмайер активно подпомага униатското движение в българските земи и поощрява българското националноосвободително движение и просветното дело в Македония. България, българите и тяхната историческа участ заемат и

важно място в научните интереси на Франьо Рачки, който написва своята „История на България" още преди тази на Константин Иречек. Фр. Рачки с перо защитава борбите на българите за независима църква, а като председател на Югославянската академия за наука и изкуства в Загреб полага големи усилия за развитието на научните и културните връзки между българи и хървати.

Дейността на Й. Щросмайер и Фр. Рачки за популяризиране на югославизма и за създаване на южнославянска културна общност довела до важни културно-исторически събития и процеси, някои от които са живи и в наше време. На първо място хърватската култура и наука се обърнали с лице към южните славяни и пропагандирайки сред тях идеите на югославизма, допринесли немалко за установяването на духовна близост помежду им. Огнища на тази духовна близост станали: издаваният от Богуслав Шулек в. „Югославянски новини", основаните от Иван Кукулевич-Сакцински „Дружество за южнославянска история" (първото историческо дружество в Хърватия) и „Архив за южнославянска история" (първото научно историческо списание в Хърватия), както и откритата в Загреб през 1867 г. Академия на науките, замислена и основана от Й. Щросмайер и Фр. Рачки като научно средище на всички южни славяни и поради това наречена Югославянска академия за наука и изкуства.

Широкомащабната дейност на Й. Щросмайер, на Фр. Рачки и на техните привърженици имала и други, политически измерения. Популяризирайки необходимостта от югославянска политическа ориентация, тази дейност успяла да постигне подобрение в отношения-

та на хърватите с живеещите на територията на Хабсбургската империя сърби (влошени след 1860 г., когато била ликвидирана важната за тяхното развитие административна област Сръбска Войводина). Това довело до разрастване на тяхната борба за признаване на сръбската народност и език в Хърватия и в Хабсбургската империя въобще. Установените от Й. Щросмайер контакти със Сърбия за съвместни действия за освобождаването и подялбата на Босна срещнали обаче неразбиране и дори съпротива. Външнополитическите планове на сръбския княз Михайло Обренович преследвали реализирането на набелязаната още през 1844 г. от „Начертанието" на Гарашанин амбициозна програма за обединение на южните славяни в голяма обща държава под сръбско име и под властта на династията Обренович. Още тогава, през 60-те години на 19 в. тези сръбски планове си съперничели с пропагандираната от Й. Щросмайер и Фр. Рачки югославянска обединителна програма, която била хърватска националнообединителна програма, целяща обединяване и конституиране на модерната хърватска нация. Всъщност именно това съперничество сложило началото на трудно преодолимата конфронтация между издиганите от хърватите и сърбите варианти за обединяване и развитие на южните славяни – конфронтация, чиято острота в крайна сметка в наши дни стана причина за краха на югославизма.

Още по-остро се конфронтирала с плановете на Сърбия правашката националнообединителна идеология, защитаваща правото на хърватския народ да има самостоятелна държава (оттам правашка, праваши, т. е. привърженици на Партията на правото). Нейните

идеолози Анте Старчевич и Еуген Кватерник в по-ранните си години също били привърженици на илиризма. Недоволни, че борбата на страната на Хабсбургите била платена на Хърватия с неоабсолютизма, от 1850 г. насетне те започнали да се дистанцират от илиризма и югославизма, за да стигнат до идеята за необходимостта от създаване на независима обединена Хърватия вън от рамките на Хабсбургската империя. Процесът на разочарование и дистанциране от илиризма и югославизма и последвалото тяхно отрицание като път за националнополитическо обединение изискало време (това в особена степен се отнасяло за Е. Кватерник). Ето защо правашката идеология се формирала окончателно по-късно от югославизма, в края на шестдесетте години на 19 в.

А. Старчевич и Е. Кватерник признавали обвързаността на Хърватия с Унгария и Австрия само в личността на владетеля, но били остро настроени срещу Хабсбургската династия. Макар да смятали Унгария за по-малкото зло от Австрия, те не одобрявали тактиката за сътрудничество с Будапеща, защото били убедени, че хърватската нация може да стане свободна и просперираща само в своя собствена, независима от Хабсбургите държава. Опирайки се на държавно-историческата традиция на хърватите, идеолозите на правашството определяли твърде широки рамки на мечтаната от тях независима Хърватия (Далмация, Хърватия, Славония, Междумурието, Военната граница, Босна и Истрия), като предявявали и претенции към словенски и сръбски земи.

Изразявайки вижданията на дребната буржоазия и нейната интелигенция по националния въпрос, А. Старчевич и Е. Кватерник разчитали на техния по-борбен и по-действен на-

ционализъм. За разлика от привържениците на югославизма, според които националнообединителната платформа трябва да бъде осъществена по мирен път, правашите били по-борбени, по-нетърпеливи и по-агресивни в действията си. Тази тяхна черта особено силно се изявила при Е. Кватерник, който предпочитайки по-бързите и конкретни дела в името на националния идеал, загинал през 1871 г. по време на организирания от него бунт в Раковица. За разлика от югославизма правашката идеология съдържала и социален елемент. Издиганият от нея принцип за „еднаквост, свобода и братство между хърватите" увличала широките обществени слоеве (средната и дребната буржоазия, интелигенцията, селячеството и особено младежта), а това я направило особено популярна. За тази ѝ популярност допринасяла и нейната емоционална, войнствена същност, а пропагандата ѝ за „собствена независима държава" повдигнала националното самочувствие на хърватите.

Като залагала на тактиката за „издигане на националния дух" (особено ярко изразена у А. Старчевич) посредством теорията за „избрания хърватски народ", правашката идеология възпитавала великохърватство по един силно емоционален начин. Пропагандирайки „величието на хърватския народ в миналото", когато успял да създаде държава на границата между Изтока и Запада, твърденията на правашките идеолози за „особеността на хърватския народ като политически народ с висок дух", към който би трябвало да се приобщят и други южни славяни, завладявали със своя романтизъм и мобилизиращ национализъм.

В предлаганата от А. Старчевич и Е. Кватерник обединителна схема всички южни славяни освен българите са хървати. Всички други, с изключение на българите, не могат да се сравняват с хърватите, които са се справили с една твърде отговорна историческа мисия – отбранявали са Европа и нейната култура от Изтока (от авари, татари, османци). Ето защо те сега трябва да имат определено място в политиката на Европа и тя трябва да им помогне да си създадат независима от Хабсбургите държава. Този елемент – надеждата за помощ от европейските сили (тъй като Русия помага само на източноправославните народи), плътно присъствала в идеологията и практиката на Е. Кватерник, който като политически емигрант наистина положил големи усилия, за да повдигне хърватския въпрос пред общественото мнение и пред политическите кръгове в европейските държави.

Виждаме, че влиянието на външнополитическия фактор върху правашката идеология (особено в първоначалния ѝ вариант) е по-силно отколкото върху югославизма, макар че като отворена идеологическа система югославизмът също взема под внимание политическите събития в Хабсбургската империя, в Европа и особено тези на Балканите. При правашката идеология надеждата за помощ отвън при осъществяване на националнообединителната ѝ програма е подчертано акцентирана. Това по-късно става предпоставка тя да даде живот на повече идеологически течения, застъпвани в политическата практика от различните партии на правото. Тези идеологически течения демонстрират проникване на югославизма в правашството или пък изказват предпочитанията си към радикализирането и демократизирането му. Интересно е да се знае, че първият опит за създаване на ради-

кално-демократична фракция в Партията на правото принадлежи на българския студент в Загреб Илия Миларов и на организираната от него „група Миларов" (1882 г.).

Отмяната на неоабсолютизма поощрила развитието на посочените две националнообединителни програми – югославизма и правашството, и създала по-благоприятни условия за тяхното налагане в политическата практика. Тази отмяна станала възможна поради външнополитическите неуспехи на Австрия. Краят на Кримската война (1853 – 1856) разрушил съюза на Австрия с Русия и попарил надеждите на Австрия за разширяване на империята на югоизток. През 1859 г. Австрия претърпяла поражение от обединените войски на Франция и Сардиния, в резултат на което настъпил процес за освобождение и обединение на италианските земи. Това поражение поощрило националните стремления на подвластните на Хабсбургите народи и принудило Виена да направи отстъпки. През лятото на 1859 г. бил отстранен от власт Ал. Бах, а през есента на 1860 г. императорът обявил т. нар. Октомврийска диплома, нова октроирана конституция, която обещавала на подчинените му народи граждански свободи и известно самоуправление. Виена все повече се ориентирала към тактиката за разбирателство с Унгария чрез известни отстъпки спрямо нея. Непосредствен резултат на тази нова политическа линия било присъединяването на Войводина към Унгария. През декември 1860 г. Войводина била ликвидирана като самостоятелна административна единица и включена в територията на Унгария. Това предизвикало не само нарастване на борбата на сърбите от Войводина за националното им приз-

наване, но и влошаване на отношенията им с неподкрепилите тяхната кауза хървати, влошаване, което, както вече споменахме, било преодоляно след това благодарение на дейността и авторитета на ратуващите за южнославянско единение Й. Щросмайер и Фр. Рачки.

Провъзгласяването на Октомврийската диплома активизирало политическия живот в Хърватия. Новият бан Йосип Шокчевич положил усилия да отстрани последиците от провежданата от Баховия абсолютизъм германизация. „Баховите хусари" напуснали страната, хърватският език наново бил въведен в училищата и администрацията, а политическите сили засилили борбата си за обединение на хърватските земи и за постигане на вътрешно самоуправление на Хърватия.

Под влияние на издигнатите националнообединителни програми настъпило раздвижване и сред политическите кръгове в Далмация. Оглавяваната от Михо Клаич, Юрай Пулич и Миховил Павлинович хърватска и сръбска интелигенция отново издигнала лозунга за присъединяване на Далмация към Хърватия и за употреба на родния език в администрацията и училищата. Създадената от тях Народна партия и печатният ѝ орган „Народен вестник" започнали борба за парламентаризъм и демократизация на обществото. Против Народната партия и нейното искане за обединение с Хърватия застанали привържениците на идеята за автономно развитие на Далмация, т. нар. автономисти, които предвождани от Анте Биамонте и Луиджи Лапена разчитали на подкрепата на италианската и италианизираната буржоазия в Далмация.

Раздвижването на националнополитическите сили в подвластните на Хабсбургите юж-

нославянски земи и особено на тези в Унгария, поставило на дневен ред въпроса за бъдещото устройство на империята. В борбата с привържениците на федерализма надделели бранителите на централизма, а в завоюваната здрави позиции Унгария все повече се налагала тенденцията за разбирателство с Виена за подялба на властта за сметка на живеещите в империята южни славяни. В началото на шестдесетте години на 19 в. политическите борби около устройството на Хабсбургската империя завършили с победата на централизма. През февруари 1861 г. императорът провъзгласил т. нар. Февруарски патент, според който Австрия ставала конституционна централизирана монархия, управлявана от централно правителство и Парламент, при запазване правата и на местните парламенти.

Наскоро след обявяването на Февруарския патент били свикани Хърватският Сабор в Загреб, както и Далматинският Сабор в Задар, а за пръв път започнал и дейността си Парламентът на Истрия, който заседавал в Пореч.

Тъй като автономистите имали превес в Далматинския Сабор, той отхвърлил предлаганото от народняците присъединяване на Далмация и Хърватия. Това решение обаче не могло да възпре развитието на процеса на хърватското Възраждане сред далматинците – процес, който все по-тясно обвързвал духовно Далмация с Хърватия и всъщност подготвял почвата за осъщественото по-късно, през 20 в., тяхно обединение.

Решенията на свикания през 1861 г. в Загреб Сабор имали важни последици за по-нататъшния исторически път на Хърватия. Гласуваните административни и просветно-културни разпоредби и закони полагали основите на модерното развитие на Хърватия, а признавайки за пръв път самостоятелността на сръбската народност в Хърватия, депутатите демонстрирали, че са възприели нови, по-демократични принципи в своята дейност, която вече била съобразена и с целите на югославянската националнообединителна програма. Главната задача, която трябвало да реши Саборът обаче, била друга – той трябвало да определи бъдещите отношения на Хърватия с Унгария и Австрия. Предизвиканото от неоабсолютичния режим разочарование от дотогавашната тактика за съюз с Хабсбургите наложило решението за възстановяване на прекъснатите по време на революцията от 1848/1849 г. отношения с Унгария. Националнополитическите сили в Хърватия все още били слаби и при създалата се обстановка съюзът с Унгария щял да бъде за тях един вид защита срещу провежданата от Виена централистична политика. Разискванията единодушно изразили стремежа за обединение на Далмация и Военната граница с Хърватия и поставили това обединение като главно условие при възобновяването на отношенията с Унгария. Възникналите разногласия по въпроса под каква форма да бъдат възстановени отношенията с Унгария очертали наличието на три политически партии, които от 1861 г. насетне започнали да играят все по-важна роля в хърватския политически живот.

Превес имали привържениците на Народната партия, начело с Й. Шросмайер и Фр. Рачки. Те одобрявали подновяването на отношенията с Унгария, но при изричното условие Будапеща да признае териториалната целокупност и самостоятелност на Хърватия. Ратуващи за създаването на южнославянска културна

общност и за политическо сътрудничество между южнославянските народи, привържениците на Народната партия препоръчвали федеративно преустройство на Хабсбургската империя. Югославянската културна и политическа програма на Й. Щросмайер, Фр. Рачки и Народната партия и федеративната им ориентация намерила израз както в основаването на Югославянската академия за наука и изкуства (официално открита през 1867 г. с първи председател Франьо Рачки), така и в провежданата от тях линия за сътрудничество със Сърбия и сърбите в Хабсбургската империя, която обаче, както вече изтъкнахме, не дала очакваните резултати. Пречките от страна на Сърбия за реализирането на югославянската културно-политическа програма на Й. Щросмайер и Фр. Рачки станали причина за формирането на фракция в Народната партия. Ръководена от Иван Мажуранич, тя настоявала да не се изоставя напълно и тактиката за компромис с Хабсбургите.

Съвсем друга позиция по въпроса за отношенията с Австрия и Унгария заели бившите маджарони. Те издигнали искането за реална уния с Унгария, без обаче да ѝ се поставят някакви условия. Доста по-малобройни в сравнение с народняците, те създали т. нар. Унионистична партия.

Третата, най-малочислена, но най-борбена политическа групировка (Еуген Кватерник, Анте Старчевич, П. Върдоляк и пр.) застанала на позициите на правашството. Те настоявали Хърватия да не се обвързва нито с Австрия, нито с Унгария, а основавайки се на своето държавно-историческо право, да стане независима държава с широки граждански свободи. Тези депутати образували ядрото на националистическата Партия на правото.

Независимо от очерталите се различни мнения по въпроса за отношенията на Хърватия с Унгария и Австрия, депутатите в заседаващия през 1861 г. в Загреб Сабор се обединили около две важни решения. Първо – те приели предлаганата от народняците позиция и обявили (чл. 42), че са съгласни да подновят реалната уния на Хърватия с Унгария, ако последната признае самостоятелното положение на Хърватия и правата ѝ на обединение и вътрешно самоуправление. И второ – отхвърляйки наложения от Двореца централистичен ред, хърватските депутати заявили, че няма да изпратят свои представители в Централния държавен парламент във Виена (Райхсрата). Поведението на хърватските депутати предизвикало противоречива реакция от страна на императора. Разгневен от отказа им да участват в Райхсрата, той разпуснал Хърватския Сабор. Необходимостта от уреждането на вътрешнополитическите отношения в многонационалната му империя обаче го принудила да направи някои отстъпки. Ето защо Франц Йосиф I санкционирал чл. 42 от решенията на Хърватския Сабор, като с това потвърдил и автономното положение на Хърватия в рамките на империята. Пак с такава цел във Виена била създадена специална Хърватска дворцова канцелария, на която били предоставени известни пълномощия в областта на вътрешната администрация на Хърватия, на образованието и пр. За дворцов канцелар бил назначен (1862 г.) склонният на известни компромиси спрямо Хабсбургите Иван Маджуранич. Около него се обединили онези народняци, които смятали, че за Хърватия ще бъде по-изгодно да се споразумее с Австрия, преди да е постигната онази договореност меж-

ду Виена и Будапеща, която ще наложи техния диктат в Загреб.

Така възникнала Самостоятелната (независимата) народна партия (1863 г.), в която освен Иван Мажуранич влизали още Иван Кукулевич-Сакцински, архиепископ Юрай Хаулик, Амброз Враничани и пр. За разлика от народняците, които, както видяхме, разчитали, че положението на Хърватия в империята ще се уреди посредством подновяването на унията ѝ с Унгария, привържениците на Независимата народна партия настоявали за самостоятелно уреждане на положението на Хърватия в рамките на федеративно преустроената Хабсбургска империя. На изборите през 1865 г. тази проавстрийски настроена партия претърпяла тежко поражение от обединените сили на народняците и унионистите. Избраният нов Сабор изпратил в Будапеща специална делегация, която трябвало да поднови отношенията на Хърватия с Унгария.

Задаващите се важни външнополитически събития, които предвещавали нови войни на Австрия, окуражили Будапеща в очакванията ѝ да получи повече отстъпки от Виена. Поради това Унгария отказала да признае узаконените от чл. 42 от решенията на Хърватския Сабор автономни права на Хърватия (признати вече и от императора) и мисията на хърватската депутация пропаднала.

След този неуспех народняците начело с Й. Щросмайер възприели предлаганата от Независимата народна партия тактика за споразумение с Австрия, но вече било късно за това. Външнополитическите събития наложили на Хърватия друг път, за да уреди отношенията си с Австрия и с Унгария и автономното си положение в Хабсбургската империя.

5. Хърватската култура през 17 – средата на 19 в.

Разпокъсването на хърватските земи, настъпилата в тях стопанска разруха и демографски срив вследствие на непрестанните войни срещу османските нашественици и срещу натиска на Венеция затруднили развитието на културните процеси сред хърватите. Като последица от продължилите три столетия загуби на територия и население през разглеждания период ясно се очертала тенденцията за преместване на културния живот на север, към останалия незавладян „остатък от остатъка на някогашното Кралство Хърватия“ с център Загреб.

Независимо от трудните условия за развитие, натрупаните традиции следвали главната задача – създаването на единен хърватски книжовен език. Тази задача, която през 16 в. станала смисъл на творчеството на Марин Държич, Ханибал Лучич, Петър Хекторович, Петър Зоранич, Бърне Карнарутич и др., през 17 в. се поела от творците на т. нар. Озалски кръг (по името на имението на Зрински и Франкапани Озал) – Петър и Катарина Зрински, Фран Христо Франкапан, Иван Белостенец и пр. Озалският кръг творци развил дейност, която подготвила почва за появата на илиризма. Благодарение на тези творци, както и на творците от Далмация, Славония и Босна, през 18 в. икавската щокавщина си пробила път до всички области на обществения живот и поставила основите на модерния хърватски език, който илирците щели да разпространяват през първата половина на 19 в.

по всички хърватски земи.

През 17 в. най-изявени творци били дубровничаните Иван Гундулич (автор на поемата „Осман" и на „Дубравка"), известният лирик Иван Бунич Вучич, Владислав Менчетич (написал поема – прослава за Петър Зрински), Игнат Джурджевич и авторът на „Аталанта" Юний Палмотич. В Хърватия на север творили Юрай Хабделич, Петър Зрински и Фран Кристо Франкапан, както и Никола Зрински (утвърдил се като известен поет, пишещ на унгарски език).

В края на 16 и през 17 в. силно влияние върху развитието на хърватската култура оказало движението за реформиране на католическата църква и свързаните с него явления. Големи заслуги за разпространяването на просветата в хърватските земи имали различните католически ордени – павлини, йезуити, францисканци и пр., чиито манастири станали културни средища. През 1607 г. йезуитите основали гимназия в Загреб, а след това и в Крижевац, Осиек, Вараждин и пр. През 1662 г. те открили в Загреб Академия, която през 1669 г. придобила статут на Висше училище. Императорската академия за наука изиграла важна роля в предвъзрожденския период – тя била открита през 1776 г. в Загреб и имала три факултета (правен, по богословие и философски), в които получили образованието си много от възрожденските дейци. Гимназии в Осиек, Брод, Илок, Сен и пр. открили и францисканците, а през 1703 г. урсулинките създали женска гимназия във Вараждин.

Силно въздействие върху хърватската култура имали и започналите още от средата на 16 в. насетне опити за полагане основите на хърватската политическа мисъл. Интересът

към произхода, името и миналото на хърватския народ нараствал. Нараствала и идеята за принадлежността му към славянската общност, която намерила израз в произведенията на Винко Прибойчевич „За произхода и миналото на славяните" (1532 г.) и в „Политиката" на Юрай Крижанич (17 в.), зовяща към обединение на църквите и всеславянско единение. Изтъкването на хърватското име наред с идеята за славянската общност, което, както вече споменахме прави Павао Ритер Витезович в своята „Възкръсналата Хърватия" (1700 г.), се защитава преди него от Иван Лучич-Луциос (в публикуваното му през 1666 г. историческо съчинение „За Кралство Далмация и Хърватия") и от Юрай Раткай, който още през 1642 г. написва „История на кралете и бановете на Далмация, Хърватия и Славония".

Развитието на хърватската политическа мисъл и култура през 18 в. срещнали съпротивата на провежданата от Виена централистична и абсолютична политика. Независимо от това рационализмът и просвещението напредвали, и то по посока просвещение на широките народни прослойки – чрез отпечатване на народни книги, календари, учебници, речници, граматики, които също прокарвали идеята за единен език и правопис. Това дало тласък на развитието и на науката. Добре се развивала лексикографията, лингвистиката, а в областта на природните науки се прославили Руджер Бошкович – физик, математик, астроном и философ, и Марин Геталдич – математик и оптик. Голямо постижение в областта на науката достигнали Фауст Вранчич, който съставил речник на пет езика (1595 г.), физикът Йосип Домин, математикът Михай Болшич и др.

В хърватската литература от 18 в. записали имената си Филип Грабовац (умрял във венециански затвор заради родолюбивото си творчество), авторът на твърде популярната творба „Разговор на приятния народ словински" Андрия Качич-Миочич, Матия Антун Релкович и комедиографът Тито Брезовачки.

Архитектурата през 17 и 18 в. все още се развивала под знака на отбраната на хърватските земи, (крепостите в Осиек, Славонни брод, Карловац), но през тези два века израснали и много дворци (в Бока, Сплит, Загреб, Задар, Джаково и пр.), както и запазени до днес феодални замъци и дворци (Кленовик, Чаковец, Озал, Велики Табор, Вуковар и пр.). Църковното строителство изпитвало влиянието на барока, а много от майсторите дърворезбари и скулптори били венецианци, австрийци, словаци.

Известни хърватски скулптори били Н. Лазанич, А. Ногулович, а от художниците – Бернардин Бобич, който през 17 в. творил в Загреб. Най-известните църкви от този период са „Св. Катарина" в Загреб (17 в.), францисканската църква във Вараждин (също 17 в.), францисканската църква в Самобор (18 в.), „Св. Ксавер" в Загреб (също 18 в.), както и изключително красивата катедрала в Хвар от 18 в.

В разглеждания период успешно започнал своя път и хърватският театър. Още през 1612 г. в Хвар била открита първата театрална сграда в историята на хърватския театър. През първата половина на 17 в. се открил театърът в Задар, а през 18 в. – в Сплит, Трогир и Шибеник.

През първата половина на 17 в. започнала и родолюбивата дейност за събиране и съхраняване на ръкописи, документи, паметници от ми-

налото на хърватския народ. Създадените сбирки поставили основите на архивохранилищата, библиотеките и музеите в Хърватия. Архиви, съдържащи материали за хърватската история, били създадени около средата на 17 в. в Задар и Загреб, а сбирката на историка Адам Балтазар Кърчелич станала ядрото, около което възникнала днешната Национална и университетска библиотека в Загреб.

Всичко това, наред с творчеството на книжовниците от 17 и 18 в. подготвило почвата за националното Възраждане на хърватския народ. Още през първата половина на 19 в. развитието на културата станало грижа и отговорност на възрожденските дейци, а посредством тяхната дейност културните процеси и явления трайно се вградили в процеса на хърватското национално Възраждане.

ГЛАВА IV

В АВСТРО-УНГАРИЯ (1867 - 1918)

1. Автономният статут проправя модерното развитие на Хърватия

През 1866 г. в битката при Кьонигтрец Австрия претърпяла тежко поражение от Прусия, която окончателно иззела главната роля в процеса за обединението на Германия. Въпреки победите си над Италия (в Ломбардия и по море), Хабсбургската империя загубила и Венеция, а след изключването си от Германския съюз била принудена да пренасочи външнополитическите си интереси към Балканите.

Военните неуспехи ясно разкрили необходимостта от уреждането на вътрешните проблеми на Хабсбургската империя и Виена била принудена да преотстъпи част от властта на Унгария. Така се стигнало до Австро-унгарското споразумение от 1867 г. Според него империята се преустройвала в две парламентарни държави – Австрия и Унгария – независими една от друга по отношение на вътрешното си управление. Това двойно (дуалистично) преустройство на империята на практика означавало край на надеждите за нейното федеративно преустройство, т. е. край на очакванията за признаване правата на подвластните ѝ славянски народи (чехи, словаци, поляци, словенци, хървати и сърби). Според дуалистичната реорганизация на империята Чехия, Словения, част от полските земи и част от Хърватия (Далмация и Истрия) се включвали в състава на Австрия, а към Унгария били присъединени Хърватия, Славония, Риека и Словакия. В създадената Австро-Унгария за общи проблеми били определени външната политика, военните дела и финансиите, а австрийският император трябвало да бъде коронясан и за крал на Унгария.

Австро-унгарското оспоразумение било посрещнато с неодобрение от хърватите. Под претекст, че Хърватия още не е уредила отношенията си с Унгария, свиканият в Загреб през май 1867 г. Сабор отказал да приеме Австро-унгарското оспоразумение и да изпрати делегация за коронясването на Франц Йосиф I за крал на Унгария и Хърватия. Поради този отказ Саборът отново бил разпуснат.

След като не успяло да принуди Сабора (в него мнозинство имали народняците) да приеме унгарската хегемония над Хърватия, правителството в Будапеща отстранило бан Й. Шокчевич. Назначавайки на неговия пост униониста барон Леви Раух, то му поставило задачата по-бързо да възобнови унгаро-хърватските отношения. Това се налагало, тъй като поради съхраненото столетия наред самостоятелно положение на Хърватия (потвърдено и от императора чрез санкционирането на чл. 42 от 1861 г.) Унгария била задължена да сключи с Хърватия отделен договор. В изпълнение на поставената му задача бан Раух въвел по-реакционен избирателен закон, който подсигурил желания превес на унионистите в новоизбрания Сабор. Излъченият от това мнозинство Комитет провел необходимите преговори с Унгария и на 24 септември 1868 г. било подписано Хърватско-унгарското споразумение (т. нар. Нагодба), с което бил определен държавноправният статут на Хърватия чак до 1918 г.

Според това споразумение Хърватия оставала в рамките на Унгария, като запазвала поголямата част от територията си и онази вътрешна автономия, която ѝ осигурявала особено, в известен смисъл привилегировано държавноправно положение в сравнение с останалите славяни в Австро-Унгария. Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. признавало хърватите за отделен политически народ и му определяло собствен държавноправен статут – със Сабор, бан и правителство, които обаче били зависими от правителството в Будапеща. Според това споразумение Хърватия запазвала пълната си автономия във вътрешнополитическите си дела – администрация, правосъдие, богослужение, образование. По въпросите на финансите, търговията, земеделието, отбраната, транспорта Хърватия не получавала автономия – тези въпроси оставали в компетенцията на Парламента в Будапеща, като към съответните унгарски министерства били създадени отдели за Хърватия. Съвместните дела се ръководели от общия Парламент в Будапеща, в който хърватите участвали със свои депутати. Хърватският език бил признат за официален в Хърватия и в съвместните дела, хърватските депутати имали правото да си служат с него в Унгарския парламент, хърватският език бил разрешен и като заповеден в създадените специални хърватски военни части. Хърватия имала свое знаме и право на собствен герб (в автономните си дела), а в съвместните дела гербът бил общ, унгарски, с изображението на короната на св. Стефан.

Въпреки обещанията за обединение на хърватските земи и независимо от факта, че официално Хърватия се наричала Кралство Далмация, Хърватия и Славония, Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. (както и Австро-унгарското споразумение от 1867 г.) не осигурявали целостта на населените с хървати земи – Риека (чак до 1918 г.) и Междумурието преминали във владение на Унгария, а Далмация, Истрия, Дубровник и Бока Которска, както и притежаващата специален статут Военна граница били присъединени към територията на Австрия.

Ето защо Австро-унгарското споразумение предизвикало недоволство сред хърватите. Получените автономни права не били гарантирани изцяло, което създавало предпоставки Унгария да може да ги нарушава (това покъсно неведнъж ставало повод за остри хърватско-унгарски сблъсъци). Особено неблагоприятно било обстоятелството, че според Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. Хърватия губела финансовата си независимост – тя била длъжна да предоставя по-голямата част от приходите си на Унгария. Всъщност именно посочените недостатъци (от хърватска гледна точка, разбира се) на подписаното през 1868 г. Хърватско-унгарско споразумение предопределили за дълго време основните националнополитически искания на хърватите и главните насоки на тяхното националноосвободително движение: борбата за обединението на хърватските земи, стремежът към гарантирани и разширени автономни права и извоюване на финансовата независимост на Хърватия като основа за нейното модерно свободно развитие.

Твърде скоро след подписването на Хърватско-унгарското споразумение хърватската опозиция (народняци и праваши) започнала борба за осъществяване на посочените искания. Та-

зи борба протичала при неблагоприятни условия, тъй като Саборът не бил свикван. Наред с това Австрия стриктно спазвала дуалистичната си договореност с Унгария. Закривайки Дворцовата канцелария за Хърватия във Виена, тя предоставила хърватските дела на създаденото в Будапеща отделно Министерство за Хърватия. То от своя страна контролирало дейността на Императорското хърватско-славонско-далматинско областно правителство в Загреб, ръководено от бан Леви Раух.

Борбата на хърватската опозиция срещу сключената от унионистите Хърватско-унгарска нагодба се развила в две направления – легално и борбено, което придобило облика на въоръжен отпор.

Оглавяваното от Народната партия недоволство срещу Нагодбата нараснало през 1870 г. Въведеният от бан Раух закон, оправдаващ преследването на опозицията, поощрил легалната съпротива на народняците и предизвикал правителствена криза. Обвинявайки бана в користолюбие, те успели да го принудят да подаде оставка и посредством Майския манифест от 1871 г. да обявят Хърватско-унгарското споразумение за незаконно. Борбата на опозицията срещу Нагодбата била поощрена и от започналия процес за демобилизация (разформироване) на Военната граница и връщането на нейната територия към състава на Хърватия. През 1871 г. към Хърватия била присъединена Вараждинска Крайна. Същата година народняците постигнали и нов успех – те победили в изборите. Тяхната победа обаче не донесла очакваните резултати, тъй като императорът въобще не свикал новоизбрания Сабор.

Разбирайки, че легалният отпор на опозицията срещу Нагодбата не е в състояние да

постигне желаните цели, правашкият водач Еуген Кватерник се решил на борбени действия за извоюване независимостта на Хърватия. Сондажите, които той направил по време на обиколките си в Русия, Франция и Италия, не дали резултати и го подтикнали да се откаже от надеждите си, че тези държави ще подкрепят едно въстание на хърватите. Отстъпвайки от идеята си за пълучаване на външна помощ при решаването на хърватския национален проблем, Е. Кватерник еволюирал към идеята, че свободата на хърватите може да бъде постигната само чрез борба – идея, която той отстоявал и пропагандирал както в многобройните си политически статии, така и чрез вестниците, които издавал („Херват" и „Херватска").

Ярък израз на оглавяваното от Е. Кватерник второ, борбено направление в отпора на хърватския народ срещу Нагодбата представлявал организираният от него бунт в Раковица (намираща се във Военната граница). През есента на 1871 г. Е. Кватерник провъзгласил Хърватия за независима държава и създал в Раковица хърватско народно правителство с намерението да завземе властта в Загреб. Въпреки, че във Военна Крайна също съществувало недоволство от унгарската хегемония, обстановката там все още не била благоприятна за успеха на бунта. Освен това Е. Кватерник не успял да получи и подкрепа от Хърватия. Три дена след обявяването на бунта, той бил удавен в кръв. Е. Кватерник и сратниците му А. Ракиаш и В. Бах попаднали в засада и били убити, част от бунтовниците били осъдени на смърт, а други – на затвор.

Независимо от неуспеха си бунтът в Раковица изиграл важна роля. Демонстрирайки

жертвоготовността на големия хърватски патриот Е. Кватерник, този бунт всъщност възобновил решителното, борбено направление в хърватския националнополитически живот. Поставяйки Е. Кватерник като продължител на делото на братя Зрински и Фран Христо Франкапан, Раковишкият бунт осигурил приемствеността в борбата на хърватите за извоюване на тяхната свобода. Тази приемственост показала, че макар да не е характерно за хърватските условия, борбеното въоръжено направление на хърватското националноосвободително движение продължава да съществува и да заема достойно място в националнополитическия живот на Хърватия.

Неуспехът на бунта в Раковица обаче се отразил тежко върху политическата обстановка в Хърватия, където започнали нови гонения на опозицията. В особено неблагоприятно положение била поставена Партията на правото. Директно обвинени за бунтовници (независимо от факта, че другият им водач Анте Старчевич, противник на силовите методи на борба, въобщи не знаел за подготвянията от Еуген Кватерник бунт), правашите били принудени през 1871 г. да преустановят официалната си политическа дейност.

Въпреки насилията, новият бан Антун Вакинович не успял да провали изборния успех на народняците, които обаче били вече отслабили отпора си. Това станало причина през 1873 г., след като се уверили, че дуализмът е непоклатим, те да изоставят искането си за отмяна на Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. и да се съгласят то да бъде само ревизирано. Унгария, естествено, отхвърлила техните искания за разширяване на хърватската автономия, но трябвало да отстъпи

по въпроса за финансовата обвързаност на Хърватия. Ревизираното през 1873 г. Хърватско-унгарско споразумение предоставило на Хърватия правото да ползва за собственото си вътрешно управление 45% от приходите си.

Макар и немаловажен, този успех в решаването на въпроса за финансовата обвързаност с Унгария бил постигнат всъщност с цената на примиренческото поведение на народняците. Ето защо от 1873 г. насетне отпорът на хърватите срещу Нагодбата и срещу усилията на Будапеща да ограничи хърватската автономия бил оглавен от правашите – независимо от отбстоятелството, че през 1871 г., след разгрома на бунта в Раковица, те формално преустановили дейността си.

Формираната от дуализма обстановка в Хърватия налагала обаче една по-гъвкава тактика. Все по-ясно ставало, че успешната борба срещу Нагодбата и за разширяване на автономните права изисквала зазадравяването на позициите на Хърватия, а това можело да стане чрез модернизацията на нейния политически и стопански живот. Решителна крачка по пътя за модернизацията на Хърватия била направена при управлението на бан Иван Мажуранич – известен литератор, юрист и политик, който бил и първият бан в хърватската история от неаристократичен произход. Придобил значителен опит като чиновник в Дворцовата канцелария във Виена и добре запознат с прогресивните европейски обществено-политически тенденции, Ив. Мажуранич си поставил амбициозната задача да ги приложи в Хърватия, а успешните му усилия в това направление му спечелили с основание авторитета на бан реформатор.

Иван Мажуранич модернизирал съда и го направил независим от администрацията. Гла-

сувани били нови либерални закони за свобода на печата и събранията, а Саборът се сдобил с пълномощия да търси отговорност от бана за някои негови действия. Основан бил Статистически институт и Културно-здравен съвет. Особено важни били проведените реформи в областта на просветата и образованието. Приетият през 1874 г. Закон за народните училища въвел задължително четиригодишно основно образование и премахнал църковния надзор над училищата.

Пак през 1874 г. бил открит и Загребският университет. Той бил първият университет на южните славяни, в който наред с хърватите, сърбите и словенците получили образованието си и много българи (М. Сарафов, С. Вацов, Св. и Ил. Миларови, С. Шивачев, Г. Златарски, Л. Милетич и др.). Значителен брой българи се учели по това време (а и по-късно) и в други хърватски училища – Класическата гимназия в Загреб, стопански училища и пр., което още веднъж показва приноса на хърватите при формирането на част от българската интелигенция. По времето на Иван Мажуранич Матица Илирска се преименувала (под председателството на Иван Кукулевич-Сакцински) в Матица Хърватска, а създаденото дружество „Св. Йероним" поело задачата да отпечатва книги за народа.

Благодарение на широката реформаторска дейност на Ив. Мажуранич хърватското общество постигнало нещо много важно – то успяло да се реформира отвътре, само, а резултатите от тези реформи проправили пътя за модерното развитие на Хърватия.

Това, естествено, не се понравило на Унгария и тя положила усилия да омаловажи успеха на реформите в Хърватия. Провежданата от Будапеща политика за ограничаване на хърватската автономия, за насилствено въвеждане на унгарски език и за спъване на стопанското развитие на Хърватия създали неблагоприятна за нейното развитие обстановка. Тя улеснявала политиката за маджаризация на Хърватия, прокарвана от Будапеща, където разчитали, че беден и ограничаван, хърватският народ не ще има сили да се пребори с унгарското господство.

Очертаващата се тревожна обстановка обаче принудила Партията на правото да възобнови дейността си. От 1878 г. насетне правашите застанали начело на отпора на хърватския народ срещу домогванията на Унгария , а скоро тяхната партия се превърнала в широко борбено обществено-политическо движение, което издигнало програма за самостоятелността на Хърватия.

Борбата срещу задаващата се опасност от маджаризация се поощрявала от постигнатите успехи в едно от главните искания на хърватската национална политика – искането за обединение на хърватските земи.

Избухналото през 1875 г. в Босна и Херцеговина антитурско въстание събудило надежда у хърватите, че тези две области ще се освободят от турско робство и ще се присъединят към Хърватия – надежди, които, сблъсквайки се с претенциите на Сърбия към Босна и Херцеговина, станали една от основните предпоставки за бъдещия хърватско-сръбски конфликт. Хърватия активно помагала на въстанието, изпращала доброволци, храна, оръжие и давала подслон на бежанците от въстаналите области. Защитавайки своето население в Босна и Херцеговина, Хърватия се надявала, че Берлинският конгрес ще уважи

нейното искане да присъедини онази част от тези области, които някога са били съставна част от Кралство Хърватия и в които живеел голям процент хърватско население. И макар това нейно искане да не било удовлетворено, санкционираната от Берлинския конгрес (1878 г.) окупация на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария заздравила позициите на Хърватия там. За пръв път населяващите Босна и Херцеговина хървати (през 1878 г. те били над 18%) се намерили в една и съща държава със своите сънародници. Това дало възможност на хърватите активно да се включат в административния, религиозния и културния живот на окупираните области, което поощрило развиващия се сред босненските хървати възродителен процес и заякчило връзките им с Хърватия. Голям принос за това имали печатните органи „Глас Херцеговача" (1884 г.) и правашкият орган „Освит" (1898 г.), както и създадените в началото на 20 в. културно дружество „Напредък" (1902) и политическата партия „Хърватска народна общност" (1907 г.).

Успешно завършил и започналият през 1871 г. процес за обединение на Военната граница с Хърватия. Това станало възможно едва след окупацията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, когато границите на Хабсбургската империя се преместили чак на Дрина и функцията на Военната граница да пази Австро-Унгария от османците вече отпаднала. Отчитайки промененото положение през 1881 г. император Франц Йосиф издал специален манифест, с който обявил присъединяването на Военната граница към Хърватия и Славония. С това завършил един важен етап от интеграцията на хърватските земи в Австро-Унгария. Наред с тези положителни последици присъединяването на Военната граница към Хърватия и създало и един нелек проблем. Населената с многобройно сръбско население Военна Крайна (през 1880 г. то било 47%) значимо увеличила броя на живеещите на територията на Хърватия сърби. Те с основание поставили въпроса за защита на своите национални права и за добиването на автономия, а това тяхно искане създало предпоставки за изостряне на хърватско-сръбските противоречия. Независимо от възникналия проблем, територията на Военната граница била исконна хърватска земя и нейното обединение с Хърватия и Славония, от които насилствено била отделена през 16 в., било справедлив акт.

По силата на Австро-унгарското споразумение от 1867 г. Далмация, Истрия, Дубровник и Бока Которска станали част от Австрия, а Риека и Междумурието – от Унгария. За обединението на тези хърватски земи с Хърватия било още рано. В резултат на настъпилите тук промени и под влияние на националното Възраждане в Банска Хърватия, през втората половина на 19 в. в Даламация и Истрия процесът на хърватското национално Възраждане придобил измерения, които всъщност проправили пътя за по-късно осъщественото им обединение с Хърватия и Славония.

Макар Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. принципно да признавало историческото право на Хърватия в Далмация (възприела това име по време на венецианското господство над нея) силно италианизираните Далмация и Истрия продължавали да се развиват независимо и необвързани с Банска Хърватия. Напразни оставали призивите на хърватските политици, които, опирайки се на историческото право на Хърватия, настоя-

вали за присъединяването на Далмация. В Далмация обаче, чийто исторически път столетия наред се отдалечевал от пътя на Хърватия, преобладаващо влияние имали привържениците на идеята за нейното автономно развитие, обединени от проиталианската Автономистка партия начело с Анте Биамонте. Радителите на идеята за обединение на Далмация с Хърватия, оглавени от Народната партия начело с Миховил Павлинович, били длъжни да се съобразяват с това обстоятелство. То им налагало една по-търпелива, изчакателна тактика на борба, а тази тактика разчитала единствено на постепенното изкристализиране на хърватското национално съзнание сред далматинците.

Отчитаща специфичните условия в Далмация, тази тактика на народняците всъщност предопределила и някои специфични черти на развиващия се в Далмация процес на националното Възраждане на хърватите. Той се характеризирал с особено важната роля на борбата за налагане на хърватския език. Успехът на тази борба поставил пред народняците непосредствената задача за превземане на властта в общините. Защото именно общините решавали на какъв език ще се преподава в училищата, а въвеждането на хърватския език в тях щяло да гарантира възпитаването на едно ново поколение, притежаващо вече хърватско национално съзнание. Независимо от трудностите, през 1865 г. народняците успели да овладеят властта в 42 общини. Най-големият си успех те обаче постигнали през 1882 г., когато, ръководени от Гай Булат, сразили автономистите на Анте Биамонте и завзели властта и в общината в Сплит, като по този начин само Задар останал в ръцете на автономистите.

Особена заслуга в борбата за налагането на родния език изиграл издаваният (1862 г.) от народняците вестник „Il nazionale" (на италиански език с притурка на хърватски), който от 1875 г. насетне излизал само на хърватски език като в. „Народен лист". Огнища за разпространение на хърватския език станали и организираните във всички по-големи далматински градове читалища, а издаването на книги на хърватски език било ръководено от създадената през 1862 г. Матица Далматинска.

В резултат на възрожденските усилия на Миховил Павлинович, Михо Клаич, Гай Булат, Н. Нодило и пр. броят на хърватските училища се умножил, а в Задар, Сплит и Дубровник се основали и хърватски гимназии. Голяма роля във възродителния процес се падала и на далматинските праваши начело с Фран Супило и Анте Трумбич и издавания в Дубровник в. „Червена Хърватска" (1891 г.).

Въпреки посочените успехи, пръцесът на хърватското национално Възраждане в Далмация вървял по-бавно и трудно – хърватският език станал официален в Далматинския Сабор една през 1884 г., а италианският език се запазил в съдебната система чак до 1912 г.

Сложната обстановка и силното италианско влияние предопределили и още една специфична черта на възродителния процес в Далмация – формираният в борбата срещу италианското влияние общ хърватско-сръбски фронт. Съвместните действия на хървати и сърби срещу италианското влияние обаче продължили до 1878 г., когато спорът за Босна и Херцеговина успял да ги раздалечи. Създалите своя Сръбска народна партия дълматински сърби след тази година възприели издигания от Белград лозунг за присъединяването на Далмация

към Сърбия и тактиката за съюзяване с автономистите срещу хърватите. Независимо от разнадането на хърватско-сръбското единодействие в Далмация противоречията между хървати и сърби никога не успели да достигнат до онази острота и конфронтация, която придобили в Банска Хърватия. Тази предпоставка всъщност и обусловила по-здравите и перспективни позиции на югославизма в Далмация в сравнение с Банска Хърватия.

Наченките на тази изявила се по-късно, в началото на 20 в., тенденция можем да доловим, ако се вгледаме в програмата на идеолога на далматинската Народна партия Миховил Павлинович. Издигайки лозунга за федерализация на Австро-Унгария, в която Хърватия (заедно с Далмация, Истрия, Славония и Междумурието, а по-възможност и Босна и Херцеговина) да бъде самостоятелна държавна единица, М. Павлинович не изключва и създаването на една южнославянска конфедерация по подобие на Швейцария или САЩ. В тази конфедерация хърватите и сърбите, които според далматинския политик въпреки близостта си са два отделни исторически народа, могат да постигнат единодействие само ако са суверенни. Поради това виждане югославизмът на М. Павлинович решително отхвърля политиката за хегемонизъм на Сърбия над другите южни славяни.

В Истрия, където италианското влияние имало още по-силни позиции, процесът на хърватското национално Възраждане се развивал още по-трудно и бавно. Оглавяван от свещеничеството (епископ Ю. Добрила, Д. Витезович), както и по-младото поколение политици като Матко Лагиня и Векослав Спинчич, пробуждането на националното съзнание сред

истърските хървати проявавало сходни черти с това сред далматинските хървати. В Истрия акцентът на възродителния процес също паднал върху борбата за равностойна употреба на хърватския език в училищата, съда и администрацията. Водещата роля на борбата за хърватския език и тук наложила на хърватските будители тактиката за превземане на властта в общините. През 1866 г. те успели да вземат в свои ръце управлението на общината в центъра на хърватското Възраждане в Истрия – Пазин, където по-късно (1899 г.) била основана и първата хърватска гимназия. Почти същите както в Далмация били и формите на борбата на истърските хървати за роден език – създаване на читалища (първото било открито през 1866 г. в Кастав, край Опатия), издаване на списвани на хърватски език вестници и списания (в. „Наша слога“, започнал да излиза през 1870 г., а календарът „Истран“ през 1869, под редакцията на М. Бастиан), както и създаването на характерните за Истрия читални, стопански дружества и народни домове. Големи заслуги за националното Възраждане на истърските хървати имало основаното в Пула през 1893 г. „Дружество св. св. Кирил и Методий“, за чиято дейност се събирали средства от цяла Хърватия. Особеност на възродителния процес в Истрия било постигнатото тук единодействие между хървати и словенци, както и създадената Хърватско-словенска партия (1878 г.), която ратувала за съвместна борба срещу италианското влияние, за присъединяване на Истрия към Хърватия и за федерализация на Австро-Унгария.

След 1870 г. процесът на националното Възраждане обхванал и областта Бачка, където живеещите там хървати (т. нар. буневаци и

шокци) били подложени на силна маджаризация. И в Бачка начело на народните будители застанали свещеници – Б. Шаревич, Ив. Антунович и др. Издигайки искането за равноправна употреба на своя език, те започнали да издават списание „Невен" и в. „Буневачки и шокачки новини".

Обхванатият хърватите от Далмация, Истрия, Босна и Херцеговина и Бачка възродителен процес активно бил подпомаган от Банска Хърватия. Успялата да съхрани (макар и ограничена) хърватската държавност посредством своя автономен статут Банска Хърватия все повече се превръщала в притегателен център за живеещите извън нейните предели хървати. Модернизацията на обществено-политическия и стопанския живот в Банска Хърватия, която станала възможна благодарение на нейния автономен статут, поставила Загреб в центъра на развиващия се процес за културно и политическо обединение на хърватския народ. Това още повече засилило надеждите му за постигане на основното искане на своята национална политика – обединението на хърватските земи около Банска Хърватия.

2. Отпорът срещу маджаризацията

Тези поощряващи развитието на хърватското национално съзнание тенденции заздравили позициите на Хърватия в дуалистичната империя. Наред с това те създавали и сериозни пречки пред провежданата от Будапеща политика за ограничаване автономията на Хърваия и за нейната маджаризация.

Натискът на Будапеща се засилил по време на управлението на бан Ладислав Пеячевич. Проводници на политиката за маджаризация ставали онези учреждения и органи, които по силата на Хърватско-Унгарското споразумение от 1868 г. движели общите унгарско-хърватски дела (железници, пощи, данъчни и митнически служби и пр.). Израз на провежданата линия за маджаризация дало погазеното право на Хърватия да има хърватски надписи на герба си. Макар по силата на Нагодбата употребата на гербове с унгарски надписи да не била разрешена, в много градове такива гербове били поставени на видни места, а опитът те да бъдат въведени в Загреб предизвикал през лятото на 1883 г. силни вълнения. Надигналите се да бранят автономните си права загребчани смъквали и унищожавали тези гербове, а техният пример бил последван от гражданите на Карловац, Сен, Нова Градишка и др. Скоро към разбунтувалите се граждани се присъединили и страдащите от големите данъци селяни от Загорие и Пригорие, от Турополе и Бановина, където заедно с хърватите на борба се надигнали и сърби – бивши граничари. Бунтовниците се въоръжавали, пеели антиунгарски песни, смъквали надписаните на унгарските гербове и се разправяли жестоко с местните маджарони.

Плод на тежката обществено-политическа и стопанска обстановка в Хърватия, народното движение от 1883 г. предизвикало остра политическа криза. Бан Л. Пеячевич трябвало да подаде оставка, а в Хърватия било въведено военно положение. Отзвукът на народния бунт на хърватите в европейския печат принудил императора да вземе спешни силови мерки за неговото потушаване. В Хърватия била изпратена войска, а на назначения за комисар ген. Рамберг била поставена задачата да потуши

бунта и да закачи отново свалените гербове. Бунтовниците нямали нито добра организация, нито достатъчно оръжие, за да се бият с войската и скоро народното движение било удавено в кръв – много селяни и граждани били убити, стотици били ранени, съдени и затворени. Проблемът с гербовете обаче получил компромисно решение – поставени били не старите гербове с унгарските надписи, а нови, без всякакви надписи, наречени от хърватите „неми гербове". Никакъв компромис обаче не бил направен по въпроса за необходимостта Хърватия да бъде управлявана от здрава ръка. След оттеглянето на ген. Рамберг за бан бил назначен не унионист, а отявления борец за осъществяването на маджаризацията и великоунгарската идея граф Кароли (Драгутин) Куен-Хедервари, владетел на имение край Винковци в Славония. Новият бан въвел такъв режим на управление, който се характеризирал с твърда ръка и твърда политика за маджаризация на Хърватия. В тези свои усилия бан Куен-Хедервари бил подпомаган от маджаронитe – унионисти.

Маджаронството давало израз на опортюнизма в хърватската национална политика. Поради създалите се в Хърватия тежки икономически и политически условия (последица от изгубената широка вътрешнополитическа автономия) маджароните издигали програма за културния и стопанския напредък на Хърватия, но се отричали от воденето на самостоятелна политика. Според тях идеята за независима Хърватия била нереална поради слабостта на собствените сили и липсата на външна помощ за нейното осъществяване. Ето защо маджароните виждали бъдещето на Хърватия единствено като съхранила национална си и териториална иднивидуалност автономна част от Унгария, и то в рамките на Хабсбургската империя. Изхождайки от тези си виждания маджароните полагали големи грижи за развитието на просветните и културните институции, които според тях били залогът за запазването и развитието на хърватската национална индивидуалност. В своя опортюнистичен патриотизъм маджароните разчитали на разбиране и толерантност от страна на Унгария. Тяхната умерена, съобразена с господството на Унгария политика обаче се натъкнала на централизма, егоизма и недалновидността на Унгария и на незаконните усилия на Будапеща да погазва автономните права на Хърватия (за да я превърне в икономически изостанала своя провинция) и да разбие нейната териториална цялост, като си присвои Славония. Всъщност провежданата от Унгария максималистична и хегемонистична политика обричала идеите на маджароните на провал. А тази политика ясно пролича в наложения от бан Куен-Хедервари абсолютичен режим на управление в Хърватия. Този режим бил подчинен на голямата цел Хърватия да стане само област на Велика Унгария, която според плановете на Будапеща трябвало да владее земите от Карпатите до Адриатика. За осъществяването на посочената цел Куен-Хедервари не подбирал методи и средства. Неговото управление се характеризирало не само с политическо насилие (заплахи, арести, уволнения, погазване свободата на печата), не само с ограбване на приходите на Хърватия и разрушаване на нейното стопанство, но и с открита политика за нарушаване клаузите на Хърватско-унгарското споразумение с цел пълна маджаризация на Хърватия.

В провеждането на тази пагубна за хърватския народ политика Куен-Хедервари ловко използвал съпреничеството между хърватските и сръбските политически сили. Толерирайки сърбите, той си осигурил тяхната подкрепа и направил невъзможно изграждането на общ хърватско-сръбски фронт в отпора срещу неговия режим. Предпочитанията пък, които демонстрирал спрямо славонците били подчинени на замисъла му да изгради у тях чувството за самобитността на Славония и обвързвайки ги тясно с Унгария, да провали опитите за обединение на хърватските земи.

Продължилата по време на двадесетгодишния режим на Куен Хедервари политика за маджаризация предизвикала важни промени в хърватското общество.

На първо място, прилаганата от него тактика на толериране на сръбската буржоазия и сръбските политически сили задълбочила противоречията между хърватите и живеещите на територията на Хърватия сърби и усложнявайки политическия климат, предопределила задълго специфичната динамична конфигурация и острота на политическия живот в Хърватия. Затихващият отпор на Народната партия срещу унгарския натиск още през 1880 г.станал причина за отцепването на предвождана от М. Мразович, Фр. Рачки и К. Войнович Независима народна партия, а след 1883 г. почти замрял. Насилията на режима до голяма степен успели да сломят и отпора на Партията на правото, която уморена от борбата, ставала все по-умерена. Това, както и започналата криза в дуализма (вследствие стремежа на Унгария за разширяване на властта ѝ) предизвикали известно отдръпване от програмата на А. Старчевич за решаване на хър-

ватския национален въпрос извън Австро-Унгария. Идеята, че противоречията между Виена и Будапеща могат да бъдат от полза за Хърватия довела до еволюиране на част от правашите към програмата за решаване на хърватския проблем вътре в рамките на империята. През 1895 г. Партията на правото се разцепила. Домовинската партия на правото се приближила към издигнатата от Независимата народна партия програма и към нейния югославизъм. Великохърватската платформа сега станала дело на отцепилата се правашка десница. Оглавявана от Йосип Франк, тя основала Чистата партия на правото (т. нар. франковци). Открито антисръбски настроени, те издигали програма за решаването на хърватския национален въпрос посредством помощта и сътрудничеството на династията и ратували за триалистично преустройство на Хабсбургската империя, в която Хърватия да стане трета държавна единица. Под крилото на бан Куен-Хедервари все по-силни позиции заемала и създадената през 80-те години на 19 в. Сръбска самостоятелна партия. Чрез нейната дейност политиката на Куен-Хедервари „разделяй и владей" поощрила развитието на характерната за вътрешнополитическия живот на Хърватия паралелно съществуваща хърватска и сръбска партийно-политическа конфигурация, която засилвала политическото напрежение и проправяла пътя на маджаризацията.

На второ място, усилията на режима да маджаризира Хърватия намерили ярък израз в системното нарушаване на утвърденото от Хърватско-унгарското споразумение автономно право за официална употреба на хърватския език във вътрешните дела на Хърватия.

Натискът на режима да въведе унгарския език в данъчните и пощенските служби, в стопанските дела, откриването на унгарски основни училища и опитите да се въведе унгарския език в средните училища преследвали една цел – унгарският език да бъде наложен като официален в Хърватия. Подобна цел преследвала и политиката на режима по отношение на железниците. Изградените по време на управлението на Куен-Хедервари железопътни линии здраво и трайно обвързвали Хърватия с Унгария, а за служители по тях се назначавали предимно унгарци, говорещи само унгарски. Ето защо двадесетгодишното управление на Куен-Хедервари трайно вградило в хърватско-унгарските отношения конфликта относно железниците и езика и формирали тези конфликти като една от специфичните прояви на националния отпор на хърватите срещу маджаризацията.

На трето място, в стремежа си да си осигури опора режимът Куен-Хедервари насърчавал етническите и демографски промени в ущръб на хърватския народ. Поощряването на унгарската и немска колонизация и толерирането на сърбите оформили в Хърватия и особено в Славония една доста смесена етническа картина. От друга страна, политическото насилие и стопанското ограбване на Хърватия предизвикали в края на 19 в. силно изразен процес на масово изселване. Продължил и след падането на Куен-Хедервари от власт (тъй като маджаризацията, макар и не така масирана, продължила и след края на неговия режим), този процес нанесъл на хърватския народ сериозни демографски загуби – до началото на Първата световна война в САЩ, Канада, Австралия, Нова Зеландия и пр. се изселили близо 500 000 души.

И на последно, четвърто, но твърде важно с оглед перспективите на хърватското националноосвободително движение място, твърдият натиск на режима Куен-Хедервари успял да извика на политическата сцена ново поколение борци срещу маджаризацията. Това били младата буржоазна интелигенция и хърватската студентска младеж. Наченали своя отпор през 1895 г., когато по повод посещението на императора в Загреб изгорили унгарското знаме пред паметника на бан Йелачич, оглавените от Ст. Радич и Вл. Видрич студенти били осъдени и принудени да продължат образованието си в Прага и Виена. В Прага те попаднали под влиянието на идеите на Т. Масарик и образували ядрото на т. нар. Напредничава Омладина – ново, прогресивно младежко национално-политическо течение, което започнало да ратува за хърватско-сръбско единодействие в борбата срещу общия враг и за демократизация на обществения живот като гаранция за успешна националноосвободителна борба. Всъщност идеите за просвещение на народа, за либерализиране на обществения живот и за повече политически реализъм като предпоставка за решаването на националния въпрос не били нови за хърватската обществено-политическа мисъл. Тези идеи зреели отдавна в хърватското общество, а през 1882 г. те намерили израз в дейността на създадената от българския студент Илия Миларов „Група Миларов", която направила първата решителна крачка във формулирането на хърватския радикализъм и политически реализъм. Този бавно зреещ в хърватското общество процес обаче се деформирал след 1883 г., под ударите на абсолютичния режим на Куен-Хедервари, за да из-

бие с нова сила сега, през 1896 г., посредством идеологията и практиката на новата генерация политици – Напредничавата Омладина.

Впрочем новата генерация политици и прогресивните тенденции, на които тя била носител, не могли да се пречупят дори по времето на най-ярката изява на поощрявания от Куен-Хедервари хърватско-сръбски антагонизъм – антисръбските демонстрации в Загреб през август 1902 г. Тези демонстрации, които на места придобили нежелателната форма на погроми, избухнали по повод публикуваната във в. „Сърбобран" (орган на Сръбската самостоятелна партия) статия, която отричала името, народността и езика на хърватите и призовавала тях и сърбите „на борба до вашето или нашето изтребване". Всъщност антисръбските демонстрации от август 1902 г. ясно разкрили опасността от задълбочаващата се, удобна за плановете на Будапеща и Виена, конфронтация между хървати и сърби. Осъзналите това след събитията от 1902 г. млади хърватски и сръбски политици, възприели линията за помирение и сътрудничество, т. е. обърнали се лице към политиката за повече реализъм в името на националното оцеляване.

А необходимостта от такава нова реалистична политика ясно проличала по време на избухналото в Хърватия през 1903 г. народно движение срещу натиска на Унгария. Защото макар че самата Унгария (особено опозиционната Партия на независимостта, начело с Ф. Кошут) повела борба за разширяване на своята автономия до получаването на независимост, Будапеща отхвърляла всяко предложение за постигане на финансова независимост на Хърватия и засилила твърдата си политика за нейната маджаризация.

В отговор на това хърватите засилили борбата си срещу националния гнет. В началото на 1903 г. в тази борба активно се включили и завърналите се в родината членове на Напредничавата Омладина, които заедно с Независимата народна партия и Хърватския работнически съюз основали Хърватската партия на правото.

Под влияние на организираните от унгарската опозиция вълнения в Унгария, тази политическа сила, инициатор на чиито действия станала Напредничавата Омладина провела в Загреб бурни антиунгарски демонстрации (март 1903 г.). Издигайки лозунга за разширяване на политическите права и за финансова независимост на Хърватия, вълненията бързо се разпространили в цялата страна (Осиек, Карловац, Госпич и пр.) Подкрепяни активно и от хърватските социалдемократи, демонстрантите сваляли унгарските знамена, свиквали митинги и се отбранявали срещу полицията. През април с. г. избухнали и селски вълнения. Проливането на кръв в Запрешич (край Загреб) предизвикало масово надигане на селяните в Загорие, Пригорие, Горски Котор и Междумурието, като на места хървати и сърби заедно се бунтували срещу икономическия и национален гнет. Селяните нападали имения, прогонвали чиновниците, разрушавали ж. п. линии и се биели с полицията и войската. Стихийно отприщеният народен гняв обаче останал без политическо ръководство. Макар да била инициатор за антиунгарските вълнения, хърватската буржоазна опозиция не се решила да ги оглави. Това нейно поведение не било продиктувано от социално-класови мотиви. Реално отчитайки, че Австро-Унгария ще смаже едно по-радикално народно движение, тя хранила и сериозните опасения, че вследствие на

него в Хърватия могат да настъпят такъв терор и репресии, с каквито било смазано Илинденско-Преображенското въстания в Македония и Одринска Тракия срещу османското робство. Всъщност нерешителността на буржоазната опозиция и нейния страх от терор отнели на народното движение от 1903 – 1904 г. шансовете за успех.

За разлика от първото антиунгарско движение (1883 г.) това второ в хърватската история народно движение срещу унгарския гнет обаче намерило широк отзвук не само в пределите на Австро-Унгария (Далмация, Истрия, Чехия, Словакия, Словения), но и сред европейското обществено мнение. Немалка заслуга за това имали съвместните действия на хърватските депутати от Далмация и Истрия в подкрепа на надигналите се борба срещу унгарското национално потисничество свои сънародници. Депутатите от Далмация и Истрия им оказали голяма морална помощ – направили опит да се застъпят в тяхна защита пред императора и организирали акция в подкрепа на тяхната справедлива кауза сред хърватските емигранти и в европейските държави.

Размахът на народното движение от 1903 – 1904 г. и неговият отзвук накарали Виена и Будапеща да направят някои отстъпки, за да овладеят положението в Хърватия. Една от най-важните последици от това народно движение било принудителното оттегляне на Куен-Хедервари от банския пост в Загреб. И макар напускането на Куен-Хедервари да не означавало край на унгарския национално-политически и икономически гнет над хърватите, нито пък да сложило край на неговата политическа кариера, (защото той веднага оглавил правителството в Будапеща), краят на

режима му представлявал успех за хърватите. Той ознаменувал победа на хърватския отпор срещу маджаризацията, чийто твърд проводник бил самият Куен-Хедервари.

Макар и стихийно, народното движение от 1903 – 1904 г. показало предимствата на единството в общата борба срещу чуждото национално подтисничество. Посочвайки пътя за успеха на тази борба, събитията от 1903 – 1904 г. изиграли преломна роля в хърватското националноосвободително движение, защото наложили преосмислянето на неговата политическа стратегия и тактика.

3. „Новият курс" и противоречивият път към създаването на Кралството на сърби, хървати и словенци

Идеята за обрат в стратегията и тактиката на хърватското националноосвободително движение възникнала в Далмация и била дело на новата генерация политици – Фран Супило, Анте Трумбич, Анте Тресич-Павичич и техните съмишленици. Появата на тази идея в Далмация, пренасянето ѝ в Банска Хърватия и реализирането ѝ посредством възприетия от хърватската национална политика „нов курс" за пореден път разкрили спецификата на насилствено разделения, но всъщност неделим исторически път на хърватите от Далмация, Хърватия и Славония.

„Новият курс" бил продукт на отдавна зреещ в хърватското общество процес, който обаче сега, в първите години на XX в. бил ускорен под влиянието на няколко обстоятелства. На първо място събитията по време на народното движение от 1903 – 1904 г. ясно по-

казали колко немощна е прилаганата дотогава стратегия и тактика на борба и колко назряла е необходимостта от намирането на съюзници и от възприемането на по-ефективна стратегия и тактика. На второ място задълбочилата се след 1903 г. унгарска криза и твърдата борба на унгарската опозиция за постигане на персонална уния с Австрия затвърдили убедеността, че дуалистичната криза създава по-благоприятни условия за освободителната борба на подвластните на Австро-Унгария южни славяни. И на трето, но съвсем немаловажно място, тази убеденост се засилвала и от международната обстановка в началото на XX в. Създаването на Тройния съюз (Германия, Австрия, Италия) и активизирането на немския Drang породили сериозни опасения от прегазването на малките славянски народи. Избухналото Илинденско-Преображенско въстание в Македония и Одринска Тракия и поетия от Сърбия след династическия преврат от 1903 г. нов външнополитически курс, насочен срещу Австро-Унгария, също влияели поощрително върху хърватската национална политика. Пренасочването на интересите на Русия към Далечния изток и нейния отказ да се конфронтира с Хабсбургската империя, като окаже помощ на народното движение в Хърватия от 1903 – 1904 г. (както сочили резултатите от мисията на далматинския политик А. Тресич-Павичич в Русия), ясно показали, че хърватската национална политика повече не бива да разчита на помощ отвън за решаване на националния въпрос. Наред с осъзнатата слабост на национално-политическите сили, това обстоятелство предизвикало отказа на националната политика от идеята за намиране на външна подкрепа и еволюирането ѝ към по-перспективната тактика за намиране на съюзници в борбата срещу Хабсбургската империя, а това неминуемо поставяло и задачата за търсене и на по-перспективна стратегия.

Идеята за възприемането на „новия курс", т. е. на линията за повече политически реализъм в националната политика, възникнал в Далмация не само поради обстоятелството, че там антиавстрийските настроения и съзнанието за опасност от немския Drang били посилни. Причините за това се криели и в политическата обстановка в Далмация, където хърватско-сръбската конфронтация не била така дълбока и където съществувала по-голяма политическа свобода в сравнение с Банска Хърватия. А това било така, защото по принцип натискът на Австрия не бил така масиран, както натискът на Унгария в подвластните ѝ земи, особено в подложената на силна маджаризация Хърватия.

Всичко това оформило в Далмация такива условия, които създали възможността далматинските политици да влияят върху развитието на национално-политическите тенденции в Банска Хърватия, където политическият живот бил затормозен от двадесетгодишния абсолютичен режим Куен-Хедервари. Освен това установеното по време на съвместните акции в помощ на народното движение в Хърватия сътрудничество между далматинските, хърватските и сръбските политици и общото им убеждение, че опасният за южните славяни противник е немският Drang, съответно Австрия, им позволила по-лесно да надмогнат наслоените помежду им резерви и противоречия и първи да поемат курса за повече политически реализъм в общата борба срещу

общия враг. Като резултат на това в края на 1903 г. хърватските и сръбски политици от Далмация сключили политическо споразумение за съвместни действия в тази насока

Впрочем обстановката в Банска Хърватия след народното движение от 1903 – 1904 г. също поощрила възникването на нови тенденции в политическия живот. Разединението на хърватските опозиционни сили и негодността на Хърватската партия на правото да оглави една обща политическа акция ясно разкрили необходимостта от прегрупиране на национално-политическите сили.

В края на 1904 г. младите демократично настроени политици се отцепили от Хърватската партия на правото (ХПП) и организирали самостоятелната, твърде активна политически Напредняшка партия, която станала проводник на възникналия в Далмация „нов курс".

Политиката за демократизация на обществения живот и за необходимост от хърватско-сръбско единодействие в борбата срещу общия враг застъпвала и създадената в края на 1904 г. от Антун и Степан Радич Хърватска селска партия (ХСП), чието излизане на политическата сцена ознаменувало приобщаването на селячеството към политическия живот. Макар да преувеличавала ролята на селяните като държавнотворен елемент, идеологията на братя Радич борбено ратувала за повече граждански свободи, за обединение на хърватските земи и за възстановяване на хърватската самостоятелна държава. Австрославичната концепция на ХСП за мирно преустройство на Хабсбургската империя призовавала към обединяването на всички подвластни на Австро-Унгария южни славяни около Хърватия в рамките на една го-

ляма Дунавска конфедерация на равноправни народи. Застъпваният от Ст. Радич югославизъм ратувал за южнославянско единство, но воювайки срещу клерикализма, великохърватството и великосръбството, проявявал оправдано недоверие към идеята за създаване на голяма южнославянска държава извън рамките на Хабсбургската империя. Опасявайки се от установяването на сръбска хегемония в тази държава, югославизмът на Ст. Радич (особено в по-късния си вариант) определено разчитал на присъствието и на България в бъдещата южнославянска държава. Това присъствие според него било необходимо като противовес на сръбските апетити и като гаранция за националното равновесие и равноправие. Разполагаща с огромен потенциал – селячеството – ХСП бързо започнала да набира сила и скоро се утвърдила като фактор, който щял да играе водеща роля в политическия живот на Хърватия.

Независимо от появата на тези две нови, ратуващи за хърватско-сръбско единодействие национално-политически сили, съществуващото разделение на опозицията и трудният път за превъзмогване на хърватско-сръбския конфликт забавяли развитието на процеса на обединение на политическите сили. В Хърватия този процес бил силно повлиян от развиващите се в Далмация обществено-политически явления и, направляван от младото поколение политици, тръгнал не по пътя за обединение на хърватските опозиционни партии, а по пътя на споразумението между хърватските и сръбските политически сили.

В Далмация и в Банска Хърватия все повече започвали да се налагат онези политически дейци, които отчитайки, че изострянето

на унгарската криза създава условия за активизиране на борбата на подвластните на Австро-Унгария южни славяни, подчертавали ролята на сръбско-хърватското сътрудничество като основа за една по-перспективна стратегия и тактика на тази борба.

Макар и основан върху погрешна база (проповядваща тезата, че хърватите и сърбите са един народ), стремежът към хърватско-сръбско единодействие успял да създаде в Далмация и Хърватия обстановка на южнославянска солидарност, която улеснила отдръпването на хърватската национална политика от стратегията на великохърватството и завоя ѝ към стратегията на югославизма. А този завой отбелязал началото на нов етап в развитието на националноосвободителната борба на хърватския народ.

Започнал още в края на 1903 г. с възприемането на трайната стратегическа линия за хърватско-сръбско и южнославянско единодействие, този „нов курс" на хърватската национална политика притежавал и някои негативни компоненти. Той се характеризирал с краткосрочните, насочени срещу надмощието на Австрия тактически компоненти на сътрудничество с унгарската опозиция, (ръководена от Партията на независимостта), а в Далмация и с италианските опозиционни среди. През май 1905 г. Фр. Супило, А. Трумбич заедно със съратниците си Чингрия и Милич успели да наложат сред хърватските и сръбски политици (а дори и сред обществеността) необходимостта от намеса на хърватската национална политика в унгарската криза с цел извличане на полза за Хърватия. Конференцията в Дубровник (1905 г.) одобрила това тактическо решение, но при условие, че хърватско-унгарските отношения бъдат преразгледани.

Наченалият процес за пренасяне на „новия курс" от Далмация към Хърватия скоро успял да приобщи и ръководените от Светозар Прибичевич сръбски опозиционни дейци и да се превърне в политическа практика на новата генерация политици. На свиканата през октомври 1905 г. в Риека конференция на хърватската опозиция била подписана Риечката резолюция. В нея се декларирала готовността на хърватските политически сили за подкрепят борбата на унгарската опозиция за независимостта на Унгария, но при условие, че хърватско-унгарските отношение бъдат ревизирани. Настоявало се за присъединяването на Далмация към Хърватия, за демократизация на управлението и политическия живот, за сваляне на маджаронския режим на бан Теодор Пеячевич и за такава ревизия на Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г., която би подсигурила на хърватския народ културен, политически и стопански напредък. Скоро Риечката резолюция била одобрена и от състоялата се в Задар конференция на сръбските опозиционни сили в Австро-Унгария, но при условие в Хърватия да бъде признато равноправието между хървати и сърби. Постигнатото чрез Риечката и Задарската резолюция единомислие между хърватските и сръбските опозиционни сили и възприетата от тях обща тактика по отношение на унгарската опозиция, предизвикало прегрупиране на политическите партии в Далмация и Хърватия, което довело до създаването на широка междупартийна коалиция – Хърватско-сръбската коалиция. Възникнала в резултат на настъпилото под влиянието на унгарската криза активизиране на националноосвободителната борба в Далмация и Хърватия, без да бъде хомогенна, тази поли-

тическа групировка обединила повечето от политическите сили в Хърватия, Славония, Далмация и Истрия – без маджароните, клерикалите и франковците (те оставали верни на династията) и без ХСП, която сметнала тактиката за сътрудничество с националистически настроената унгарска опозиция за безперспективна.

Въпреки разнородния си състав, оглавяваната от Фран Супило и Светозар Прибичевич Хърватско-сръбска коалиция (ХСК) се обединила около общата цел – с подкрепата на унгарската опозиция да се противопостави на най-силния и опасен враг на южните славяни – Австрия, да ликвидира маджаронския режим в Загреб и посредством демократизирането на политическия живот да придобие гарантиран конституционализъм, обединението на Далмация с Хърватия и нейната финансова независимост.

Въпреки че ХСК не съюзявала всички хърватски и сръбски партии и че крайните й цели варирали от искането на умерените либерални кръгове за разширяването на автономията на Хърватия до издигната от радикалните политици програма за създаване на самостоятелна южнославянска държава, нейното изграждане ознаменувало победата на „новия курс" в хърватската национална политика. Възприемането на този по-реалистичен политически курс обвързвало хърватския национален въпрос с националните стремления на останалите подвластни на Австро-Унгария южни славяни и поставяло на дневен ред опасния за Хабсбургската империя комплексен южнославянски проблем. Отбелязвайки завоя на хърватската национална политика към стратегията на югославизма, ХСК и нейната изборна победа през 1906 г. създали условия за демократизиране на политическия живот в Хърватия. Макар бан Теодор Пеячевич да останал на власт, управляващата в Загреб ХСК смекчила цензурата и въвела привиден парламентарен режим. Пропускайки обаче отново да уреди хърватско-унгарските отношения с дошлата на власт в Будапеща през 1905 г. унгарска опозиция, ХСК дала възможност на неотказалото се всъщност от своите националистически стремежи и неспособно да скъса с провежданата политика за маджаризация на неунгарските народи ново правителство на Бекерле и да й нанесе сериозен политически удар. През май 1907 г. в Унгарския парламент бил внесен законопроект за т. нар. железничарска прагматика, според който служителите по ж. п. линиите в Хърватия се задължавали да знаят и говорят унгарски език. Споровете относно железничарската прагматика силно изострила унгарско-хърватските отношения. Хърватската депутация в Унгарския парламент начело с Фр. Супило решително се противопоставила на този законопроект, който нарушавал хърватската автономия, приложила тактиката на обструкция, след което напуснала Будапеща. С това „новия курс" в основата на който лежала тактиката за хърватско-унгарски съюз срещу Виена претърпял неуспех. Управляващите кръгове във Виена и Будапеща отново намерили общ език, за да запазят и укрепят позициите си на господстващи нации в Австро-Унгария. Императорът санкционирал железничарската прагматика. Новоназначеният бан А. Ракоци започнал да я прилага, въпреки избухналите вълнения, а когато Хърватският Сабор се възпротивил срещу нея, бил разпуснат.

Въпреки пропадането на нетрайната тактика за хърватско-унгарски съюз срещу Австрия, трайният елемент на „новия курс“ – стратегията за хърватско-сръбско и южнославянско единодействие продължил да присъства в хърватския политически живот. Това обстоятелство имало сериозни последици за развитието на националната политика. Защото в действителност неуспелият „нов курс“ успял да сплоти новата генерация политици, които по-късно, убедени в невъзможността от мирното преустройство на Австро-Унгария (нито посредством стария, нито посредством „новия курс“), тръгнали по съвсем друг път – по пътя за освобождението и обединението на южните славяни извън рамките на Австро-Унгария, в една голяма южнославянска държава. Това било началото на сложния и противоречив път към реализиране на новия вариант на програмата на югославизма. А за хърватите, чиято националноосвободителна идеология и практика всъщност родили югославизма, този път (и това е историческият парадокс!) се оказал не само труден и трънлив, но и безперспективен.

През 1907 г. те обаче все още стояли встрани от този път, а Виена и Будапеща положили немалко усилия да ги отклонят от него. Защото замисленатa в Далмация стратегия на югославизма и нейните първи успехи сред подвластните на Австро-Унгария южни славяни сериозно обезпокоили управляващите империята кръгове, още повече, че тези успехи били постигнати в твърде важен за Дунавската монархия и за нейната балканска политика момент. Новото влошаване на хърватско-унгарските отношения (1907 – 1908) съвпадало с водената между Сърбия и Австро-

Унгария митническа война и с подготовката за извършеното през 1908 г. анексиране на Босна и Херцеговина. Ето защо балканските планове на Австро-Унгария налагали разбиване на изградения южнославянски политически фронт и отстраняването на Хърватско-сръбската коалиция от властта в Загреб. Стремейки се към решаването на тази задача Виена (особено оглавяваните от престолонаследника Франц Фердинанд великоавстрийски среди) започнала да обещава на хърватите триалистично преустройство на империята, в която Хърватия (заедно с Далмация, Славония, Истрия и Босна и Херцеговина) щяла да бъде трета държавна единица. Наред с това Виена толерирала франковци и тяхната роля в хърватския политически живот, тъй като издигната от тях програма целяла именно такова преустройство. От друга страна сръбската част на ХСК била обвинена, че е проводник на политиката на Белград за разбиване на единството на Австро-Унгария.

Новият бан барон Павел Раух бил натоварен от управляващите среди във Виена да разгроми ХСК. Въпреки въведените аблосютични мерки, банът обаче не успял да провали новата изборна победа на коалицията през 1908 г., а това наложило възприемането на директно насочени срещу нея действия. През лятото на 1908 г. 53-ма сръбски политически дейци в Хърватия били обвинени в държавна измяна (т. е. в политическа дейност в полза на Сърбия) и арестувани, а през март 1909 г. започнал т. нар. процес на предателите. Обвинението срещу тях било изградено въз основа на изявленията на провокаторите Дж. Настич и Л. Димитриевич, които се стремели да докажат, че сръбската част на ХСК,

включително Св. Прибичевич и неговите братя, поддържат тесен контакт с правителството в Белград и действат по негови указания. През октомври 1909 г. процесът завършил с произнасянето на тежки присъди.

Още в началото на Загребския процес австрийският историк Г. Фридюнг публикувал статия, в която, (както се разбрало), въз основа на фалшифицирани документи се доказвало предателството на ХСК. В отговор на това тежко обвинение от името на коалицията нейният водач Фр. Супило предявил иск за съдебна отговорност към Г. Фридюнг. Т. нар. Фридюнгов процес във Виена доказал, че документите, обвиняващи ХСК са фалшифицирани в австро-унгарското посолство в Белград по поръчка на Външното министерство на Хабсбургската империя.

Машинациите около тези процеси предизвикали голям отглас не само сред подвластните на Австро-Унгария славяни, но и сред общественото мнение в Европа. Без да постигне целта си Австро-Унгария загубила много от международния си авторитет и била принудена отново да лавира и да прави отстъпки на Хърватия. Бан П. Раух бил заменен с Н. Томашич, осъдените по делото от процеса в Загреб били освободени, въведена била по-либерална избирателна система. Макар да не успели да докажат, че ХСК води дейност в полза на Сърбия, процесите в Загреб и Виена постигнали друго – предизвикали нежелан обрат в дейността и политиката на коалицията. Силно огорченият Фр. Супило, който поставял хърватския въпрос в центъра на южнославянския проблем на империята, се отдръпнал от ХСК. Това позволило нейното ръководство да премине в ръцете на по-компромисния Св. Прибичевич, който подчинявал хърватския въпрос на своите схващания за югославянския унитаризъм, чийто носител трябвало да бъде Сърбия – схващания, които всъщност поставяли под въпрос самостоятелното национално и държавно развитие на хърватския народ. Под неговото водачество ХСК започнала да води опортюнистична политика, т. е. политика за споразумение с Унгария и съглашателство с бана. През януари 1910 г. коалицията сключила споразумение с бан Н. Томашич, с което се задължавала да го подкрепи на предстоящите избори. Постепенно коалицията отстъпвала от своята програма и често се съюзявала с режима, а тази нейна опортюнистична линия на политическо поведение станала причина тя да загуби онези солидни позиции, които си била извоювала в периода 1905 – 1908 г.

На фона на съществуващата в Хърватия раздробеност и немощ на национално-политическите сили, поведението на ХСК имало тежки последици. То довело до това, че в годините преди Първата световна война, националната политика останала без силно и принципно ръководство, което да бъде в състояние да реализира целите ѝ – обединението на хърватските земи и разширяване на автономията на Хърватия до превръщането ѝ в трета държавна единица в триалистично преустроената Хабсбургска империя, т. е. решаване на хърватския национален въпрос в рамките на Австро-Унгария.

В резултат на това сред хърватското общество все повече нараствало убеждението, че желаното преустройство на империята не може да бъде постигнато по мирен път, нито пос-

редством стария, нито посредством „новия курс". Това убеждение все повече тласкало разочарованите от съглашателската политика на ХСК радикално настроени млади политици към идеята за решаване на националния въпрос вън от Австро-Унгария, в рамките на една голяма южнославянска държава.

Не може да се отрече, че за годините в навечерието на Първата световна война тази идея, която ратувала за разбиване на двете „балкански империи" – Хабсбургската и Османската – и за освобождаването и обединяването на южнославянските народи, съдържала привлекателен революционен патос. Нейната популярност в хърватския политически живот била силно поощрена от влиянието на външнополитическия фактор. Изграждането на Балканския съюз и победите на България, Сърбия, Черна гора и Гърция в Първата балканска война предизвикали голямо въодушевление сред хърватската общественост. Оказвайки голяма морална и материална подкрепа на воюващите срещу Турция балкански народи, хърватите все повече се надявали, че реализирането и на техните национални стремления може би ще стане именно по този път – чрез обединените усилия на южнославянските народи и тяхното единение.

Вътрешнополитическата обстановка, която издигнала на политическата сцена революционно настроената младеж също създала условия за утвърждаването на този вариант на югославизма. След назначаването на новия бан Сл. Цувай в Хърватия отново бил въведен абсолютичен режим. В отговор на разпускането на Сабора и ограничаването на гражданските права и свободи през януари 1912 г. гневно протестиращи студенти и средношколци излезли по

улиците на Загреб. Продължилите повече от два месеца младежки протестни демонстрации и организираната в отговор на арестите генерална стачка на средношколците (март 1912 г.) ясно показали, че разочаровано от съглашателското поведение на буржоазната опозиция, младото поколение хърватски патриоти започва твърда борба за решаването на националния въпрос. Освен че ознаменували появата на новото борбено течение на хърватското националноосвободително движение – младежкото националнореволюционно движение, смелите изяви на хърватската младеж през зимата на 1912 г. имали и други важни последици. Предизвиквайки вълна от солидарност и нови масови младежки демонстрации в Далмация, Истрия, Босна и Херцеговина, те успели да слеят недоволството на младежта от южнославянските подвластни на Австро-Унгария земи в единен революционен поток. Оглавен от т. нар. Националистическа Омладина, този младежки революционен поток положил началото на изграждането на общия южнославянски фронт в борбата срещу Австро-Унгария. Наред с това младежките демонстрации от зимата на 1912 г. подействали активизиращо върху отпора на хърватската буржоазна опозиция срещу абсолютистския режим. Те ускорили процеса за споразумение между правашите и Хърватско-сръбската коалиция и през пролетта на 1912 г. те обединили усилията си около искането за решаване на проблема с железничарската прагматика, за постигане на финансова независимост на Хърватия и за демократизацията на политическия живот.

Оценявайки това сближаване като ново опасно консолидиране на хърватските национално-политически сили, унгарският преми-

ер Куен-Хедервари реагирал твърде остро с погазване на хърватската автономия – конституцията била суспендирана, а в Загреб бил въведен комисарят. В изключително тежките условия на установеното в Хърватия извънредно положение, подтиквана от стремежа си за саможертва в името на националната кауза, Националистическата Омладина еволюирала към анархическата линия на индивидуалния терор. Ярка изява на възприетото от младото поколение борци анархо-терористична тактика дали извършените от Лука Юкич (юни 1912 г.) и Иван Планиншчак (октомври 1912 г.) покушенията срещу комисаря Славко Цувай, както и атентатите, извършени от Ст. Дойчич (1913 г.) и П. Шефер (1914 г.) срещу комисаря (по-късно бан) Ив. Скерлец. Тези атентати показали, че Националистическата Омладина твърдо поема по пътя за непримирима борба срещу Австро-Унгария и за решаване на националния въпрос чрез освобождението на южните славяни и обединението им извън Хабсбургската империя.

В условията на неизгладените съвсем противоречия между Виена и Будапеща и настъпилата в Унгария след изборната реформа остра правителствена криза, борбата на хърватската буржоазна опозиция за възстановяване на автономията на Хърватия намерила широка подкрепа сред депутатите от подвластните на Австро-Унгария славянски земи. Усилията на създадения южнославянски депутатски фронт за справедливо решаване на кризата в Хърватия силно активизирали дейността на опозицията в Унгарския парламент и Австрийския Райхстат и предизвикали намесата на Виена за нейното по-бързо преодоляване. Това ускорило споразумението между Хър-

ватско-сръбската коалиция и унгарското правителство – през декември 1913 комисариатът в Загреб бил отменен, Ив Скерлец станал бан, а конституцията била възстановена.

Независимо от постигнатия успех, вследствие на политическата криза през 1912 – 1913 г. национално-политическите сили в Хърватия в навечерието на Първата световна война си останали разпокъсани и слаби, а тяхната стратегия и тактика – неизбистрена и противоречива. Тази констатация се отнася дори и за правашите, сред които нараствали както антиавстрийските настроения, така и влиянието на югославизма, който впрочем, макар и в по-различен вариант, бил подкрепян и от Социалдемократическата партия на Хърватско и Славония (СДПХС). Дошлата отново на власт в Загреб Хърватско-сръбска коалиция ставала все по-колеблива и за да запази властта си – все по-склонна на компромиси. Макар да постигнала известни отстъпки по железничарската прагматика, тя не реагирала на закона, който давал право на унгарското правителство да разполага с някои хърватски острови уж за „морски цели", нито пък воювала за финансовата независимост на Хърватия. Нейната пасивна и съглашателска политика всъщност доста допринесла за това хърватският народ да прекрачи в годините на Първата световна война без определена и перспективна национално-политическа програма и без ясна вътрешно и външнополитическа ориентация. В навечерието по време на войната, обаче в управляващата ХСК нараствала активността на нейната сръбска част начело със Светозар Прибичевич, която виждала решаването на хърватския национален въпрос посредством реализирането на идеята за унитаристичния югославизъм.

Разиграли се по време на Първата световна война събития и формиралата се вследствие на нея международна обстановка наистина проправили пътя на този вариант за решаване на хърватския национален въпрос.

Като поданици на Хабсбургската империя хърватите участвали в Първата световна война на страната на Централните сили срещу Антантата. В състава на австро-унгарската армия те воювали на руския фронт, на сръбския фронт и на италианския фронт. Войната с тежките си последици засилила недоволството сред подвластните на Австро-Унгария южни славяни и активизирала тяхната националноосвободителна борба. В хода на войната съдбата на подчинените на Хабсбургите южни славяни станала дело на три основни фактора, чието влияние се засилвало или отслабвало в зависимост от динамично променящата се от военните събития обстановка.

Първият от тези фактори бил основаният през април 1915 г. в Лондон Югославски комитет. Създаден от емигрирали в чужбина хърватски, сръбски и словенски политици (между тях главна роля играели хърватите А. Трумбич, Фр. Супило, Ив. Мещрович и Х. Хинкович) председателстваният от А. Трубмич Югославски комитет ратувал за освобождението на подвластните на Австро-Унгария южни славяни и за обединението им в една нова южнославянска държава, съставена от равноправни народи. Той се борил и срещу отстъпването на хърватски и словенски земи на Италия по силата на сключения таен Лондонски договор (април 1915 г.). Според този договор съюзниците били обещали на Италия в замяна на нейното влизане във войната, Средна Далмация със Задар и Шибеник, както и много от островите в Адриатическо море.

Макар да се обединявал от посочените общи цели, Югославският комитет бил разнороден по своя състав и по национално-обединителните си концепции, които варирали от унитаристичния югославизъм до югославския федерализъм и от монархизма до републиканизма. Всъщност неизбистреният докрай югославизъм на членовете на Югославският комитет, както и съществуващите сред тях разногласия относно начина за създаване на новата държава и нейното устройство улеснявали, а на моменти и засилвали, влиянието на втория фактор, който участвал в решаването на южнославянския въпрос – Сърбия.

Белград открито обявил намесата си в този въпрос още в началото на войната, когато през декември 1914 г. сръбската Скупщина изразила решимостта на Сърбия да воюва „за освобождението и обединението на сърбо-хърватско-словенския народ". В действителност този лозунг бил само пропагандно ход към осъществяването на плановете за териториално разширяване на Сърбия чрез присъединяване на подвластните на Австро-Унгария южнославянски земи. Впрочем вариантите на посочените планове били съобразени и с евентуалния изход от войната. В случай на поражение на Германия и Австро-Унгария, Сърбия разчитала да заграби всички населени с хървати, сърби и словенци земи, а в случай на сепаративен мир между Антантата и Австро-Унгария, Белград очаквал да присъедини Босна и Херцеговина, Славония, Банат, Бачка и Бараня, Срем, Войводина и онази част от Далмация, която не била обещана на Италия по Лондонския договор. И в двата случая обаче разчитащото на подкрепата на Тройния съюз и особено на подкрепата на Русия белградско

правителство, оглавявано от Никола Пашич, се надявало да успее да създаде мечтаната Велика Сърбия, която да стане хегемон на Балканите. За да реализира тези си аспирации, Сърбия не бивало да допуска признаването на Югославския комитет като единствен застъпник на националните интереси на подчинените на Хабсбургите южни славяни. Тя не желаела този комитет да действа като самостоятелен и независим фактор, диктуващ процеса за тяхното освобождение и обединение. Поради това в хода на войната южнославянският проблем ставал все по-зависим от взаимоотношенията между Югославския комитет и сръбското правителство на Пашич.А тези отношения не можели да се не изострят, защото били отражение на сблъсъка между двете концепции на югославизма: едната, федералистичната, застъпвана от Югославския комитет и особено от неговите членове – хървати, според които в основата на новата южнославянска държава трябвало да се заложи равенството между отделните народи, и втората, унитаристичната, застъпвана от Пашич и сръбската политика, която се стремяла да вгради в основите на бъдещата държава собствените интереси на Сърбия за териториално разширение и хегемония.

Впрочем застъпваната от Н. Пашич политика и отношението му към Югославския комитет успели да всеят разкол сред членовете му. Разбирайки добре, че Сърбия се опитва да установи своя хегемония в проектираната държава и че е склонна да признае клаузите на Лондонския договор относно преотстъпването на хърватски и словенски земи на Италия, Фр. Супило заел твърда позиция – найнапред да бъде утвърдено федеративното ус-

тройство на бъдещата южнославянска държава (това щяло да парира опитите на Белград да установи сръбска хегемония в нея), а след това да бъде извършено обединението на южните славяни. В случай, че Югославският комитет не успее да наложи този вариант, Фр. Супило предлагал да се премине към традиционния за хърватския югославизъм вариант — да се основе отделна хърватска държава в рамките на Австро-Унгария (разбира се, това трябвало да стане с подкрепата на съюзниците Англия, Франция и Русия), а около тази хърватска държава да се обединят онези южни славяни, които желаят това. Стремейки се да избегне изострянето на отношенията със Сърбия (това щяло да отслаби позициите на югославизма и да създаде пречки за реализирането му), по-голямата част от членовете на Югославския комитет начело с А. Трумбич, се противопоставили на предложенията на Фр. Супило. Тъй като се притеснявали и за съдбата на застрашените от Италия хърватски и словенски земи, те застъпили едно компромисно становище – първо трябва да се извърши обединението, а след това да се реши въпроса за вътрешното устройство (федеративно или централизирано) на общата държава и взаимоотношенията на отделните южнославянски народи в нея. Посочените разногласия били задълбочени от настоятелните усилия на Н. Пашич да осигури на Сърбия водеща роля в бъдещата държава, както и да гарантира, че обединението на южните славяни ще стане под скиптъра на сръбската династия Караджорджевич. Всичко това предизвикало желания от Н. Пашич разкол в Югославския комитет, в който се наложила подкрепяната от А. Трумбич линия за изчакване и

компромис със Сърбия. Огорчен от това, през лятото на 1916 г. Фр. Супило напуснал Югославския комитет без обаче да прекъсва дейността си за създаване на федеративна южнославянска държава.

Тази негова дейност поощрила влиянието на третия фактор, участващ в решаването на южнославянския въпрос по време на Първата световна война. Това били онези хърватски, сръбски и словенски политици, които, запазили лоялността си към Хабсбургската династия, продължавали да застъпват искането за обединение на южните славяни в триалистично преустроената Австро-Унгария. След поражения на Хабсбургската империя на руския и сръбския фронт и след смъртта на император Франц Йосиф I (1916 г.), обединилите в т. нар. Югославянски клуб южнославянски депутати в Райхсрата излезли през май 1917 г. с декларация, в която „на основата на принципа на народността и хърватското държавно право" поискали обединението на всички южнославянски земи в империята в отделна самостоятелна и демократична държавна единица под властта на Хабсбургите. Тази т. нар. Майска декларация всъщност представлявала опит да се възстанови старата, присъща на хърватския югославизъм триалистична идея за решаване на хърватския национален въпрос под властта на Хабсбургите в рамките на Австро-Унгария, а не извън нея, както настоявал Югославския комитет в Лондон.

Развитието на международната обстановка обаче предопределила реализирането на застъпвания от Югославския комитет вариант на югославизма – освобождение и обединение на южните славяни извън Хабсбургската империя, заедно със Сърбия и Черна гора.

В началото на 1917 г. тази обстановка била твърде неблагоприятна за Сърбия. Февруарската революция съборила главната външнополитическа опора на Сърбия – руския царизъм. Западните съюзници започнали преговори с новия австро-унгарски император Карл. В подвластните на Хабсбургите земи се засилвало недоволството, нараствало и революционното брожение сред дезертьорите от армията – т. нар. зелен кадър, а под влияние на революционните събития в Русия и Европа се разпространявали и републиканските настроения. Все по-ясно ставало, че ако се стигне до сепаративен мир, той ще нанесе удар на сръбските аспирации. Всичко това принудило Н. Пашич да промени отношението си към Югославския комитет и да започне преговори с него. Трудните преговори, които отново разкрили съществуващите между сръбското правителство и Югославския комитет разногласия относно устройството на бъдещата държава, били водени на остров Корфу и завършили с подписването на Декларацията от Корфу (20 юли 1917 г.). Подписана от А. Трумбич и Н. Пашич, тази Декларация заявявала, че обединената държава ще бъде демократична парламентарна монархия, управлявана от династията Караджорджевич, че ще обхваща всички територии, населявани от „триименния сръбско-хърватско-словенски народ" и че вътрешната ѝ уредба ще бъде определена от конституцията, одобрена от Учредителното събрание, избрано чрез всеобщо, тайно и пряко гласуване.

Макар да обявявала волята на сръбския, хърватския и словенския народи да се обединят в обща държава, Декларацията от Корфу изхождала от погрешната постановка, че те са един

народ с три имена. Вграждането на тази унитаристична постановка в основите на бъдещата държава всъщност осигурявало желаната от сръбското правителство възможност тя да бъде изградена като унитаристична централизирана държава, близка до мечтаната от Пашич разширена Сърбия. Според посочената унитаристична постановка Хърватия трябвало да влезе в новата държава не като отделна, съхранила през вековете своята държавност равноправна държава, а като някакъв аморфен субект с неопределена територия. Ето защо за Хърватия Декларацията от Корфу била в действителност отстъпление, равносилно на отричане от хърватската държавност. Подписалият това отстъпление А. Трумбич се проявил като твърде недалновиден и наивен политик. Опасявайки се от реализирането на италианските и сръбски апетити спрямо хърватските земи, особено спрямо родната му Далмация, той погрешно се надявал, че неспоменаването на въведения по-късно в държавата централизъм като категорично условие в Декларацията от Корфу означава, че в името на югославизма Сърбия е изоставила идеята за своя хегемония в новата държава.

В Хърватия обаче не хранели подобни илюзии. Макар да отчитал залегналия в Декларацията от Корфу принцип за неделимост на хърватските земи, Фр. Супило не бил доволен от развитието на събитията и два месеца след нейното подписване починал огорчен и самотен. Повечето хърватски политици, дори и тези от ХСК, продължавали да бъдат убедени, че подобрият за хърватския народ би бил вариантът първо са се създаде независима и обединена Хърватия, а едва след това тя да преговаря и да встъпи в уния със сърбите и словенците. Меж-

дународните и външнополитическите събития обаче щели да накарат тези политици да постъпят обратно на своите убеждения.

Развитието на военните действия задълбочило кризата в Австро-Унгария, която през 1917 – 1918 г. започнала да се разпада отвътре. От пролетта на 1918 г. дезертьорството от армията придобило нечувани размери, а действията на т. нар. зелен кадър (особено на този в околностите на Загреб, Осиек, Винковци, Карловци и др.) придобили формата на въоръжена съпротива срещу властта. Под влияние на революционната обстановка в Русия в Пула, Шибеник и в Которския залив избухнали бунтове на моряците от австро-унгарския флот, които издигнали искането за мир без анексии и контрибуции. Победата на Октовмрийската революция в Русия, създаването на първата пролетарска държава в света и публикуването на програмата на американския президент Т. Уилсън за правото на народите на самоопределение и за справедлив мир без контрибуции, поощрили революционния кипеж в Австро-Унгария и активизирали националноосвободителното движение на подвластните ѝ южни славяни. В тази обстановка дори онези политици, които били запазили лоялността си към Хабсбургската династия (т. е. третият фактор, участващ в решаването на южнославянския въпрос), вече се отказвали от решаването на този проблем в рамките на Австро-Унгария. Югославянският парламентарен клуб, който през 1917 г., посредством Майската декларация се застъпил за обединението на южните славяни като трета държавна единица в Хабсбургската империя, през януари 1918 г. вече пропагандирал правото на народите на самоопределение и нас-

тоявал, че демократичен мир е невъзможен при запазване на съществуващото положение в Австро-Унгария.

Преориентацията на тези лоялни дотогава спрямо Хабсбургската династия политици ясно разкрила, че е започнал процес на разпадане на империята. Задълбочаването на този процес през лятото и есента на 1918 г. принудило управляващите среди във Виена да направят опит за спасяване на Австро-Унгария. През септември 1918 г. тя поискала свикването на мирна конференция, но това й искане било закъсняло – от лятото на 1918 г. държавите от Тристранния съюз вече били изоставили идеята за запазване целостта на Хабсбургската империя и започнали да подкрепят както делото за независимостта на Чехословакия, така и усилията за обединение на подвластните на Австро-Унгария южни славяни със Сърбия, Черна гора в отделна южнославянска държава.

Всичко това поощрило организирането на политическите сили на живеещите в Дунавската монархия южни славяни и през октомври 1918 г. като тяхно политическо представителство в Загреб било основано Народно вече на словенците, хърватите и сърбите. Избран бил и негов Централен комитет с председател словенецът Антон Корошец и подпредседател хърватският сърбин Светозар Прибичевич. Създаденото Народно вече било дело на почти всички политически партии и групировки, които издигали обща програма за обединение на хърватите, сърбите и словенците в свободна независима държава. Скоро обаче властта в Народното вече била обсебена от неговия Централен комитет и особено от водача на Хърватско-сръбската коалиция

Светозар Прибичевич. За съжаление в този важен политически момент хърватската политика не разполагала нито с активна и влиятелна партия, нито с достатъчно авторитетни политически водачи, които биха могли истински да защитават интересите на Хърватия. Устремилото се към освобождението и обединението на подвластните на Австро-Унгария южни славяни Народното вече в Загреб не приело и обявения от император Карл манифест за федеративно преустройство на империята в съюзна държава на самостоятелни народи, с който се целяло да се спаси тя от разпадане. На 19 октомври 1918 г. Народното вече на хърватите, словенците и сърбите гласувало, че отхвърля всеки опит за решаване на южнославянския въпрос в рамките на Австро-Унгария и след като обявило волята на словенците, хърватите и сърбите за обединение в независима държава се провъзгласило за единствен върховен орган на властта. Десет дни по-късно (29 октомври 1918 г.) Хърватският Сабор взел решение, че прекъсва всякакви държавни връзки с Австро-Унгария, отменил Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г., както и всички негови по-късни допълнения и ревизии. Провъзгласявайки Хърватия (Славония, Хърватия, Далмация и Риека) за независима държава, Саборът решил тя да встъпи в общата Държава на словенците, хърватите и сърбите, в която Народното вече било признато за върховна държавна власт. То назначило правителства на Хърватия, Словения, Славония, Босна и Херцеговина и Далмация, а в различните градове възникнали негови комитети като органи на местната власт. Въпреки това и независимо от факта, че разполагало с хърватската армия и флота, както

и с добре обучена администрация, Народното вече не успяло да организира добре своята власт, нито пък да установи необходимите равностойни отношения със Сърбия – сръбското правителство не искало да признае нито Държавата на словенците, хърватите и сърбите, нито Народното вече в Загреб.

Междувременно Хабсбургската империя претърпяла и военни поражения на италианския и балканския фронт, където рамо до рамо с войските на съюзниците воювали и много словенски, хърватски и сръбски доброволци от Австро-Унгария. Германските и австро-унгарските войски започнали да се изтеглят от Албания, Черна гора и Сърбия. В Австро-Унгария настъпила пълна дезорганизация и разруха и след като капитулирала (3 ноември 1918 г.) многонационалната Хабсбургска империя престанала да съществува. Освобождавайки своите окупирани територии, сръбските войски преминали Дунав, Сава и Дрина и навлезли в територията на Австро-Унгария.

Капитулацията на Хабсбургската империя очертала благоприятни условия за решаването на южнославянския проблем. Със съдействието на съюзниците в Женева се събрали представители на Сърбия, делегация на Народното вече (като представител на Държавата на словенците, хърватите и сърбите) и представители на Югославския комитет в Лондон. На 9 октомври 1918 г. те подписали Женевската декларация, която положила основата за обединението на Държавата на словенците, хърватите и сърбите със Сърбия и Черна гора в нова демократична държава, изградена на федеративен принцип. Решено било да се състави общо правителство, състоящо се от министри, назначени от Кралство Сърбия и Народното вече в Загреб. До свикването на Учредителното събрание Народното вече се признавало за временно правителство на Държавата на словенците, хърватите и сърбите. Устройството на новата държава също щяло да бъде определено от Учредителното събрание (скупщина).

Тези условия на Женевската декларация отговаряли на хърватското виждане за обединение със Сърбия и Черна гора, защото му предопределяли желаната от хърватската политика федеративна основа. След като всичко вече било договорено в последния момент Н. Пашич се възпротивил на взетите решения. Под предлог, че не отговарят на поетите в Декларацията от Корфу задължения, Н. Пашич оттеглил своя подпис от Женевската декларация (по този начин обезсмислил решенията ѝ) и преустановил контактите на Сърбия с Народното вече. Тази постъпка на сръбския премиер, (а тя била поощрена от престолонаследника Александър Караджорджевич) всъщност сложила край на усилията новата държава да бъде изградена върху една справедлива и равноправна основа. Все по ясно ставало, че устремената към реализацията на своите планове Сърбия желаела да преговаря с онази част от Народното вече, начело на която стоял Ст. Прибичевич и която щяла да подкрепи виждането на Белград за устройството на обединената държава.

Същевременно все повече се засилвали опасенията на хърватските политици, че хърватските земи могат да бъдат поделени между силите-победителки във войната. Впрочем тези опасения били основателни, като се има предвид, че държавите от Антантата били обе-

щали Истрия и Северна Далмация (чак до Сплит) на Италия, а Банат, Бачка, Бараня, Срем, част от Славония и Далмация, както и Босна и Херцеговина били обещани на Сърбия. В този решителен за хърватския народ момент все по-ясно проличавала и породената от сложното политическо развитие на Хърватия слабост на нейните национално-политически сили. Точно сега, в края на пределната 1918 г. Хърватия не разполагала нито с твърда и ясна позиция, нито с достатъчно силни политически фигури, които да успеят да се дистанцират от политическите внушения на твърде влиятелния в Централния комитет на Народното вече Ст. Прибичевич, за да защитят националните интереси на своя народ.

Именно посочената слабост на хърватските национално-политически сили ги подтикнала към компромисната позиция да се съгласят на обединение със Сърбия и Черна гора, без да са си осигурили гаранция за равноправни отношения в общата южнославянска държава. Влизането на сръбските войски в Загреб (10 ноември 1918 г.) и усилията на Италия да се настани колкото се може по-бързо в обещаните ѝ Истрия и Северна Далмация засилили опасенията от предстоящото разпокъсване на хърватските земи. Това допринесло в Централния комитет на Народното вече да вземе превес оглавената от Св. Прибичевич линия за бързо и безусловно обединение със Сърбия и Черна гора. Безрезултатен бил отпорът на Степан Радич срещу унитаристично-централисткия вариант за обединение със Сърбия. Напразно републикански настроеният Ст. Радич изтъквал републиканските настроения сред хърватския народ и нежеланието му да бъде управляван от сръбска

династия, напразно подчертавал предварително да бъдат договорени равноправните отношения между Държавата на словенците, хърватите и сърбите и Сърбия и Черна гора. Не били чути нито неговите апели за получаване на гаранции за съхраняването на хърватската държавност и за народно равноправие в новата държава, нито призивите му за конфедеративно нейно устройство, нито пък пророческите му предупредителни думи: „Не се хвърляйте като гъски в мъглата!“

На заседанието си от 23 – 24 ноември 1918 г. мнозинството от Централния комитет на Народното вече решило то да провъзгласи обединението на Държавата на словенците, хърватите и сърбите със Сърбия и Черна гора, а в Белград да бъде изпратена делегация, която да се споразумее за организирането на новата обща държава. От този момент нататък хърватската държавност била силно заплашена, а нейната отбрана станала дело на Ст. Радич и неговите привърженици. Застъпващият един по-различен „по-хърватски“ югославизъм Ст. Радич настоявал южнославянската държава да обедини и България като гарант срещу налагането на сръбската хегемония в нея. Всъщност, подтикван от дълбоките си подозрения, че Сърбия ще изкористи югославянската идея в своя полза, Ст. Радич още от самото начало започнал да организира онези, които не се поддали на политическото късогледство и повели решителна борба за запазване на хърватската държавност в новата държава и за равноправие на Хърватия в нея.

В края на ноември 1918 г. обаче сред политиците от Централния комитет на Народното вече надделяла унитаристичната линия за обединение. Изпратената в Белград делегация на-

истина получила напътствията да постави някои условия (правото на Учредителното събрание да определи държавната форма, приемане на конституцията с квалифицирано мнозинство от две трети, дотогава законодателната власт да притежава Държавният съвет, състоящ се от представители на Сърбия, Черна гора, Народното вече и Югославския комитет, Държавният съвет да ратифицира и акта за обединение, а отговорно пред него да бъде Временно правителство за общите дела, в помощ на което да действат областни правителства, отговорни пред Областните народни събрания). Тъй като тези условия не били приети от Сърбия, под натиска на Св. Прибичевич делегацията направила още един компромис като се отказала от тях. Водачът на делегацията Анте Павелич (старият) направо прочел адреса на Народното вече за обединение със Сърбия и Черна гора, след което на 1 декември 1918 г. сръбският регент и престолонаследник Александър Караджорджевич провъзгласил създаването на новата държава Кралство на сърби, хървати и словенци, в което влизали Държавата на словенците, хърватите и сърбите, Кралство Сърбия и Кралство Черна гора. Обединителният акт обаче не бил потвърден от Хърватския Сабор, а той трябвало да стори това според държавните си традиции и права, както настоявал и Ст. Радич.

След този акт престанала да съществува провъзгласената с решението на Хърватския Сабор (октомври 1918 г.) Държава на словенците, хърватите и сърбите и започнало историческия си път Кралството на сърби, хървати и словенци със столица Белград (смятано от хърватите за нелегитимно поради факта, че не било одобрено официално от Хърват-

ския Сабор). Тъй като поведението на делегацията на Народното вече в Белград улеснило създаването на това изкуствено държавно творение – рожба на установения от великите сили след края на Първата световна война нов версайски ред в Европа – без да може да подсигури в него равноправното и свободно развитие на хърватския народ, това поведение може да бъде характеризирано като предизвикано от международната и вътрешнополитическата обстановка предателство на хърватските държавни интереси. Защото действията на делегацията на Народното вече в Белград проправили пътя за въвеждане на желаното от Сърбия унитаристично-централизирано устройство на новата държава, а това устройство отнело от хърватите белезите на тяхната съхранена през вековете държавност.

След провъзгласяването на Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС) настроенията в Хърватия били твърде противоречиви, но липсвало въодушевление. Привържениците на югославизма трябвало да бъдат доволни, но те не можели да не отчетат, че новата държава е създадена на една погрешна, неравноправна основа. Много по-недоволни били явните защитници на хърватската държавност – ХСП начело със Ст. Радич и правашите. Веднага след обединението Партията на правото публикувала Възвание, което оценявало създаването на новата държава като антиконституционен акт, нарушаващ правото на хърватския народ на самоопределение и пренасящ неправилно неговата суверенност върху сръбския крал. Правашите застъпвали тезата, че представителите на Централния комитет на Народното вече не са имали право-

то да натрапват на хърватския народ нова държава и династия, тъй като не са избирани от хърватския народ и не са овластени за това.

Силно огорчени били и водачите на Хърватската селска партия начело със Ст. Радич, както и всички, които желаели република, а в Хърватия в края на войната републиканските настроения били доста силни. Още на 5 декември 1918 г. войници и граждани провели демонстрация в Загреб, издигаща искането за републиканско устройство на новата държава, при която били дадени и жертви.

Така тревожно започнал дългия и труден път на хърватския народ в рамките на южнославянската държава. Още от създаването си тя била натоварена с тежки национални и социални противоречия, които не й предвещавали добро бъдеще. А за хърватите, чиято националнообединителна идеология всъщност родила югославизма, новата южнославянска държава още в началото се превърнала в мащеха, която отричала хърватското национално име и потискала стопанското и културно развитие на хърватския народ. Впрочем именно поради това този народ никога не я почувствал и не я възприел като своя държава.

ГЛАВА V

В МОНАРХИЧЕСКА ЮГОСЛАВИЯ - БОРБА ЗА РАВНОПРАВИЕ И САМООПРЕДЕЛЕНИЕ (1918 - 1941)

1. Хърватите в новата държава

Новата южнославянска държава, която условно ще наречем първа, монархическа Югославия (макар създаденото КСХС да се преименувало така през 1929 г.) била обречена да живее в условията на обществено-политическа и държавна криза през целия период на своето съществуване – от основаването си през 1918 г. до своя край през 1941 г.

Тази изкуствено създадена многонационална държава обединявала територии и народи, които се намирали на различно стъпало на стопанско, политическо и културно развитие – от почти средноевропейската Словения на северозапад до значително по-изостаналите Косово и Македония на югоизток. И макар в рамките на Австро-Унгария Словения и Хърватия да не били в челните редици по своето стопанско и обществено-политическо развитие, сега, в новата държава те се оказали начело по своите производствени и финансови възможности. Впрочем най-вече това обстоятелство подтикнало Сърбия към стремежа да установи господството си над тези две несръбски земи – Словения и Хърватия. И докато словенският политически елит (поради липсата на словенска държавна тра-

диция и поради убеждението, че словенците могат да оцелеят именно в Югославия) се старал да се нагоди към съществуващите в новата държава условия, като възприел едно компромисно спрямо Белград поведение, хърватските национално-политически сили от самото създаване на новата държава оказвали отпор на провежданата от Белград централистична политика. Всъщност именно отпорът на Хърватия срещу налаганата в новата държава хегемония на Сърбия, както и наченатата борба на хърватския народ за равноправно положение на всички нейни народи оформил главния вътрешнополитически проблем на монархическа Югославия – хърватският проблем. Той бил труден за решаване, защото макар в основата на отпора на хърватския народ да стояли икономически подбуди, по своята дълбока същност този проблем бил плод на сблъсъка на държавно-политическите традиции на хървати и сърби и на защитаваните от тях коренно противоположни концепции за общата държава – федералистичната и унитаристично-централистичната.

Този сблъсък се очертал веднага след обединението, тъй като сръбските династически и унитаристично настроени политически среди твърде скоро започнали с всички сили да въвеждат централизирано държавно устройство. Още на 3 декември 1918 г. със специално възвание на председателя на Народното вече на словенците, хърватите и сърбите и на сръбското върховно командване било обявено преустановяването на работата на Народното вече като върховна суверенна власт, а значително намалените по състав и права областни правителства (на Словения, Хърватия, Славония, Далмация и на Босна и Херцеговина) били поставени под надзора на централната власт в Белград. Хърватският бан А. Миханович бил сменен с Ив. Палечек, който (както и наследилият го бан Т. Томленович) се превърнал в почти обикновен висш чиновник. По този начин на бана и банското правителство в Загреб били отнети автономните права, с които се ползвали още от 1867 г., а Хърватия загубила онази своя, макар и ограничена автономия, която успяла да съхрани през целия си исторически път, чак до 1918 г.

Важна стъпка в учредяването на държавното устройство била свикването на ръководеното от сърбина Др. Павлович Временно народно представителство, в което Хърватия получила 62 депутатски мандата и едно подпредседателство място (това на Ив. Рибар). Неговата главна задача била да гласува избирателния закон и да подготви изборите за Учредително събрание, което трябвало да реши въпроса за държавното устройство и да приеме конституцията.

На 18 декември било съставено и правителството на Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС) с председател сръбския радикал Ст. Протич и подпрдседател словенеца А. Корошец. В това правителство (състоящо се от 13 сърби, 4 хървати и 1 словенец) преобладавали привържениците на унитаристичния югославизъм – от страна на Хърватия това били хърватският сърбин Ст. Прибичевич (заел важния пост министър на вътрешните работи) и далматинецът Й. Смодлак. А. Трумбич станал министър на външните работи в този кабинет.

Ръководената от Ст. Прибичевич вътрешна политика на правителството изцяло била подчинена на задачата уж в името на идеята

за народното единство на сърби, хървати и словенци, да бъде изградена една централизирана държава. Това обаче съвсем не означавало, че била постигната стройна и ефективна държавна организация. Проблемът бил решен по елементарен и твърде прозрачен начин – на словенците и хърватите били наложени сръбските държавни институции, запазена била и монархията в лицето на сръбския крал. Всичко това осигурило запазването на сръбския държавен континюитет в новата обща държава, което на практика прокарвало пътя за установяването на сръбската хегемония в нея. В услуга на същата задача било натрапено сръбското законодателство, както и такъв чиновнически апарат, в който преобладавали сърби (в Хърватия например за чиновници се назначавали хора, одобрени от централното управление в Белград). Образователната система също била подчинена на идеята за унитаризма – в училищата започнал да се налага сръбският дух. Жандармерията си останала изцяло сръбска институция. Новата държава се отбранявала от победоносната по време на войните от 1912 – 1918 г. сръбска армия, която, убедена в собствената си мисия, никога не успяла да се превърне в югославска армия. Затова допринесло и извършеното преустройство на войската, в резултат, на което през декември 1918 г. били разпуснати военните единици на Народното вече. Остатъкът от хърватската армия – домобраните (т. е. опълчението) били присъединени към сръбската армия под сръбско командване, тъй като в новата държава хърватските офицери на практика почти нямали достъп до командването. Спорадичните военни бунтове през 1918 – 1919 г. (в Загреб, Осиек, Вараждин и пр.), предизви-

кани от провежданата в армията политика, били потушени бързо. Армията се превърнала в опора на монархията в борбата ѝ срещу истинския парламентаризъм и срещу усилията на хърватите за постигане на равноправие на народите в КСХС.

Пак в услуга на Сърбия била и провежданата икономическа политика. В Сърбия се плащали по-ниски данъци, там била пренасочвана и по-голямата част от местните и чуждестранни инвестиции, както и средствата от външните заеми. През февруари 1919 г. била въведена аграрна реформа за оземляване на бедните селяни и за ликвидиране на наемните и арендаторски отношения. Тя обаче се превърнала в политическа манипулация, която се отразила твърде неблагоприятно върху демографския облик на Хърватия. Осигурявайки с предимство оземляването на доброволци от Балканските войни и от Първата световна война (предимно сърби и черногорци), тази реформа позволила да бъде извършена вътрешна колонизация на богатите земи в Славония, Срем, Банат, Бачка и Бараня, където във владенията на бивши едри земевладелци (предимно в околностите на Винковци, Вуковар и Осиек) били заселени много сръбски селяни от Босна и Херцеговина и Лика. Тази вътрешна колонизация (повторена и след Втората световна война) силно променила етническата картина на Славония, Срем, Банат, Бачка и Бараня.

Удар върху икономическото състояние на Хърватия и Словения предизвикали и някои финансови разпоредби, най-несправедлива от които била замяна на австрийската крона със сръбския динар (4:1). Тя създала условия за едно узаконено ограбване на населението в Хърватия, Словения, Босна и Херцеговина, а

едновременно с това засилила финансовата мощ на сръбските банки и Сърбия.

Всичко това се отразило твърде неблагоприятно върху – обществено-политическото и стопанско развитие на Хърватия и породило дълбоко огорчение и справедливо недоволство там. Все по-малобройни ставали онези, които продължавали да поддържат тезата, че решаването на хърватския национален въпрос чрез обединението със Сърбия и Черна гора е сполучлив ход на националната политика. Същевременно все по-многобройни ставали хърватите, които започвали да изпитват носталгия по времето, когато са живяли в пределите на Австро-Унгария. Не били малко и тези, които, страхувайки се от започващите гонения, били принудени да напуснат КСХС. Така се оформила втората вълна от политически емигранти (първата вълна съставлявали емигрантите от началото на Първата световна война, които се групирали около Югославския комитет в Лондон). Тя се състояла от привърженици на Партията на правото (те продължавали да настояват за независима Хърватия), привърженици на републиканската идея, както и много бивши висши чиновници, офицери, земевладелци и пр. недоволни от положението на хърватите в новата държава хора. Те се групирали предимно около основания в Грац Хърватски републикански комитет (преместил се по-късно във Виена) и започнали борба за самостоятелна хърватска република.

Тяхната вътрешна убеденост се поощрявала от продължаващото да се влошава положение на хърватския народ в пределите на КСХС. Всъщност централната власт в Белград се отнасяла към Хърватия като към едва ли не окупирана територия – там, както и в

Словения и Босна и Херцеговина били прилагани военните закони на кралство Сърбия, въведени били насилнически мерки, които целяли пенсиониране или уволнение на учители, професори, чиновници и съдии, често се прилагало и съдене на граждани от военен съд. В периода 1919 – 1920 г. в Хърватия били временно спряни или забранени много вестници и списания. През 1920 г. властите приложили и военен закон за жигосване на коне и говеда (подлежащи на мобилизация в случай на война). Тази неоправдана военна мярка предизвикала селски бунтове в Беловарска, Загребска и Вараждинска области, които били потушени жестоко – имало убити, а много хърватски селяни били предадени на военен съд като антидържавни елементи.

На гонения и полицейски надзор били положени стотици хърватски патриоти. В затвора по няколко месеца прекарали видни политици, повечето от които членове на Хърватската народна селска партия (Вл. Мачек, Ив. Пернар, Й. Предавац). Твърде скоро обвиненията в антидържавна дейност започнали да тегнат над целия хърватски народ и особено върху оглавяващата неговия отпор срещу провежданата от Белград политика Хърватска народна селска партия. Всъщност ръководената от Ст. Радич ХНСП била единствената политическа сила вътре в страната, която можела да защити хърватската държавност и хърватския народ в тези съдбоносни за него години. През 1919 г. тя организирала подписка и изпратила протестно писмо до американския президент Т. Уилсън. Подписаното от 157 000 души писмо настоявало въпросът за съдбата на потиснатия в КСХС хърватски народ да бъде решен съгласно неговото пра-

во на самоопределение и то още преди мирната конференция в Париж. Делегацията, връчваща това писмо била приета от Уилсън в Париж, но подписаното писмо останало без отговор – за великите сили хърватският народ доброволно бил встъпил в създаденото от тях държавно творение – КСХС.

Впрочем това тяхно отношение проличало и при подписването на мирните преговори в Париж (1919 – 1920), които определили границите на КСХС. Сключеният с Австрия в Сен Жермен мирен договор (1919 г.) донесъл отказа на Австрия от всички земи, населени със славяни (Словения, Истрия, Далмация, Триест, Дубровник, Бока Которска), а според подписания в Трианон мирен договор с Унгария, цяла Хърватия и Славония със Срем, Междумурието, Банат, Бачка и Бараня се включвали в състава на КСХС. По този начин Версайската мирна система определила онези граници на Югославия (Хърватия, Словения и Сърбия) с Австрия и Унгария, които съществуват и до днес.

Оглавяваната от А. Трумбич дипломация на новата държава обаче претърпяла неуспех в отбраната на хърватските и словенски земи от Италия. Тя трябвало да подпише Рапалския мирен договор (1920 г.), според който на Италия били отстъпени словенските области Горица и Градишка, Триест, населената с многобройно хърватско население Истрия, далматинския Задар с околностите му, както и островите Ластово, Грес, Лошин и Палагруж, т. е. около 10 000 кв. км хърватски и словенски земи с около 0,5 млн. население, както и Риека, на чиято територия през май 1919 г. възникнала създадената от Габриеле д'Анунцио фашизирана Независима държава Риека.

Макар отстъпените хърватски земи да били по-малко от предвидените по Лондонския договор (1915 г.), Рапалският договор предизвикал недоволството на Хърватия и отпора на хърватите в Истрия.

В резултат на посочените мирни договори около 90% от хърватските земи и население се оказали обединени в КСХС. Това обстоятелство създавало условия за такова общо развитие на хърватите от Хърватия и Славония с тези от Далмация, Босна и Херцеговина, Бачка, Бараня и Междумурието, което би трябвало да подсигури стопанската, политическата и културната интеграция на хърватския народ. Както вече изтъкнахме обаче, в новата държава хърватският народ се оказва под хегемонията на Сърбия, а провежданата от Белград унитаристично-централистична политика пречела както на неговата интеграция, така и на цялостното му развитие.

Впрочем пак тази политика оформила в Хърватия такава вътрешнополитическа обстановка, която позволила възхода на Хърватската народна селска партия (ХНСП) и успехите на работническото и комунистическото движение.

Борейки се за равноправно съществуване в КСХС, хърватският народ (всъщност той встъпил в новата държава именно поради стремежа си към равноправие) все повече се обединявал около ХНСП, ръководена от Ст. Радич. Програмата на ХНСП, която настоявала за това новата държава да бъде съюз на държави или конфедерация, в която Хърватия да бъде суверенна република, издигнала лозунга за парламентаризъм, за повече политически права и свободи и пропагандирала пацифизъм и демокрация, силно въодушевява-

ла хърватите и поощрявала техния стремеж да бъде призната националната им идентичност в новата държава. Решително обявявайки се срещу централизма и сръбската хегемония, Ст. Радич отричал народното единство на хърватите, сърбите и словенците и като подчертавал, че те са отделни народи, настоявал да бъдат равноправни в своята обща държава. Другият водач на ХНСП Вл. Мачек изтъквал, че сърбите трябва да бъдат братя на хърватите, а не техни господари и категорично се обявявал за конфедеративно устройство на КСХС. Отричайки монархията (Хърватският Сабор никога не бил гласувал за нея), програмата на ХНСП призовавала към републиканско устройство на равноправната Хърватия – лозунг, който се опирал на широките републикански настроения в хърватското общество и поради това бил много популярен.

Ето защо твърде скоро след обединението ХНСП успяла да привлече в своите редици не само политически активното хърватско селячество, но и други социални прослойки. Тя успешно се наложила като най-популярната водеща опозиционна сила и оглавила народното движение за отбрана на държавността на хърватския народ и за неговото равноправно съществуване в общата държава. Тъй като за първи път в новата хърватска история ХНСП успяла да обедини по-голямата част от хърватския народ, тя се изявила като ново явление във вътрешнополитическия живот на Хърватия и заела челно място в него. Нарастващото ѝ влияние и борбената ѝ програма, бранеща хърватската държавност, предизвикала твърдата ответна реакция на Белград. ХНСП била подложена на гонения, а популярният ѝ водач Ст. Радич през 1919 г. бил хвърлен в затвора за ед-

на година. Независимо от това в проведените през 1920 г. първи избори за Учредително събрание ХНСП спечелила 50 мандата и се наложила като четвърта по влияние политическа сила в КСХС. След този безспорен успех, като издигнала лозунга за републиканско устройство на Хърватия, основаващо се на правото на хърватския народ на самоопределение, тя се преименувала в Хърватска републиканска селска партия (ХРСП) и застанала начело на борбата на хърватския народ срещу сръбската хегемония в КСХС.

В годините непосредствено след възникването на КСХС, като резултат от настъпилия по време на разпадането на Австро-Унгария революционен подем, все по-широко влияние придобили работническото и социалистическото движение. Назрял и проблемът за обединението на всички социалдемократически партии в новата държава. На конгрес в Белград (април 1919 г.) болшевишки настроената левица на основаната още през 1894 г. Социалдемократическа партия на Хърватия и Славония встъпила в основаната Социалдемократическа работническа партия на Югославия (комунисти), която станала член на III Интернационал и на следващия си конгрес (през 1920 г. във Вуковар) била преименувана на Комунистическа партия на Югославия (КПЮ). На общинските избори в Хърватия през 1920 г. КПЮ постигнала успех, който я наредил непосредствено след влиятелната ХРСП и станал причина за гонения на нейните членове. Този успех може би щял да бъде още по-категоричен, ако по това време хърватските комунисти не застъпвали позицията, че националният въпрос е решен посредством обединението на сърби, хървати и сло-

венци в новата държава – позиция, която в условията на сръбския хегемонизъм по-късно обаче еволюирала до отказ от лозунга за народно единство на тричленния народ на сърби, хървати и словенци и до възприемане на принципа на правото на всеки народ на самоопределение.

В изборите за Учредително събрание КПЮ постигнала нов успех (59 мандата), който дал повод на режима да се разправи не само с нея и със създадения през 1919 г. Съюз на комунистическата младеж на Югославия (СКМЮ), но и с нарасналото синдикално движение. В края на 1920 г. правителството на Белград забранило дейността на КПЮ, СКМЮ и на революционните синдикати.

2. От Видовданската конституция до диктатурата (1921 - 1929)

Избраната през 1920 г. Учредителна скупщина (събрание) трябвало да реши въпроса за устройството на новата държава. В знак на протест срещу недемократично проведените избори (а те осигурили превеса на унитаристите) депутатите на Хърватската републиканска селска партия, Хърватската партия на правото и Комунистическата партия на Югославия, както и представителите на Югославянския клуб напуснали заседанието на Учредителната скупщина, която без тяхното участие, както и без участието на словенските и македонски депутати, гласувала т. нар. Видовданска конституция (28 юни 1921 г.).

Узаконявайки държавния централизъм и унитаризъм, националното и обществено неравноправие, тази конституция всъщност гарантирала властта на монарха и великосръбската хегемония в КСХС. Видовданската конституция официално обявила признаването на трите племена (хървати, сърби и словенци) съставляващи югославския народ, а узаконеното от нея изкуствено административно деление на територията на кралството на области унищожавало и последните остатъци от държавността на хърватите и останалите южнославянски народи. Според това разделение държавата имала 33 области (и съответен брой окръзи и общини), но те съвсем не били съобразени нито с етническите, нито с историческите граници. Това административно деление всъщност така неестествено „парцелизирало" Хърватия, че разбивало историческата територия на хърватския народ. Банска Хърватия била разделена на 4 области (с центрове Загреб, Карловац, Осиек и Вуковар), което в действителност превръщало хърватската столица Загреб в обикновен областен град. На територията на Далмация били формирани Сплитската и Дубровнишката области, а някои хърватски земи насилствено били отнети от Хърватия и присъединени към нехърватски области (Каставщина – в Люблянска област, Междумурието – в Мариборска, Бока Которска – в Зетска област). Наред с това Видовданската конституция отнела последния остатък от хърватската автономия – исторически утвърдената длъжност хърватски бан (заемана в този момент от Т. Томленович). Гласуваният от Учредителната скупщина Закон за защита на държавата въвеждал тежки наказания за антидържавна дейност. Този закон нанесъл силен удар върху работническото и комунистическото движение – КПЮ в намален състав трябвало да мине в нелегалност. Той дал възможност на ръководеното от Ст. Прибиче-

вич Вътрешно министерство да поощри дейността на създадената политическо-репресивна Организация на югославските националисти, която започнала гонения на хърватските политици и интелектуалци и забранила хърватските национални дружества („Хърватски сокол", „Катарина Зринска", „Хърватска жена" и пр.). Заедно с посочената организация действала и т. нар. Сръбска националистическа младеж, отпор на която давала организацията Хърватска националистическа младеж.

Все по-ясно ставало, че узаконените от Видовданската конституция сръбска хегемония и централизъм превръщат КСХС в една насилническа и обременена с растящи национални и социални проблеми държава. Ето защо, издигайки лозунга за равноправие на народите в нея, хърватските националнополитически сили активизирали борбата си срещу видовданския централизъм. Особено дейна в тази борба била ръководената от Ст. Радич ХРСП – тя организирала многобройни митинги, изпращала възвания, издавала зовящия към равноправие свой орган в. „Дом", апелирала към великите сили и европейското обществено мнение за подкрепа, запознавайки ги с тежкото и неравноправно положение на хърватския народ в новата държава. Отчитайки, че отпорът срещу видовданския централизъм изисква обединение на националнополитическите сили, Ст. Радич започнал да сътрудничи с тях и успял да създаде т. нар. Хърватски блок, (ХРСП, ХПП, и партията Хърватска общност) който развил широка политическа и дипломатическа дейност за популяризирането на хърватския проблем. С тази цел Ст. Радич посетил Виена, Париж, Лондон, Берлин и Москва, където информирал

политическите среди и обществеността за истинската обстановка в КСХС, за неравноправното положение на хърватите в тази държава, в която господстват унитаризмът, централизмът и сръбската хегемония.

Активната дейност на ХРСП и умелото ръководство на нейния водач Ст. Радич продължили да обединяват около нея хърватския народ.

На изборите за Народна скупщина (парламент) през 1923 г. тази партия получила 70 депутатски мандата и заела второ място след управляващата Сръбска радикална партия. Този успех окуражил Ст. Радич да започне сътрудничество със словенските и мюсюлманските партии и създавайки т. нар. Федералистичен блок (начело с Радич, Корошец и Спахо) да започне борба за ревизиране на Видовданската конституция в смисъл на отмяна на териториалното областно деление, т. е. на „парцелизирането" на Хърватия. Уплашено от активността и влиянието на ХРСП правителство Пашич-Прибичевич успяло да забрани дейността й в края на 1924 г. Повод за тази забрана дало нейното встъпване н Селския Интернационал (извършено през 1924 г. по време на посещението на Ст. Радич в Москва). Обвинявайки ХРСП в комунистическа пропаганда, правителството в Белград я разпуснало, а партийното й ръководство начело със Ст. Радич, както и хиляди нейни членове били обвинени в антидържавна дейност и хвърлени в затвора.

Макар и забранена, ХРСП предложила свои кандидати в изборите през 1925 г. Тя успяла дори да събере повече гласове от предходните избори за Скупщина и независимо, че поради приложената от режима „изборна гео-

метрия" получила само 67 мандата, отново демонстрирала своето влияние и авторитет. В затвора Ст. Радич търсел начин отново да легализира дейността на партията и да освободи арестуваните си привърженици. Посещенията му в чужбина вече го били убедили, че не може да се надява на външен натиск за решаване на хърватския проблем. От друга страна миролюбивите му еволюционни възгледи, които се противопоставяли на въоръжени революционни акции, го карали да разчита единствено на парламентарната форма на борба, за да постигне необходимата за гарантирането на хърватските национални интереси ревизия на Видовданската конституция.

Всъщност именно стремежът да подсигури успеха на тази борба го подтикнал скоро след изборите през 1925 г. да се реши на неочакван тактически ход. Той приел в затвора пратеника на новия крал Александър I (според него затвореният Ст. Радич бил по-опасен за режима от свободния Ст. Радич) и отказвайки се привидно от републиканството, признал Видовданската конституция и монархията. В резултат на този компромисен тактически ход на Ст. Радич неговата партия имала възможността да продължи легално дейността си, но вече под името Хърватска селска партия (ХСП). В борбата за отстояване на хърватските национални интереси ХСП се опитала да сътрудничи с управляващата Народна радикална партия на Н. Пашич и от юли 1925 г. влязла в правителството, в което получила пет министерски кресла. Освободеният от затвора Ст. Радич също станал член на кабинета, заемайки поста министър на просветата. Убеждавайки се обаче, че сръбските радикали не желаят да променят централистичното устройство на

кралството и да подобрят положението на хърватите, Ст. Радич напуснал правителството. През пролетта на 1927 г. ХСП прекъснала тактическото си сътрудничество със сръбските радикали и, излизайки в опозиция, отново оглавила борбата на хърватския народ за федерализиране на държавата.

В тази борба Ст. Радич намерил сътрудник в лицето на най-влиятелния сърбин в Хърватия, заклетият дотогава поддръжник на унитаристичния югославизъм Св. Прибичевич. Разочарованият от сътрудничеството си със сръбските радикали Ст. Прибичевич основал през 1924 г. своя опозиционна Самостоятелна демократическа партия. Той се уверил, че заздравяването на централизма съвсем не осигурява победата на защитаваната от него идея за единство на новата „югославска нация" и че този централизъм е само път към засилването на сръбската хегемония. Според Ст. Прибичевич сръбската хегемония не само пречи на нормалното съществуване и напредъка на новата държава, но и вреди на хърватските сърби, които Сърбия използва като оръдие в борбата си срещу хърватите и Хърватия.

През 1927 г. ХСП на Степан Радич и СДП на Светозар Прибичевич създали Селско-демократическата коалиция, чиято програма пропагандирала демократизация на политическия живот и парламентаризъм, отпор срещу наложеното административно деление на страната и такава ревизия на Видовданската конституция, която би гарантирала равноправие на народите в КСХС. Този политически съюз имал важно значение. Приобщавайки хърватските сърби към борбата на хърватите срещу централизма и сръбската хегемония, той подсигурил силното влияние на Сел-

ско-демократическата коалиция (СДК) не само в Хърватия, но и в Словения, Войводина, а и в Босна и Херцеговина. Този опасен за Сърбия съюз изправял управляващите в Белград пред тежка политическа криза, в центъра на която стоял хърватският проблем.

Тревогите на правителството и двореца особено нарастнали след предложеното от Ст. Радич през 1928 г. почти конфедеративно разделение на КСХС на четири области – Сърбия, Македония, Словения и Адриатическо-Дунавската област (включваща Хърватия, Босна и Херцеговина и Войводина). В Белград все повече се налагало мнението, че изходът от създалата се тежка ситуация може да бъде назначаването на военно правителство и въвеждането на диктатура. След поредица от заплахи срещу двамата председатели на твърде влиятелната и борбена СДК – Ст. Радич и Св. Прибичевич – управляващите следи решили да обезглавят ръководения от тях отпор. На 20 юни 1928 г. те организирали атентат срещу хърватските опозиционни депутати. На заседание на Скупщината убиецът П. Рачич застрелял Дж. Басаричек и П. Радич и тежко ранил Ст. Радич, Ив. Пернар и Ив. Гранджа.

Това политическо насилие предизвикало не само вълна от демонстрации и стачки в цяла Хърватия. Срещу него остро реагирало и европейското обществено мнение, което дотогава не познавало такъв антипарламентарен акт на насилие. На 1 август 1928 г. напусналите в знак на протест депутати на СДК провели заседание в сградата на Хърватския Сабор в Загреб и гласували резолюция, с която заявили твърдата си решимост да продължат борбата за преустройство на държавата. Резолюцията подчертавала, че Хърватия, както и Черна Гора, са встъпили в КСХС без да се отричат от своята държавно-политическа традиция и от националната си идентичност; че такова отричане искала да им наложи осигуряващата сръбската хегемония Видовданска конституция, срещу която те, потресени от атентата, ще се борят, докато постигнат равноправие между народите в общата държава. Резолюцията подписал на смъртния си одър и Ст. Радич, който починал от раните си седмица по-късно.

Смъртта на големия хърватски патриот Ст. Радич предизвикала дълбоко огорчение и скръб не само в Хърватия. Напразни се оказали надеждите на Белград, че тази смърт ще дезорганизира СДК и силната ХСП. Напротив ХСП изцяло отхвърлила идеята за интегралния югославизъм и поставяйки националния въпрос на челно място в програмата си, продължила борбата за признаването на хърватската национална индивидуалност и за равноправни отношения между народите на КСХС. Атентатът в Скупщината и смъртта на Ст. Радич станали причина и за пълната преориентация на Св. Прибичевич, който, дълбоко огорчен, преминал на позицията за признаване на хърватската държавност и за постигане на равноправие между сърби, хървати и словенци.

Неочаквано решителният отпор на оглавяваната от Ст. Прибичевич и Вл. Мачек СДК и създалата се по повод атентата и смъртта на Ст. Радич твърде сложна и тревожна обстановка принудили Двореца да влезе в контакт с водачите на коалицията на базата на уж обмисленото „ампутиране" на бунтовната Хърватия. Впрочем, страхуващите се от една федерализация на държавата управляващи кръгове в Белград наистина коментирали варианта за отцепването на силно смалените територии на

Хърватия и Словения от държавата. Когато в края на декември 1928 г. начело на правителството застанал значително по-умереният и склонен към компромиси спрямо Белград А. Корошец, крал Александър разговарял с двамата председатели на Селско-демократическата коалиция Вл. Мачек и Св. Прибичевич. Те обаче решително му заявили, че не се стремят към разрушаване на държавата, а търсейки равноправието между нейните народи, настояват за въвеждане на такива промени в нея, които биха гарантирали това равноправие.

Непримиримата позиция на СДК подтикнала краля наистина да се реши на промяна, но не в очаквания желан смисъл. На 6 януари 1929 г. крал Александър отменил Конституцията и разпуснал Скупщината. Поставяйки начело на правителството ген. П. Живкович, Александър Караджорджевич въвел в държавата, която била преименувана на Югославия, открит диктаторски режим на управление. За Кралство Югославия настъпили тежките години на кралска диктатура (известна в историята като шестоянуарската диктатура), а тя донесла на нейните народи насилие, беззаконие и силно национално потисничество.

3. От диктатурата до разгрома на Кралство Югославия и възникването на Независимата Държава Хърватия (1929 - 1941)

Освен че разпуснал Скупщината, крал Александър забранил политическите партии и започнал със собствени укази да налага удобни за режима закони. През октомври 1929 г. той въвел ново административно деление на държавата, което не било съобразено с фор-

мираното през вековете национално-териториално пространство, населявано от хърватите, словенците и сърбите. Вместо съществуващите дотогава 33 области Кралство Югославия било разделено на 9 бановини, управлявани от назначени от краля банове. Според този закон Хърватия била поделена на две бановини (Загребска и Сплитска), като от нея били иззети Източна Славония и Срем, които били присъединени към Дринската бановина (с център Нови Сад) и Дунавската бановина (с център Сараево), както и земите на бившата Дубровнишка република, които пък влизали в състава на Зетската бановина (с център Цетине). Новото административно деление съвсем целенасочено разкъсвало исторически формираната хърватска национална територия и хърватския народ на четири части, а това щяло да се отрази твърде неблагоприятно върху неговото стопанско и обществено-политическо развитие.

Жестока била разправата на режима и с политическия елит на Хърватия. За да сломи отпора му, правителството на ген. П. Живкович въвело мерки на неограничен терор срещу „противниците на държавата". От декември 1929 г. до юни 1930 г. в затвора бил хвърлен и ръководителят на силната ХСП, съпредстедателят на СДК Вл. Мачек. Отмъщението на режима не подминало и другия председател на коалицията – сърбина Ст. Прибичевич. Интерниран и преследван, той бил принуден да напусне страната. Емигрирал в Париж и Прага, където силно разочарован починал извън онази Югославия, за създаването на която бил хвърлил толкова много сили и енергия. В емиграция Ст. Прибичевич публикувал книгата си „Диктатурата на крал Алек-

сандър", която наред с неговото знаменателно „Писмо до сърбите" представлява своеобразно обвинение срещу Сърбия и провежданата от нея хегемонистична политика, излъгала надеждите на хърватските сърби.

За да се спасят от гоненията на режима, в политическа емиграция преминали и другите двама известни членове на ХСП и СДК – А. Кошутич и Ю. Кърневич. Съдебно били преследвани и при възможност ликвидирани всички противници на режима, включително видни общественици и интелектуалци (като убитият през 1931 г. известен хърватски историк М. Шуфлай, или пък като хърватският писател М. Будак, срещу когото през 1932 г. бил извършен безуспешен атентат). Всичко това обаче имало обратен ефект – отпорът срещу диктатурата нараствал. Засилвало се недоволството на хърватите и другите потиснати народи, които все повече намразвали централизма, а интегралният югославизъм се оказал окончателно компрометиран.

Впрочем тежката вътрешнополитическа обстановка и репресиите на режима успели да компрометират и международния авторитет на Югославия. Това подтикнало нейните версайски създатели, най-вече Франция, да окажат натиск над крал Александър да направи някои отстъпки, които биха смекчили политическото напрежение в страната. През есента на 1931 г. кралят провъзгласил въвеждането на нова конституция, която поради факта, че не била гласувана от Скупщината получила названието Октроирана конституция. Въвеждайки двукамарен парламент, чиято законодателна дейност обаче (както и дейността на правителството) оставали изцяло зависими от кралската воля, новата конституция

всъщност заменила откритата диктатура с привиден парламентаризъм.

Централистичното устройство на държавата се запазило, а хърватското искане за премахване на административното й деление на 9 бановини не било удовлетворено, тъй като направените в него незначителни корекции не променили насилственото териториално разделение.

В отговор на въведения привиден конституционализъм ръководството на най-изявената опозиционна сила – Селско-демократическата коалиция – гласувало на 7 ноември 1932 г. т. нар. Загребска пунктация (назована така според точките, в които било изложено съдържанието й). Съставена от Вл. Мачек и от еволюиралия вече към конфедративната идея за устройство на Югославия А. Трумбич, Загребската пунктация осъждала сръбската хегемония и шестоянуарската диктатура и настоявала за преустройство на държавата, основано на принципите на равноправието и общите интереси на хърватския, сръбския и словенския народ. Този документ възбудил духовете в цяла Югославия – черногорските федералисти го подкрепили, мюсюлманите издигнали искането за обособяване на Босна и Херцеговина в нейните исторически граници, а словенците поставили въпроса за обединението си със своите сънародници в Италия и Австрия. Отпорът на СДК както и Загребската пунктация ясно показали, че националният въпрос става главен проблем на многонационалната Югославия. Тази констатация станала причина КПЮ все повече да го включва в своята програма за революционна дейност, а това предизвикало процес на все по-тясно приближаване на комунистическото движение към националноос-

вободителните стремежи на подтиснатите народи, т. е. процес за отказ на КПЮ от теорията за югославския национален интегрализъм. Пропагандирайки федерализацията като основа на политическата програма на ХСП и СДК, Загребската пунктация и отзвука, който тя имала сред другите народи и сред КПЮ предизвикали острата реакция на Белград. Позицията на правителството осезаемо се втвърдила, а единият от творците на Загребската пунктация, водачът на ХСП Вл. Мачек бил осъден на три години затвор.

Тежката политическа обстановка по време на диктатурата и въведения привиден парламентаризъм породили в Югославия и особено в силно опозиционната Хърватия нови обществено-политически процеси. Те утвърдили на политическата сцена и нови личности, които макар и да притежавали противоположни възгледи и да се стремяли към различни цели, били призвани да изиграят решителна роля не само в съдбините на хърватския народ. Това били Анте Павелич – млад адвокат, член на Хърватската партия на правото, създател на усташното движение и бъдещ върховен глава (поглавник) на Независимата Държава Хърватия (НДХ) и Йосип Броз Тито – работник-шлосер, член, а по-късно и секретар на Комунистическата партия на Югославия, главен организатор на антифашистката съпротива и на революцията по време на Втората световна война и бъдещ дългогодишен държавен глава на Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ).

Най-значимият нов обществено-политически процес в Хърватия – последица от установената в Югославия диктатура – бил процесът за еволюиране на дясно настроените опозиционни сили още по-надясно, до създаването на усташката идеология и усташкото движение. Оценката на този процес, както и на неговия обществено-политически продукт – усташството – и до ден днешен буди спорове не само в хърватската историография. Това е така, защото макар да издигало в началото на своя генезис една справедлива платформа, защитаваща историческото право на хърватския народ да има собствена държава, това специфично националистическо сепаративно движение покъсно попаднало в обсега на влиянието на фашизма и с изявите си имало в крайна сметка негативни за националното битие на хърватския народ последици. Митологизирани и непрекъснато напомняни, идеологията и изявите на усташите, както и последиците от тях, за съжаление до ден днешен се вменяват като историческа вина на целия хърватски народ – едно преувеличено по обхвата си и до голяма степен несправедливо обвинение, което безспорно изисква познания и обективна преценка на явлението усташство.

Поради упражнявания от диктаторския режим терор, преследващ хърватския политически елит, в емиграция преминали и много членове на Хърватската партия на правото. Между тях бил и водачът ѝ, Анте Павелич, който веднага след обявяването на диктатурата започнал да формира в Загреб Усташкото освободително движение. Целта на усташите (т. е. на „въстаниците", които започват въоръжена борба за освобождението и независимостта на Хърватия) произтичала от целите на непримиримата правашка идеология, воюваща за възстановяването на хърватскатта държавност и държава. Усташкото движение имало за цел с всички средства, включително

и посредством въоръжено въстание (подкрепяно от ревизионистичните кръгове в Италия, Унгария и Австрия) да се бори за освобождението на Хърватия от чуждото подтисничество до превръщането ѝ в независима свободна държава. Целите на движението били пропагандирани от усташките печатни органи „Хърватско право", „Кватерник", „Старчевич", а по-късно „Хърватски домобран". Защитавайки позицията, че хърватският въпрос може да бъде решен единствено посредством отцепването на Хърватия от Югославия, усташите нямали възможност да развиват дейност в създадената от диктаторския режим репресивна обстановка. Поради това те преминали в емиграция и започнали борбата си за независимостта на своето отечество в чужбина.

Напускайки Югославия А. Павелич заминал за един от центровете на хърватската политическа емиграция – Виена. Там той установил връзка с нейния водач ген. Саркотич и с водача на хърватската политическа емиграция в Унгария Ивица Франк. След това А. Павелич решил да влезе в контакт с другото центробежно национално движение в Югославия – македонското. През април 1929 г. А. Павелич посетил София, където държал антиюгославска реч пред македонски емигранти и се срещнал с ръководителя на десницата на ВМРО Ванче Михайлов. Двамата сключили споразумение за общи въоръжени действия в името на общата цел – разрушаването на Югославия чрез отцепването на Македония и Хърватия от нея. Белград реагирал бързо на това опасно за съществуването на Югославия споразумение – А. Павелич и придружаващият го в София Ф. Перчец били осъдени задочно на смърт. Тази присъда дала повод

на Австрия да откаже по-нататъшното си гостоприемство на А. Павелич, който обаче намерил убежище в Италия. Фашисткото правителство на Б. Мусолини (членове на което вече познавали усташкия водач) обещало помощ на усташите, защото преследваната от тях цел – разбиването на Югославия – улеснявала италианските планове по отношение на Балканите. Наред с това А. Павелич изразил склонност да компенсира помощта за освобождението на Хърватия като отстъпи на Италия някой от далматинските острови – това пък напълно отговаряло на плановете на Италия за присвояването на Далмация.

Осигурил си подкрепата на Италия и Унгария, А. Павелич започнал да организира усташкото движение. Първите усташки лагери възникнали в Унгария (най-големият от тях се намирал край Наги Канижа), но след като получил подкрепата на италианското правителство, Италия станала притегателен център не само за политическата, но и за икономическата хърватска емиграция, част от която също се вляла в усташкото движение. Главните усташки лагери в Италия се намирали в Бавиньо, Брешия, Липари, а в Торино (по-късно в Болоня) се установил щаба на усташите. Друга голяма усташка група пребивавала в Берлин. Там бил организиран усташки пропаганден център (съществувал до 1934 г.), който издавал вестниците „Кроатия" и „Независима Държава Хърватия". По-малки групи от усташи действали във Франция, Белгия, Холандия, Северна и Южна Америка, а и в самата Хърватия съществували нелегални усташки организации (тази в Госпич например била доста силна).

Главните активисти на усташкото движение,

освен А. Павелич, били Бранимир Йелич, Густав Перчец, д-р Младен Лоркович, Иван Перчевич и д-р Миле Будак. В Италия усташите наброявали 400–500 души, като от това ядро политически емигранти А. Павелич създал (вероятно през 1930 г.) емигрантската организация „Усташи – хърватско освободително движение". От 1932 г. тази организация (някои смятат, че била основана още през 1929 г. в Загреб) вече имала устав, определящ организационната и структура като военна формация. Сепаратистката националистическа програма и идеология на тази организация залегнали в основата на създадения през 1933 г. програмен документ, наречен „Принципи на усташкото движение". Позовавайки се на принципите на правашката идеология на Анте Старчевич, усташкото движение напълно отхвърляло югославизма и го определяло като „голямата заблуда на хърватския народ". Като подчертавали, че създадената през 1918 г. обща южнославянска държава всъщност представлява акт, отричащ хърватската национална индивидуалност, усташите обявявали, че са призвани да възродят историческото право на хърватския народ да има своя държава. Те настоявали в границите на бъдещата независима Хърватия да влиза и територията на Босна и Херцеговина до Дрина, която според техните виждания, била естествената граница между двата свята – източния и западния, към който е принадлежала и сега трябва да принадлежи Хърватия.

Членовете на усташката организация действали групово или единично. От Унгария те нелегално се прехвърляли в Югославия, където извършвали диверсионни акции. Първата по-значителна усташка акция било т. нар.

Личко или Велебитско въстание (септември 1932 г.). С одобрението на италианските власти усташки отряди се прехвърлили от италианския тогава Задар в областта Лика, където влезли във връзка със съществуващата в Госпич нелегална усташка организация. Снабдени с доставено от италиански параход оръжие, усташките отряди (ръководени от Ю. Рукавина, Н. Орешкович и Й. Томленович) извършили въоръжено нападение над жандармерийски лагер в Брушани край Госпич. Нареченото от самите усташи Личко или Велебитско въстание, представлявало диверсионна акция с ограничен размах и обхват, която не могла да прерасне в истинско въстание. Нападателите бързо били разбити, част от тях отново през Задар се прехвърлили в Италия, а по-малката част (между които и Ю. Рукавина) били заловени и през лятото на 1933 г. осъдени от Съда за защита на държавата в Белград. Макар и без особен успех, Личката акция дала повод на югославските власти да извършат своеобразно прочистване на Лика и Приморието, при което пострадали много невинни хървати. Обвинявани като поддръжници на усташите, те били арестувани или прогонвани, къщите им били подпалвани, а имуществото им – разграбвано. Тези последици от усташката акция през 1932 г. предизвикали отзвук в чужбина, особено в Италия и Унгария, където местният периодичен печат я характеризирал едва ли не като начало на гражданска война в Югославия, а оказаната й помощ от страна на Италия успяла да влоши и без това лошите италианоюгославски отношения.

Диверсионната и терористична тактика на борба, възприета от усташите намерила най-

ярката си изява в съучастието им в извършения през октомври 1934 г. в Марсилия атентат срещу крал Александър.

След идването на Хитлер на власт в Германия, ръководената от крал Александър югославска външна политика поела курс за сближение с нея. Този обрат във външнополитическата ориентация на Югославия не се понравил на традиционния й съюзник – Франция, която в усилията си да възпре югославско-германското сближение, започнала разговори с крал Александър при посещението на френския външен министър в Белград (април 1934 г.). Следващата стъпка към заздравяването на френско-югославските отношения трябвало да бъде посещението на крал Александър във Франция. Това посещение предоставило на усташите дългоочакваната възможност да отмъстят на крал Александър за всички злини, които бил сторил на хърватския народ. Впрочем това не бил първият им опит, преследващ такава цел – през 1933 г. в Загреб бил извършен безуспешен атентат срещу краля. Атентатът в Марсилия обаче бил подготвен по-добре. Организираната от А. Павелич усташка група, ръководена от Еуген Дидо Кватерник се прехвърлила от Унгария в Швейцария. Там тя се свързала с определените от ВМРО участници в покушението над краля и снабдена с фалшиви чехословашки паспорти (след като се разделила на две групи – парижка и марсилска) се прехвърлила на френска територия, за да изпълни поставената й от Павелич задача.

На 9 октомври крал Александър пристигнал в Марсилия, където бил посрещнат от френския външен министър Луи Барту. Когато автомобилният кортеж тържествено пре-

минавал по улиците на Марсилия, членът на ВМРО Вл.Керин (Владо Черноземски) успял да се приближи до автомобила, застрелял от упор югославския крал и ранил смъртно Л. Барту, след което бил убит на място от френските полицай. Съучастниците му (М. Крал, Й. Раич, З. Поспишил) били заловени чак на френско-швейцарската граница и осъдени на доживотен затвор. Еуген Дидо Кватерник успял да избяга, но заедно с главния организатор на атентата Анте Павелич, били осъдени задочно на смърт.

Атентатът в Марсилия имал широк международен отзвук. Под натиска на европейското обществено мнение Италия била принудена да закрие формално усташките лагери на своята територия (въпреки че позволила на група от около 500 души да се установи на остров Липари). А. Павелич прекарал известно време в затвора в Торино (до 1936 г.), след което бил изселен в Сиена (до 1939 г.). Унгария също трябвало да вземе мерки за ограничаване дейността на усташите, но след потушаването на протестите по повод атентата, те отново активизирали дейността си, целяща разрушаването на Югославия и създаването на независима хърватска държава.

Със смъртта на крал Александър приключил и периода на откритата монархическа диктатура. Поради непълнолетието на престолонаследника Петър II Караджорджевич било съставено тричленно регенство (княз Павел Караджорджевич, д-р Р. Станкович и д-р Иво Петрович). Главна роля в него играел княз Павел – един от малцината представители на династията Караджорджевич с по-демократични разбирания. Макар да поело задължението да пази „народното държавно единство", реген-

ството добре разбрало, че трябва да пристъпи към вътрешно преустройство на държавата – това се налагало не само от голямото вътрешнополитическо напрежение, съществуващо в Югославия, но и от международната обстановка. Хитлеристка Германия вече заплашвала Европа с война и Югославия трябвало да я посрещне вътрешно стабилна.

Въпреки предприетите мерки за смекчаване на обстановката в страната (освобождаване на някои политически лидери, между които и Вл. Мачек, от затвора и решението за нови парламентарни избори) националните противоречия нажежавали политическия климат, а управляващите продължавали да преследват федералистите и комунистите. И при регенството хърватите, чийто отпор срещу централизма бил най-силен, продължавали да бъдат най-онеправдани. Това нагледно може да се види от участието им, например, в дипломацията или във войската. През 1937 г. от 20 югославски посланици 18 били сърби и само двама хървати, а от 163 генерали в югоармията 161 били сърби и само 2 хървати. Отпорът на федералистко настроените хървати неведнъж предизвиквал и по-крути мерки, в които те давали жертви (като убитите 15 хърватски селяни в Сибин, край Славонски Брод, а също така и загиналите във Върба, Ружице и Примощен или пък убитите девойки, носещи хърватското знаме в Сен през 1937 г.).

Засилващият се отпор на хърватския народ предвождала твърде популярната ХСП, а спазвайки завещаните от Ст. Радич традиции, нейният председател Владко Мачек се превърнал в истински политически водач на хърватския народ. Издигнатата от него платформа за свободна и независима Хърватия в преустроената

на федеративен принцип Югославия силно мотивирала хърватите в борбата им срещу белградския централизъм. Убеден демократ, Вл. Мачек вярвал във възможността от демократизирането на Югославия, която според него можела да заякне само на основата на справедливо решените си вътрешни проблеми. Той бил противник на исканото от усташите разбиване на Югославия и макар да не бил отявлено антииталиански настроен, не одобрявал и тяхното тясно обвързване с Италия и Германия, а не желаел и създаването на самостоятелна Хърватия да стане по примера на Словакия. Осланяйки се повече на едни добри отношения с Великобритания и Франция, Вл. Мачек мечтаел за консолидирана и силна Югославия, в която хърватският проблем да бъде решен на базата на постигнато равноправие между нейните народи. Воден от тези свои убеждения лидерът на ХСП не разчитал много на подкрепата на Европа и поради това не изключвал тактиката на споразумение със Сърбия. Умело лавирайки между програмата на ХСП и силата на Белград, той упорито се стремял към постигането на желаното федералистично преустройство на Югославия, в което виждал решаването на хърватския въпрос. И макар заради тази своя тактика Вл. Мачек често да бил критикуван и от левите, и от десните политици в Хърватия, той по един безспорен начин оглавил отпора на хърватския народ. Нещо повече – успял да обедини около ХСП опозиционните сили в цялата държава, Вл. Мачек застанал начело на т. нар. Обединена опозиция, която въпреки усилията на режима демонстрирала голямото си политическо влияние на изборите през 1935 и 1938 г.

Голямата морална победа на Обединената

опозиция в парламентарните избори, проведени през май 1935 г. окуражило княз Павел да направи по-нататъшната крачка към демократизирането на политическия живот в страната. Съставеното ново правителство на Милан Стоядинович (в него влизали и радетелите за споразумение на югославските народи словенецът А. Корошец и мюсюлманинът М. Спахо) било принудено за пръв път официално да признае, че в държавата наистина съществува хърватски проблем и че макар и много сложен, той би трябвало да бъде решен по-скоро. Впрочем провежданата от Вл. Мачек и ХСП твърде гъвкава политика целяла именно това. Издигайки лозунга: „Ако Хърватия бъде доволна, тогава Югославия ще бъде по-силна", Вл. Мачек успял да установи тесен контакт с много от опозиционните сили и да преговаря със склонния към компромиси в името на благополучието на държавата княз Павел. По инициатива на Вл. Мачек през октомври 1937 г. бил създаден т. нар. Блок на народното споразумение, обединяващ много от силните опозиционни партии (Хърватската селска партия, Независимата (самостоятелна) Демократична партия, Радикалната партия, Демократичната партия и Сръбската земеделска партия). Настоявайки решително за отмяна на конституцията от 1931 г., за федеративно преустройство на държавата и коалиционно правителство, обединените коалиционни сили получили в парламентарните избори през 1938 г. почти равен брой гласове с тези на ръководеното от М. Стоядинович Югославско радикално обединение, което защитавало централизма и унитаризма.

Безспорния успех на Обединената опозиция в лицето на Блока на народното споразумение, исканията й да бъде отстранен от власт-

та отлагащия решаването на хърватския проблем премиер М. Стоядинович, както и провеждания от него (неодобряван от регенството) курс за споразумение с фашистка Италия и хитлеристка Германия подтикнали княз Павел да се раздели с неудобното му вече правителство. Оставката на кабинета Стоядинович и замяната му с правителството на Драгиша Цветкович направили възможни сръбско-хърватските преговори за решаването на нетърпящия вече отлагане хърватски проблем. Продължилата близо двадесет години борба на хърватския народ за връщането на отнетата през 1918 г. политическа и териториална автономия на Хърватия трябвало да даде очакваните резултати. Защото извървяните заедно двадесет години ясно показали и на династията, и на сръбските политици, че решаването на хърватския въпрос е основа за съществуването на Югославия.

Впрочем по-бързото решаване на този въпрос, което трябвало да доведе до вътрешно преустройство на държавата, се налагало и от развитието на събитията в Европа. След аншлуса на Австрия (1938 г.) хитлеристка Германия се разпростряла до северната граница на Югославия, а окупацията на Чехословакия (1939 г.) и решаването на словашкия въпрос посредством създаването на независимата държава Словакия сериозно обезпокоили Белград. От югоизток, от окупираната през 1939 г. от италианските войски Албания, както и от италианските вече Задар, Сплит и Риека, Италия все повече застрашавала Югославия, чиито обтегнати отношения с България и Унгария я поставяли в неблагоприятно положение на обградена от почти всички страни с неприятели държава.

Отчитайки тежкото вътрешно и външно по-

литическо положение на Югославия, княз Павел и правителството на Цветкович ясно разбрали, че защитаваната до този момент позиция за държавен и национален унитаризъм е вече бита карта, че отлаганите поради отпора на сръбската опозиция преговори с Вл. Мачек трябва да бъдат ускорени и че решаването на хърватския проблем ще послужи като основа за налаганото от обстоятелствата вътрешно преустройство на държавата.

Първата среща на Д. Цветкович и Вл. Мачек се състояла на 2 април 1939 г. в Загреб, където водачът на ХСП твърдо поставил въпроса за териториалния обхват и самостоятелното положение на Хърватия в Югославия. Сложният проблем за териториалния обхват на замислената бъдеща Бановина Хърватия породил труднопреодолимия спор за Срем и Босненска Крайна, но до решаването му чрез плебисцит не се стигнало. Посещавайки Рим и Лондон, княз Павел се убедил, че световната война ще избухне всеки момент и взел необходимите мерки да ускори преговорите с Вл. Мачек. Това се налагало и от факта, че водачът на ХСП бил установил контакти с Рим, където се коментирала идеята за създаване на независима държава Хърватия в конфедерация с Италия. В резултат на ускорените преговори на Белград с Вл. Мачек на 26 август 1939 г. било подписано дългоочакваното споразумение Цветкович–Мачек. С него се създавала Бановина Хърватия с административен център Загреб. Тя почти обхващала етническите хърватски граници – дотогавашните бановини Савска и Приморска, както и областите Шид, Илок, Дубровник, Бръчко, Градачац, Дервента, Травник и Фоинца, т. е. в територията на Бановина Хърватия били

включени населените предимно с хървати области в Босна и Херцеговина, както и Далмация, която след много столетия отново попаднала в рамките на отечеството си. За бан на Бановина Хърватия бил назначен Иван Шубашич, привърженик на ХСП. В новото югославско правителство, оглавявано отново от Д. Цветкович били привлечени и шестима представители на Селско-демократическата коалиция, а Вл. Мачек заел поста подпредседател на правителството.

Според специалната Наредба за Бановина Хърватия тя получавала доста широки автономни права. Под нейното управление минавали 11 ресора (земеделие, търговия, индустрия, гори, рудници, строителство, вътрешна администрация, правосъдие, здравеопазване, социална политика и физическо възпитание), а основните ресори като армия, отбрана, външна политика, железници и пр. оставали в компетенциите на правителството в Белград. Предвиждало се законодателната власт да се упражнява от Хърватския Сабор, а управляващият Бановина Хърватия бан да бъде отговорен пред Сабора в Загреб, и пред краля. Спорните въпроси между автономната Бановина Хърватия и Кралство Югославия трябвало да се решават от специален Конституционен съд.

Със създаването на Бановина Хърватия хърватският народ успял да си възвърне потъпканите след 1918 г. основни елементи на своята автономия и на държавността си. Формирана в историческите и етническите граници на хърватския народ, Бановина Хърватия всъщност била своеобразна държава в държавата. Нейната автономия представлявала отстъпление от принципа за държавна централизация, възприет през 1918 г., и отричане от идеята за държа-

вен и национален унитаризъм. Поради това създаването на Бановина Хърватия поставяло основите на федеративното преустройство на Кралство Югославия. Разгромът на Югославия по време на Втората световна война спрял това преустройство, без обаче да може да омаловажи историческата същност на Бановина Хърватия като първата федерална единица, просъществувала във все още централизираната монархическа Югославия.

Именно поради тази своя същност, създадената Бановина Хърватия имала много противници и успяла да разбуни духовете в Югославия. Характеризирайки я като наложен на сръбския народ диктат, сръбските политици и общественици смятали, че хърватите са получили твърде много. Като издигнали лозунга: „Сърбите са в опасност", те поискали създаването на Бановина Сърбия, в която да бъдат включени и населените със сърби области в Бановина Хърватия. От друга страна живеещите в Бановина Хърватия сърби настоявали да се отцепят от нея. Част от мюсюлманските политици предлагали Босна и Херцеговина също да се оформи като отделна автономна единица, но в историческите си граници, докато босненските сърби настоявали за присъединяването на Босна и Херцеговина към сръбската държавна единица. Словенците издигнали пък искането за основаване на Бановина Словения. Отчитайки всички тези центробежни настроения, КПЮ оценила споразумението Цветкович–Мачек като недемократичен акт, който е в услуга на буржоазния шовинизъм.

Впрочем самите хървати посрещнали създаването на Бановина Хърватия с твърде противоречиви чувства. Основаната през август

1937 г. Комунистическа партия на Хърватия (КПХ) излязла с възвание, в което, изтъквайки единството на хърватския народ в борбата му да разкъса веригите на националното потисничество, призовавала на борба за постигане на братско единство между всички народи на Югославия. Твърде недоволни били франковците и усташите, за които Хърватия била едва ли не продадена на Белград. Подчертавайки, че придобитата ограничена автономия е поражение за ХСП, те остро обвинявали нейното ръководство и лично Вл. Мачек, че са предали идеята за независима държава Хърватия.

Макар да оценявала Бановина Хърватия като положителна крачка към вътрешното преустройство на Югославия, самата Хърватска селска партия не смятала, че нейното създаване окончателно решава хърватския въпрос. Част от привържениците на ХСП не били доволни от териториалния обхват на Бановина Хърватия (понеже той не включвал Източен Срем, както и всички желани от хърватите области в Босна и Херцеговина и Войводина). Друга част от ХСП пък настоявала за задълбочаване на процеса за децентрализация и разпростирането му над ресора на железниците и особено над финансите, както и за по-бързото възстановяване на дейността на Хърватския Сабор. Не били малко и онези хървати, които искали по-голяма демократизация на политическия живот в Бановина Хърватия.

Впрочем наслоилото се настроение на неудовлетворение и дори недоволство създало благоприятни условия за активизиране на усташкото движение, което от началото на 1938 г. започнало все повече да действа и на родна

земя. Завръщането на известен брой усташи в отечеството (М. Будак, М. Лоркович и др.), наставленията на самия А. Павелич в този смисъл, както и все по-очевидния възход на фашистка Италия и хитлеристка Германия поощрявали борбата на усташите за отцепване на Хърватия от Югославия. След създаването на Бановина Хърватия те (точният брой на действащите в страната усташи не превишавал 2000 души) основали свое дружество, без обаче да могат да се организират в дясна политическа партия. Ръководени от М. Будак и Сл. Кватерник, действащите в Бановина Хърватия усташи продължавали да бъдат нелегална дясна организация, която все повече разчитала на помощта на Италия и Германия за окончателното решаване на хърватския въпрос.

Коренно противоположна била позицията, на ръководената от Вл. Мачек ХСП, обединила около себе си по-голямата част от хърватския народ. Нежелаещa обвързването на Бановина Хърватия с фашистките държави, ХСП настоявала за неутралитет и за мирно и федеративно или конфедеративно преустройство на Югославия, в която Хърватия да бъде самостоятелна държавна единица. Твърде различни били целите и намеренията на левите сили в Бановина Хърватия – комунистите, които разчитали, че задаващата се война ще ускори осъществяването на желаната от тях пролетарска революция, а тя щяла да реши и националния въпрос.

Впрочем защитаваните от десните сили в Хърватия (усташи и франковци), от левите сили (комунистите) и от хърватския политически център (ХСП) позиции по националния въпрос трябвало да доказват своята правота в огъня на войната. Тя все повече се доближавала до югославските граници, а когато връхлетяла Югославия, хърватският народ я посрещнал разединен в становището си относно пътя за окончателното решаване на хърватския национален въпрос.

Военно-политическите планове на Германия и Италия изисквали заздравяването на позициите им в твърде важния в геополитическо отношение Балкански регион. В края на 1940 и началото на 1941 г. Югославия вече заемала определено място в тези планове. Германската дипломация отначало й предложила сключването на съюз за ненападение, но малко по-късно настояла, заедно с Италия, за присъединяването й към Тристранния пакт. Намесата на България на страната на фашисткия блок (1 март 1941 г.) застрашила Югославия от изток и въпреки ориентацията на регенството към западните съюзници, на 25 март 1941 г. Белград бил принуден да отстъпи под натиска на Германия и Италия и да встъпи в Тристранния пакт. Това дало повод на прозападно ориентираните офицери, ръководени от ген. Д. Симович, да извършат държавен преврат. В нощта на 26 срещу 27 март 1941 г. войската свалила правителството Цветкович – Мачек и регенството начело с княз Павел. Властта била завладяна от ген. Д. Симович (той трябвало да състави новото правителство) и от провъзгласения за пълнолетен крал Петър II Караджорджевич.

Пучът в Белград изправил пред сериозно изпитание националнополитическите сили в Бановина Хърватия. Политическият център начело с ХСП си давал сметка, че заговорниците се опират на онези политически сили, които не одобряват не само външната политика на регенството, но и поетия от него курс

за вътрешното преустройство на държавата, започнало със създаването на Бановина Хърватия. Поддържайки твърдата си позиция за неутралитет на Югославия във войната, ХСП начело с Вл. Мачек възприемала обвързването на Югославия с Тристранния пакт като начин да се избегне войната и да се съхрани Бановина Хърватия и водещата роля на ХСП в нейния политически живот.

Макар да не одобрявали встъпването на Югославия във фашисткия блок, извършителите на държавния преврат в Белград трябвало да се съобразят с позицията на твърде силната Хърватска селска партия. За да осигурят участието на Вл. Мачек и другите представители на популярната Селско-демократическа коалиция в оглавяваното от ген. Симович правителство, те направили отстъпка – разширили компетенциите на хърватския бан, отстъпвайки му властта над полицията и жандармерията. Заелият поста подпредседател на кабинета Симович Вл. Мачек настоявал Югославия да запази неутралитета си и след присъединяването си към Тристранния пакт. Впрочем, макар правителството на ген. Симович да не се отрекло от сключеното споразумение за включване във фашисткия блок, Хитлер и Мусолини не разчитали повече на съюзничеството на Югославия и взели решение да я нападнат, окупират и разрушат.

Бановина Хърватия заела важно място в тези планове на Германия и Италия. Отчитайки стремежа на хърватския народ да има своя държава Хитлер и Мусолини възнамерявали след разбиването на Югославия да създадат хърватска държава, която да бъде напълно подчинена на тяхната политика. За разлика от фашистка Италия, която обвързвала тези си

намерения с усташите и Анте Павелич, Хитлеристка Германия в началото нямала разработен конкретен план за Хърватия. Тя не разчитала сериозно на малобройната усташка организация и затова направила опит да си осигури подкрепата на най-силния и влиятелен фактор в Бановина Хърватия – ХСП начело с Вл. Мачек. За германците А. Павелич бил преди всичко човек на Рим, посредством който италианската политика се стремяла да осъществи своите планове по отношение на хърватските земи. Ето защо след безуспешен опит да възпрепятства влизането на Вл. Мачек в новото правителство на ген. Симович германската дипломация, която вече ясно свързвала послушната и удобна за нея независима Хърватия с личността на водача на ХСП, установила връзка с него посредством консула си в Загреб и специалните си пълномощници В. Малетке и Е. Весенмайер. Те предложили на Вл. Мачек да поеме властта в планираната от Италия и Германия „независима Хърватия", но той отклонил предложението им, подчертавайки миролюбивия характер на ХСП, която не желаела да се ангажира с военни планове. Истинските подбуди за този отказ на Вл. Мачек били обаче други – неговата вяра в победата на антифашистките държави и нежеланието му да се компрометира чрез сътрудничество с фашистките сили. Наред с това Вл. Мачек явно искал да попречи на това, което в крайна сметка се случило – в края на войната хърватският народ да се намери на страната на победените.

Впрочем всички тези опасения и съображения били съвсем чужди на Анте Павелич и ръководените от него усташи. Защото те възприемали създаването на такава хърватс-

ка държава, каквато планирали Берлин и Рим и според тях пътят за решаването на хърватския проблем обезателно трябвало да бъде проправен с помощта на фашистка Италия и хитлерова Германия. Ето защо след отказа на Вл. Мачек да оглави бъдещата хърватска независима държава и след отпътуването му за Белград да поеме поста подпредседател на кабинета Симович, германската дипломация също се ориентирала към усташите. Уверила се, че само те могат да ѝ сътрудничат в осъществяването на плановете ѝ, тя установила връзка с ръководената от Славко Кватерник усташка групировка в Бановина Хърватия и заедно с нея започнала да подготвя планирана акция за завземането на властта в Загреб от усташите.

Впрочем поддържащата контакт с Анте Павелич италианска дипломация много порано се ориентирала към този вариант. Още на 29 март 1941 г. на специално организирана среща в личната си резиденция Мусолини посветил Анте Павелич в плановете на Италия и Германия за разбиването на Югославия, давайки му обаче добре да разбере, че Рим ще подкрепи усташите при условие, че бъдат задоволени неговите аспирации към далматинското крайбрежие. От този момент нататък усташите започнали активно да се подготвят за завземането на властта в Загреб и с нетърпение очаквали нападението над Югославия, което трябвало да им разчисти пътя към тази цел. Всички усташи-емигранти в Италия (около 250 души) се събрали в главния лагер в Унгария, където получили униформи и оръжие.

Когато на 6 април 1941 г., без да обявят война на Югославия, германските, италианските, унгарските и българските военни части

я нападнали от няколко страни, тя не била в състояние да се отбранява и започнала да се разпада. Жестоките бомбардировки на Белград, успехите на българската армия в Македония и Сърбия, светкавичните германски акции в Словения и Хърватия, както и навлизането в югославска територия от Задар, Истрия и Риека на италианските войски подсигурили пълния успех на планираната от германското върховно командване стратегическа изненада. Това светкавично нападение успяло бързо да деморализира както югоармията, така и управляващите среди в Белград. Разяждана от нерешените си социални и национални проблеми, разтърсвана от непрестанните си вътрешни конфликти и от икономическата си слабост, Югославия не могла да окаже отпор. Несръбските ѝ народи, (особено хърватите) нямали мотивирано желание да я отбраняват, армията ѝ била недобре въоръжена и разединена, а нейното командване – неспособно да организира противопоставянето ѝ на нападналите я от няколко страни неприятели. Без да може да даде сериозен отпор, армията на Кралство Югославия била напълно разбита за непълни 12 дни. Кралят, правителството и част от върховното командване се изтеглили във вътрешността на страната, а по-късно избягали в чужбина, където било съставено емигрантско правителство на Югославия със седалище Лондон и със задачата да обнови с помощта на западните съюзници Югославия. на 18 април 1941 г. в Белград бил подписан актът за безусловната капитулация на Кралство Югославия. Държавната ѝ територия била поделена между държавите победителки – Германия, Италия, България и Унгария, а територията на Хърватия и Босна

и Херцеговина била включена в състава на новооснованата Независима Държава Хърватия.

Когато немските военни части влизали в Загреб, Славко Кватерник провъзгласил на 10 април 1941 г. (от името на отсъстващия усташки водач Анте Павелич) създаването на Независимата Държава Хърватия. Искащ да вярва, че с възникването на тази държава се решава хърватският национален въпрос и се обновява мечтаната от поколения хървати тяхна държавност, завърналият се в Загреб веднага след нападението над Югославия Вл. Мачек не се възпротивил на нейното създаване. В първите дни на съществуването ѝ той дори призовал хърватския народ и членовете на ХСП да сътрудничат на новата власт в името на мира и благополучието на хърватския народ. А макар и несъвсем доволен от идването на власт на профашисткия режим в Загреб, хърватският народ посрещнал разгрома на монархическа Югославия като освобождение.

Не може да се отрече, че това настроение имало своите основания (поне в самото начало на съществуването на Независимата Държава Хърватия). Защото разгромът на Югославия слагал край на онази тежка криза, в която народите на това изкуствено създадено през 1918 г. от версайския ред държавно творение трябвало да преживяват цели двадесет и три години.

Всъщност катастрофалното, почти светкавично поражение на Югославия не било последица само от фашистката агресия. То било резултат преди всичко на вътрешната слабост и нестабилност на това изкуствено държавно творение на версайския европейски ред.

Вярно е, че монархическа Югославия се оказала по време на фашистката агресия в много тежко положение. Но немощта ѝ да даде

отпор на тази агресия, както и последвалото нейно пълно политическо и държавно разпадане имали и друга причина. В крайна сметка те били израз на нежеланието на нейните народи да я отбраняват и да продължават да живеят в тази монархия, която не оправдала лелеяните от тях през 1918 г. надежди за равноправното им и перспективно развитие в общата южнославянска държава.

Именно това нежелание предопределило и отношението на хърватите към създадената Независима Държава Хърватия (НДХ) – държава, която всъщност била продукт не само на формираната от суровата кралска диктатура сложна политическа обстановка в хърватските земи, но и на силното влияние на външнополитическия фактор върху нея.

4. Развитие на модерната хърватска култура и наука

Годините на националното Възраждане подготвили почвата за развитието на модерната култура и наука в Хърватия. Това развитие започнало в условията на извършващата се модернизация на целокупния живот на хърватския народ и до голяма степен било подсигурено от автономния му статут в рамките на Австро-Унгария. По-сетне то продължило да изпитва както влиянието на динамично променящия се политически климат в Хърватия, в КСХС и в Кралство Югославия, така и онези благотворни чужди влияния, които доближавали самобитната хърватска култура до европейските достижения.

Непрестанната борба на хърватския народ за опазване на автономното му право за упот-

реба на родния език предопределила важното място на литературата и филологията в духовния живот. Макар угнетяван и забраняван, хърватският език все повече се развивал и утвърждавал, а хърватската литература крепнела и се превръщала не само в духовен израз на борбата на хърватския народ за национално оцеляване и самоопределение, но и в израз на стремежа на хърватите да заемат достойно място в европейската култура.

Тази оценка напълно отговаря за творчеството на Август Шеноа – основоположник на хърватския исторически роман и създател на литературното списание „Венец" (1869 – 1903), изиграло голяма роля в културния живот на хърватите. Редом с А. Шеноа в началото на развитието на модерната хърватска литература застанали прозаиците Й. Томич, Ил. Округич, поетите Фр. Цикари, А. Палмович и др. Отпорът на хърватите срещу маджаризацията по време на режима Куен-Хедервари породил реалистическото течение в литературата. Негови представители били големият поет Силвий Страхимир Кранчевич (творчеството му оказало силно влияние върху цялата поезия през 20 в.), борбеният родолюбец Август Харамбашич, романистът Анте Ковачич, както и Еуген Комичич, Фран Мажуранич и др. „Новият курс" на хърватската национална политика и отражението му върху обществения живот формирали в началото на 20 в. една по-зряла генерация нови поети и писатели, представители на литературното течение „Хърватска модерна" – М. Бегович, Д. Домянич, В. Видрич, известните Вл. Назор, Иво Андрич, Антун Матош, както и „хърватския Андерсен" Иван Бърлич Мажуранич, всички те членове на създаденото през 1900 г.

Дружество на хърватските писатели.

Първата световна война и създаването на КСХС поставили развитието на хърватската литература в съвсем нова обстановка. До изявените Вл. Назор и М. Бегович сега застанали Мирослав Кърлежа – бъдещият световноизвестен поет, прозаик, есеист и литературен критик, революционно настроеният прозаик Август Цезарец, Славко Колар, бъдещият усташки деец писателят Миле Будак, десноориентираният Мато Ловрак, както и поетите Тин Уевич, Антун Шимич и пр. В междувоенния период успехи постигнали и литературната история и критика. След Бр. Водник и А. Барац известни станали авторът на „Хърватската литература" (1944 г.) Славко Йежичи и авторът на „История на хърватската литература до Възраждането" (1945 г.), Миховил Комбол.

Успешно се развивала и модерната живопис и скулптура, първите представители на които били художникът Векослав Карас и скулпторът Иван Рендич. В края на 19 и началото на 20 в. Влахо Буковац и неговите следовници основали Дружеството на хърватските художници и утвърдили името на известната в световната живопис Загребска шарена школа (Б. Чикош, О. Ивекович, С. Рашкай и др.). Кр. Хегедушич създал Художествена школа, която по-късно става основа на известната в световната живопис хърватска селска живопис (Ив. Генералич, Ф. Мраз и пр.) Между скулпторите от този период най-известен е Иван Мештрович, творец от световна величина, който имал големи заслуги за цялостното развитие на хърватската скулптура. Наред с него творили Т. Росандич, И. Кердич и др.

Пак в тези години нараснали постижени-

ята на архитектурата. Творенията на В. Ковачич, Едо Шен, Др. Иблер, С. Планич и до днес красят столицата Загреб и други хърватски градове.

В края на 19 и началото на 20 в. се поставили основите на Музикалната академия в Загреб (с предшественици Музикалното дружество и Хърватския музикален институт). Големи заслуги за развитието на музикалното изкуство имал композиторът Иван Зайц и последователите му В. Коландер, В. Новак, както и основоположникът на музикологията Фр. Кухач. От 1870 г. в Загреб вече имало опера, а известни оперни певци били Милка Търнина, Мая Строци-Печич, Йосип Кашман, Зинка Кунц и др. Веднага след Първата световна война били основани Филхармонията и Загребския квартет. По-известни диригенти през тези години били Фр. Рукавина и Ловро Матачич, а от композиторите – Бл. Берса, Я. Готовац и пр.

Голяма роля в културния живот на хърватите играел театърът, благодарение на който хърватският език се изкачил на сцена. Театралното изкуство постигнало големи успехи след основаването на Хърватския народен театър (1860 г.). Съществуването му, както и дейността на създадените през 19 в. театри в Осиек, Вараждин и в далматинските градове от Риека до Дубровник формирали условия за изявите на такива изтъкнати режисьори и сценографи като И. Раич, Л. Бабич, и на артисти като А. Мандрович, М. Ружичка-Строци, Л. Шрам, Т. Строци, А. Фиан и пр. В началото на 20 в. Хърватския народен театър поддържал тесни връзки с театралните дейци в България, разменяли се гостувания и опит.

През 19 в. в Хърватия се развива фотографията (най-изтъкнати фотографи били Др. Парчич, Ив. Шандъл и пр.), както и кинематографията. Първият филм е прожектиран в Загреб през 1896 г., а първият филм, снимат в Хърватия се появил през 1922 г. Изтъкнат режисьор бил О. Милетич.

Модерното развитие на Хърватия създало благоприятни условия за развитието на науката, чиито постижения я извели на едно от челните места сред славянските народи. Тук трябва да отбележим съществуващите тесни плодотворни контакти между българските и хърватските учени, както и големият брой българи, получили през този период образованието си в Хърватия. 19 в. бил решаващ в развитието на хърватската наука защото положил началото на напредъка на всички нейни направления. Борбата на хърватския народ за национално оцеляване предопределила челното място на историята, археологията и езикознанието в научния живот.

През първата половина на 19 в. се основали археологическите музеи в Сплит, Задар, Загреб, а през 1887 г.в Книн било създадено Археологическо дружество, чийто най-известни членове били археолозите Ш. Любич, Фр. Булич, Ф. Радич.

От историците най-изявени били Франьо Рачки (между другото автор на една доскоро неизвестна „История на България"), М. Месич, Тадия Смичиклас (издавал извори и написал „Хърватска история" 1879, 1882 г.), В. Клаич, написал „История на Босна", 1882 г. и „История на хърватите", 1889 – 1921 г., Фердо Шишич (автор на няколко варианта на „История на хърватския народ"), както и историкът-публицист Й. Хорват (автор на монографии за политическата и културната история на Хърва-

тия) и историкът на изкуството Л. Караман.

Основаният през 1896 г. от Югославянската академия за наука и изкуство „Зборник за народния живот и обичаи" давал израз на големия интерес към етнографията, чийто видни представители били А. Радич, Б. Богишич, М. Гавази и др. Голяма роля за развитието на националното чувство сред хърватите играли и създадените етнографски музеи в Сплит (1910 г.), Загреб (1910 г.) и др.

Големият интерес към хърватския език съществувал през Възраждането, продължил и през следващите столетия. За отличното развитие на филологията големи заслуги имат основоположникът на модерната славистика В. Ягич, лексикографите Ив. Мажуранич, Вл. Мажуранич, Б. Шулек. През 1896 г. започва да излиза академичното издание „Речник на хърватския или сръбски език", а в навечерието на Втората световна война – Хърватска енциклопедия.

Голяма роля за развитието на хуманитаристиката имали създаденият през 1874 г. Университет в Загреб, Югославянската академия за наука и изкуства, големите библиотеки, както и висшите училища по изкуство и педагогика.

От края на 19 в. насетне успешно се развивали и точните науки – ботаника (с представители Р. Висани, Л. Вукотинович), зоология (известен зоолог бил Ш. Брусина), минералогията (Дж. Пилар), астрономията (тук трябва да спомена изследователя на т. нар. „крапински прачовек" Д. Горянович-Крамбергер), геологията (А. Мохоровичич) и пр. През 1885 г. било създадено Хърватското природонаучно дружество, през 1930 г. в Сплит се основал Океанографски институт.

С бързи темпове се развивала математиката и астрономията, чиито най-добри представители били В. Варичак и Отон Кучера, който създал през 1903 г. в Загреб обсерватория. Делото на основоположника на географията Др. Селян било последвано от успехите на П. Маткович, А. Гавази и др. Основаното през 1919 г. в Загреб Висше техническо училище създало условия за напредъка на техническите науки. Двама хърватски химици: Л. Ружичка и Вл. Прелог станали нобелисти, а между изобретателите известност придобил Н. Тесла.

Така за почти един век хърватската наука се развила до степен, която подсигурила покъсните ѝ нови успехи.

Пак през знаменателния за развитието на хърватската култура и наука 19 в. бил популяризиран в съвременния си облик и спортът. Едно от най-известните спортни дружества в Хърватия било д-во „Сокол" (поддържащо тесни връзки с българското спортно дружество „Юнак"). През 1909 г. в Загреб бил основан и Хърватският спортен съюз.

Всички посочени успехи на културата, науката, спортът и образованието послужили като здрава основа за тяхното по-нататъшно развитие след Втората световна война. Тогава обаче успехите на хърватския народ на културния, научния и спортния фронт се влели в общия поток на достиженията на културните и спортни дейци и на учените от СРФЮ, т. е. дали приноса си за успехите на югославската култура, наука и спорт.

ГЛАВА VI

НЕЗАВИСИМАТА ДЪРЖАВА ХЪРВАТИЯ (1941-1945)

1. Вътрешно и международно положение на Независимата Държава Хърватия до есента на 1942 г.

След разгрома на Югославия и създаването на Независимата Държава Хърватия (НДХ) хърватският народ се озовал на един от съдбоносните в своята история кръстопътища. В изключително тежките военни условия, когато цяла Средна и Западна Европа (без Великобритания) били завладени от хитлерова Германия, той трябвало да избере посоката, в която да продължи историческия си път. Трябвало да реши отговорната дилема дали безрезервно да подкрепи създадената в рамките на Хитлеровия нов европейски ред усташка държава и да се подчини на този ред или пък да му се противопостави и да поеме в онази посока, която повече се доближавала до следваните от него до 1941 г. исторически традиции.

Отговорността пред решаването на тази тежка дилема разединила хърватския народ. В пожара на военните 1941–1945 години в Хърватия (както и в по-големите европейски държави) се формирали и се сблъскали три човешки потока. Всеки от тях упорито следвал предначертаните съответно от националсоциализма, от комунизма и от буржоазната демокрация идеологически и военно-политически цели, а възможностите им да реализират тези цели не зависели само от тях – те били тясно обвързани с динамично развиващите се в условията на Втората световна война събития.

Кръгът на привържениците на националсоциализма и фашизма (т. е. на национфашизма) в Хърватия бил ограничен, но кръгът на привържениците на идеята за независима хърватска държава бил много широк. Поради това през пролетта на 1941 г. повечето хървати посрещнали разгрома на Югославия като освобождение, а създаването на НДХ – поне на първо време с въодушевление. Скоро обаче се оказало, че създадената от профашисткия режим хърватска държава не е тази, която са очаквали, нито пък е такава, каквато са мечтали. Посочената констатация много бързо стеснила кръга на поддръжниците на усташкия режим. А този режим полагал всички усилия да наложи на разединената съвест на хърватския народ тезата, че НДХ е създадена в резултат на оглавената от усташите национална революция, която е получила (пак благодарение на тях) подкрепата на Италия и Германия и поради това тази държава е желаното и възможно решаване на хърватския национален въпрос. Истината обаче била друга. И поради начина на своята поява, и поради мотивите на своите създатели – окупаторите Италия и Германия и подкрепяният от тях фашистки режим в Загреб – положението и перспективите на НДХ били предопределени от самата нейна същност. А тази същност разкривала, че НДХ е една удобна за Германия и Италия държава, която можела да съществува само под крилото на техния победен марш и само в рамките на установения от Хитлер нов ред в Европа.

Ръководеното от Й. Б. Тито комунистическо движение, което издигало лозунга не само за установяване на диктатура на пролетариата (т. е. на болшевишката обществено-политическа система), но и лозунга за свобода и напредък на хърватския народ, осъществени посредством братското сътрудничество с другите народи на бивша Югославия, поело пътя на въоръжената борба срещу окупаторите. Комунистическата партия на Хърватия (КПХ) активно сътрудничила на Комунистическата партия на Югославия (КПЮ) в организирането на Народния фронт и антифашисткото движение. Издигнатата от комунистите платформа за народноосвободителна борба с цел възраждане на Югославия, но Югославия преустроена на федеративен принцип, успяла да привлече много привърженици. На нейна страна застанали всички онези хървати, които не одобрявали създаването на фашизираната НДХ и не приемали пасивната позиция на Хърватската селска партия (ХСП) в тези решителни за хърватския народ години.

Защото ръководената от Вл. Мачек най-влиятелна политическа сила, за съжаление, не посмяла да поеме тежката отговорност да се противопостави на пропагандираната от усташите теза за НДХ като окончателно решаване на хърватския национален въпрос. Тази партия, която с решителния си отпор срещу централизма и унитаризма се утвърдила като най-борбената опозиционна сила в кралство Югославия, сега не могла да прецени необходимостта от отпор срещу усташкия режим, въпреки че той се отнасял с нея като с потенциален противник. Нещо повече, тя не могла да прецени и необходимостта да изработи определено поведение и към „неперспективното" (според ръководството ѝ) партизанско движение, което обаче привлякло много разочаровани от нерешителността ѝ нейни привърженици. В резултат на това голяма част от следващия пасивната ХСП човешки поток се пренасочил (особено след есента на 1942 г.) и тръгнал след оглавилите отпора срещу окупаторите комунисти.

Оправдавайки пасивната си позиция със стремежа да съхрани биологическия и стопанския потенциал на хърватския народ, ръководството на ХСП в действителност целяло да запази некомпрометирана партията до онзи момент, когато западните съюзници (в чиято крайна победа то вярвало) щели да установят новия следвоенен ред. С други думи нерешителната изчаквателна тактика на ХСП била израз на нейния стремеж безболезнено, без да дава отпор нито на усташкия режим, нито на комунистите, да се върне на власт и тогава да защити правото на хърватския народ на самоопределение в рамките на една възобновена от съюзниците Югославия.

Пасивното поведение на ръководството на ХСП обаче не било адекватно на динамично развиващите се събития и поради това я поставило в изолация. А изолацията на тази най-силна буржоазна партия предопределила отстъплението на буржоазната политика като фактор в решаването на хърватския въпрос. Това било отстъпление от онази отговорна водеща роля сред хърватските национално-политически сили, която буржоазната политика поела преди повече от столетие, когато се включила активно в политическия живот, оглавявайки илиризма. В крайна сметка пасивното поведение и отстъплението на ХСП от водещата позиция на буржоазната политика

проправили пътя за нарастващото влияние на другите два фактора, които били в състояние да решат хърватския национален въпрос – усташите и комунистите. Макар да правели опити да контактуват със самоизолиращата се ХСП, те все повече я изолирали, защото тези контакти все повече разкривали политическата ѝ пасивност. И тогава и усташите, и комунистите, всеки по избрания от него път, се опитали да решат хърватския национален въпрос в изключително тежката ситуация на сблъсъка между световните сили и на започналата в Хърватия гражданска война.

Избраният от усташите път бил създаването на Независима Държава Хърватия. Защото безспорно е, че възникналата с помощта на Германия и Италия профашистка НДХ била опит за решаването на хърватския въпрос чрез създаването на собствена държава. Макар да бил резултат от предвоенното развитие на Хърватия, този опит обаче бил дело на дошлите от чужбина неколкостотин усташи, които, за да получат подкрепата на Италия, вече били обещали, че ще се съобразяват с нейните интереси в Далмация. Така опитът на усташите за решаването на хърватския въпрос чрез създаване на собствена държава бил по-скоро дирижиран от международните фактори и поради това разочарованият хърватски народ скоро се дистанцирал от усташката НДХ.

Независимо от това обаче, НДХ била едно стъпало в тежкия исторически път на хърватите към възобновяването на тяхната държавност. Годините на съществуването на НДХ (1941–1945) представляват неделима част от хърватската история, защото фактът, че хърватите са имали през тези четири години своя държава с профашистки режим на управление, опираща се на подкрепата на фашистка Италия и нацистка Германия, е неоспорим. Появата и съществуването на НДХ обаче не трябва нито да се надценява, нито да се подценява. Като част от историческия път на хърватския народ по време на Втората световна война НДХ трябва трезво и обективно да бъде оценена с оглед на нейното място и значение в хърватската история. Факт е обаче, че историческата присъда над тази профашистки ориентирана хърватска държава се оказа твърде тежка и твърде продължителна. Раздухвана тенденциозно, тя продължава да тегне над националното битие на хърватския народ до наши дни, когато осъждането на оценено от историята като зловещо поведение на хитлерова Германия и фашистка Италия вече се подминава, както се подминават също и някои изяви на съществуващите в други европейски страни (напр. в Словакия и Унгария) подобни профашистки режими.

За съжаление тази тежка, вменена като историческа вина на целия хърватски народ, присъда битува и сред българското обществено мнение, и то най-вече поради неговата недобра осведоменост. Затова е крайно време и българите да научат истината за НДХ и за поведението на хърватския народ в годините на Втората световна война. А обективната преценка на поведението на хърватския народ по време на просъществувалата четири години НДХ ясно показва, че тази държава не е била продукт на някаква негова „генетична фашизоидност" или на вменяваната му като непростима историческа вина „националистическа геноцидност" (мнение на автори, силно заинтересовани от подобни пресилени и неоправдано тежки обвинения). Разкрива-

нето на историческата истина показва, че НДХ не е била генетично фашистка, както не е била и само фашистко творение. И още, че силният антифашистки отпор на хърватския народ и участието му в народноосвободителната война, както и историческият му път след войната обезсилват всеки опит вината за действията на усташкия профашистки режим да бъде превхвърлена върху всички хървати.

Впрочем, ако проследим вътрешната и външната политика на НДХ, ако характеризираме организацията и методите на действие на нейните управленчески структури, както и отношението на по-голямата част от хърватския народ към тях, неминуемо ще стигнем до този извод.

На 10 април 1941 г. Славко Кватерник провъзгласил създаването на НДХ от името на Анте Павелич, който все още пребивавал в Италия. Макар да очаквал този акт и макар провъзгласяването на НДХ да станало от негово име, усташкият лидер бил доста притеснен. Той не знаел как ще се приеме неговата личност от Германия, чиито войски същия ден били влезли в Загреб, съмнявал се, че тя ще иска да постави начело на новата държава друга, по-обвързана с Берлин личност. Съмненията и терзанията на А. Павелич имали своите основания, защото създаването на НДХ било резултат от договарянето на германските представители и усташката групировка, действаща в Бановина Хърватия, начело със Славко Кватерник. Италия нямала никакво участие в този акт, нито пък вече можела да му повлияе, а Анте Павелич бил човек на Италия. Измъчващата усташкия водач неизвестност скоро била разсеяна от позицията, която германският външен министър фон Рибентроп изразил по отношение на събитията в Загреб. Тази позиция разкривала, че Германия имала намерението да отстъпи на Италия предимството да направлява по-нататъшното развитие на хърватския проблем, т. е. че спазвайки сключения вече италиано-германски договор, Берлин е склонен да остави НДХ в сферата на влияние на Рим. Впрочем тази позиция съвсем не означавала, че Германия не желае да си осигури в Загреб силно влияние, а и да разпростре това влияние върху първия човек в НДХ – Анте Павелич.

Одобреният от Берлин Анте Павелич пристигнал в Загреб на 15 април 1941 г., след като уверил посетилия го в Карловац Сл. Кватерник, че не е поемал никакви задължения към Рим (което не било съвсем вярно) и след като вече бил получил доверието на Мусолини, който заложил на него като на „единствената пионка, която Италия държи на Балканите и която не бива да допуска да ѝ се отнеме". Същия ден (15 април 1941 г.) НДХ, която според уверенията на А. Павелич свързвала своето бъдеще със сътворения от Хитлер и Мусолини нов европейски ред, била призната от Италия и Германия. При това интересен е фактът, че докато Берлин не поставял никакви условия и не предявявал никакви териториални претенции към Загреб, признавайки НДХ, Италия подчертавала правото си над Далмация – претенция, която по-късно създала доста затруднения при определянето на западната граница на новата хърватска държава. До август 1941 г. НДХ била призната и установила дипломатически отношения с онези държави, които били обвързани с Тристранния пакт и с изградения през 1940 г. за борба с Комунистическия Интернационал Анти-

коминтерновски пакт – Унгария, България, Словакия, Румъния, Испания, Япония, Манджурия, Дания и Финландия. Въпреки усилията на Загреб, НДХ не била призната от нито една друга държава, освен от посочените. Ватиканът, който подкрепял югославското правителство в емиграция я признал само де факто, а с Швейцария били установени само търговски взаимоотношения.

След официалното, макар и ограничено международно признание на НДК, Загреб трябвало да уреди и въпроса с признаването на нейните граници. Поради предявените от Рим претенции към Далмация, най-спорна се оказала границата ѝ с Италия. След близо едномесечни преговори бил подписан Римският договор (18 май 1941 г.), който уреждал разграничаването между НДХ и Италия. Според него Италия получавала по-развитата част от далматинското крайбрежие с прилежащите му острови и пристанища Сплит, Шибеник и Сушак. НДХ успяла да си запази крайбрежната ивица от остров Омис до Дубровник с по-незначителните пристанища Груж и Метрович. Тя трябвало да поеме задължението да не поддържа военен флот и да съгласува с Италия развитието на хърватските военни сили. Рим, от своя страна, поемал гаранциите за политическата независимост на НДХ при условия, че Загреб не се ангажира с международни задължения, които ще пречат на италианските гаранции. Официалните известия за подписването на Римския договор обявявали, че се създава Кралство Хърватия (под това име била представена НДХ). По време на организираната аудиенция при италианския крал Виктор Емануел III А. Павелич се съгласил от името на Кралство Хърватия да

предложи короната на крал Звонимир на Савойската династия. Италианският крал решил да определи за хърватски крал под името Томислав II херцога на Сполето Едмонд ди Савоя Аоста. Неговото отиване в Загреб постоянно обаче се отлагало, а до коронясването му за хърватски крал изобщо не се стигнало.

Определянето на границите с Германия откъм окупираната от нея Сърбия и откъм Словения, както и определянето на италиано-хърватската граница при провинция Любляна минало по-бързо и без затруднения. Доста спорове предизвикало разграничаването с Унгария, която през април 1941 г. окупирала Междумурието, присъединено официално към територията на Унгария с решение на Парламента ѝ (декември 1941 г.) Въпреки протестната нота на Загреб, въпросът с Междумурието не бил учреден чак до края на съществуването на НДХ, чиято граница на север останала неутвърдена за разлика от определените ѝ от международните договори граници на изток, запад и юг.

Държавното устройство и вътрешната организация на усташката държава ясно разкриват същността ѝ на силно централизирана, военизирана и тясно обвързана с военно-политическия и стопански модел на хитлеристка Германия държава – т. е. една удобна на Германия и Италия и твърде зависима от тях Независима Държава Хърватия.

Още на следващия ден след завръщането си в Загреб А. Павелич назначил първото правителство на НДХ, в което той заел поста министър на външните работи (до сключването на Римския договор през май 1941 г., когато бил заместен от М. Лоркович). За членове на кабинета били определени видни дейци на ус-

ташкото движение или подкрепящи го, удобни на режима личности: Осман Куленович (подпредседател), Сл. Кватерник (заместник на А. Павелич, министър на опълчението и главнокомандващ войската) А. Артукович (министър на вътрешните работи), министрите М. Будак, Ив. Фъркович, И. Думанджич и др. Наред с правителството А. Павелич създал и няколко ключови за функционирането на новата власт постове, на които също назначил отличили се и верни нему усташи: Еуген Дидо Кватерник оглавил Дирекцията за обществен ред и сигурност, Юцо Рукавина станал главнокомандващ на Усташката войска, а за комисари на Босна, Херцеговина и Лика били издигнати близки до А. Павелич усташи.

Със съставянето на правителството и посочените държавни постове А. Павелич поставил началото на вътрешното организиране на новата държава. Тя трябвало да бъде изградена като централизирана и военизирана държава на „новия ред", според който цялата власт се съсредоточавала в ръцете на усташкия водач. След като станал министър – председател на правителството и министър на външните работи (до заместването му от М. Лоркович) А. Павелич поел и функцията на върховен глава на държавата с титлата поглавник, т. е. титлата носена от него в емиграция – обстоятелство, което целяло да подчертае тясната обвързаност и единство на държавната власт и усташката организация като неин носител. Наред с това А. Павелич бил и върховен главнокомандващ на въоръжените сили, а тъй като в НДХ фактически не функционирало законодателно представително тяло, всички закони и законови разпоредби трябвало да бъдат подписвани от него. Понеже не

бил въведен и основен закон (конституция), който да определи вътрешното устройство на държавата, цялата вътрешна организация и разпределянето на властта се основавали на законодателните актове и наредби, подписвани лично от поглавника, който въвел по този начин в НДХ свой авторитарен режим на управление.

Не така бърз се оказал процесът за организиране на местната власт, тъй като бил усложнен от присъствието на настанилите се на хърватска територия германски и италиански окупационни части. За разлика от германските окупационни войски, които признавали и подкрепяли новата власт в НДХ, италианските окупатори й създавали пречки, като на места дори установявали и своя цивилна власт, предизвиквайки недоволство както сред местното население, така и в цяла Хърватия. Независимо от създаваните от италианците трудности, територията на НДХ(включително и Босна и Херцеговина) била разделена на 22 поверени на усташи административни единици (жупи), а те от своя страна на 141 котора и 978 общини. При административното деление се прокарвала тенденция граничните земи на Хърватия и Босна и Херцеговина да бъдат обединени в общи административни единици – с това се целяло да се заздрави единството на държавната и националната територия на НДХ, в чийто състав била включена и Босна и Херцеговина.

На същата задача – заздравяване на единството на територията на НДХ и опазване на чистотата на хърватската нация – била подчинена културната политика на усташкия режим. За него тази политика била твърде важна, защото тя трябвало да изпълни една отго-

ворна мисия – да извърши онзи необходим духовен, морален и интелектуален поврат, който щял да формира новите хора, т. е. новите граждани на НДХ. Този поврат трябвало да освободи хърватската култура от отрицателните влияния, натрупани в периода на съществуването на монархическа Югославия и да я преобрази в духа на усташките принципи. В провеждането на новата си културна политика усташкият режим твърде много разчитал на културните институции, които трябвало да станат главните пропагандатори на високото хърватско национално съзнание и на новия хърватски дух – Академията на науките, Университета и Матица Хърватска. За целта тези културни институции, както впрочем и театрите, операта, филмовото изкуство и литературата, трябвало да бъдат поставени под специалния надзор на Министерството на богословието и народната просвета и на създадената Главна дирекция за пропаганда, а те предвиждали една наистина централизирана и строго контролирана от самия А. Павелич културна и просветна политика. Плод на тази културна политика било преименуването на Югославянската академия за наука и изкуство в Загреб в Хърватска академия за наука и изкуство (с цел да скъса с всичко югославско), отменянето на университетската автономия (придружено с уволнение, пенсиониране и арести на онези професори, които били против това и замяната им с верни на режима хора), както и строгият надзор върху личния състав и дейността на Матица Хърватска. Културната политика на усташите отделила особено внимание на въпроса за хърватския литературен език и правопис. Отчитайки неоспоримия факт, че по времето на монархическа Югославия Хърватия наистина била подложена на силен езиков натиск в смисъл на налагане на сръбската лексика и езикова конструкция, усташката власт си поставила задачата да изчисти хърватския език от тези влияния, да въведе нов хърватски правопис и по този начин да утвърди самостоятелността на хърватския литературен език. Посредством специални законови разпоредби се забранила употребата на думи и изрази, които не отговаряли на духа на чистия хърватски език и на отново въведения етимологически правопис (употребяван до 1892 г.). Този правопис бил наложен в училищата и печата, но независимо от усилията на провежданата кампания, той не могъл да бъде въведен изцяло. Усилията за постигане чистота на езика били насочени към отстраняване на сърбизмите и заменянето им с думи от чужд произход, с по-архаични хърватски думи и изрази или със съвсем нови думи (например бързоглас за телефон, сликопис за филм и пр.).

Политиката за централизация, провеждана от режима, особено ярко проличала в случая с временната формална дейност на Хърватския Сабор. В състава на свикания от поглавника А. Павелич на 24 януари 1942 г. Сабор били включени не избрани от народа представители, а поканени оцелели депутати от състава на Сабора през 1918 г. и избраните в изборите през 1938 г., активисти на усташкото движение, изтъкнати дейци на ХСП и ХПП и на немското малцинство в НДХ. На първото си заседание (23–28 февруари 1942 г.) Саборът гласувал да бъдат отменени всички негови решения за периода от 1 декември 1918 г. (провъзгласяването на КСХС) до 10 април 1941 г. (създаването на НДХ). Заедно с

това били приети и всички замислени държавноправни актове, които обаче станали закони едва след като ги подписал поглавникът. Всичко това ясно показало формалната функция, която била отредена на Сабора като институция, която провъзгласява определени вътрешно и външнополитически държавни актове, които в крайна сметка решавал А. Павелич. Впрочем формалното съществуване и дейност на Сабора проличали и от броя на неговите заседания. През 1942 г. той бил свикан само още два пъти, след което до края на НДХ изобщо не бил свикван.

В замяна на това държавното ръководство отделяло особено внимание на войската, както и на военните, полувоенните и трудовоповинните организации, които трябвало да обхващат всички възрастови групи. Хърватското домобранство (опълчение) започнало да се организира в деня на провъзгласяването на НДХ и представлявало негова редовна войска. Домобраните (опълченците) обаче били само част от въоръжените сили на НДХ, тъй като наред с тях съществувала и Усташка войска, към която се числяли и въоръжените части на Усташната надзорна служба, както и съставените от представители на немското малцинство в НДХ части. Домобраните имали задача да бранят отечеството и да водят борба срещу евентуални вътрешни бунтове и въстания, насочени срещу режима. След нападението на хитлеристка Германия над СССР по личната инициатива на А. Павелич от Хърватското домобранство били формирани т. нар. Хърватски легиони, които на Източния фронт воювали под германско и италианско командване и били унищожени в битката при Сталинград.

Тясно обвързана с налаганата тенденция за централизация и военизиране на държавата била и икономиката на НДХ. Организацията на стопанския живот трябвало да следва модела на организацията на стопанството на Райха и целяла създаването на една напълно контролирана от държавата икономика, вградена в икономическото пространство на Германия и Италия. На практика това означавало, че стопанството на НДХ на първо място трябвало да изпълнява официално поетите от Загреб задължения да издържа разположените на територията на НДХ военни части на своите защитници и съюзници Германия и Италия. Макар и твърде тежки, тези стопански задължения се изпълнявали стриктно от правителството в Загреб, което ясно си давало сметка, че от това до голяма степен зависи благоразположението на Германия и Италия към усташкия режим и неговата политика. Впрочем, макар че обявявала как няма политически интереси в тази част на Балканите, Германия все повече използвала стопанския потенциал на НДХ, което предизвикало недоволството на Италия. Итало-германското съперничество на територията на НДХ за използване на нейните стопански ресурси не успяло особено да обтегне отношенията между Берлин и Рим. Общият им натиск върху хърватския икономически живот обаче имал тежки последици както за жизненото равнище на хърватския народ, така и за бъдещото икономическо развитие на Хърватия.

Напълно зависима от Берлин и Рим била и външната политика на НДХ, поддържаща както вече споменахме дипломатически отношения с обвързаните с Тристранния пакт и Антикоминтерновския пакт държави. Пора-

ди обстоятелството, че била създадена с помощта на Германия и Италия и поради наличието на техни войски на нейната територия НДХ трябвало да балансира в отношенията си с двете фашистки държави.

До лятото на 1941 г. италианските войски окупирали Хърватското Приморие с Кварнерските острови (т. нар. Провинция Риека), а от далматинските острови, Которския залив, Задар, Сплит и Шибеник с околностите им била съставена отделна административна единица (включена в рамките на Италия), управлявана от губернатор. Територията, разположена между анексираните от Италия по силата на Римския договор хърватски земи и демаркационната линия между италианските и германските войски, разположени в НДХ, била разделена на т. нар. Втора и Трета зони. Едната от тях (Втората, намираща се по-близо до Адриатическо море) се наричала още Демилитаризирана зона, тъй като в нея НДХ не можела да има военни обекти и бази. Основният проблем, който създавал търкания между Загреб и Рим, се оказал стремежът на Италия да реокупира тази принадлежаща на хърватската държавна територия Демилитаризирана зона и да създаде там своя цивилна власт. В решаването на този проблем Загреб разчитал на подкрепата на Берлин, но Германия дипломатично отклонила предложението на НДХ да поеме ролята на арбитър. В резултат на пасивната германска позиция Италия успяла (август 1941 г.) да наложи на НДХ своите претенции: местните хърватски управленчески органи загубили своите функции и били принудени само да сътрудничат на италианската военна власт, която превзела и цивилната власт в Демилитаризираната зона.

Италианците успели да засилят контрола си върху Третата зона от хърватската държавна територия. В нея те (въпреки протестите на НДХ) подкрепяли и въоръжавали сръбските четници на Дража Михайлович и изтъквайки се като защитници на сръбския народ, проявявали очевидни, още по-големи териториални аспирации към НДХ.

Германските войски (2 дивизии) били разположени на онази част от територията на НДХ, която се намирала северно от демаркационната линия с войските на Италия. Освен тези две дивизии на територията на НДХ се намирали и части за осигуряване безопасността на железниците, както и групировки от Оперативния отдел на полицията и Службата за сигурност и разузнаването. В помощ на германските войски на хърватска територия действал и Организацията на немската национална група в НДХ, която чувствайки се привилегирована, често влизала в противоречие с устащите.

Плановете на Германия преследвали преди всичко постигането на тесни икономически връзки с НДХ. Впрочем, нежеланието на Берлин да се меси в проблемите на хърватската държава в отношенията ѝ с Италия съвсем не означавало, че тя не желае да защитава собствените си военни и стопански интереси в НДХ. В отбраната на тези си интереси Берлин разчитал на неоспоримата констатация, че хърватите са по-добре настроени спрямо Германия поради факта, че мразят отнелите им Далмация италианци. Противоречията между НДХ и Италия (обвързани с Далмация и с поведението на италианците в Демилитаризираната зона) между другото улеснявали плановете на Берлин в

тази част на Югоизточна Европа. Забелязващата се тенденция за преориентация на А. Павелич към по-тесни контакти с Берлин с цел да получи покровителството му, за да парира все по-засилващия се натиск на Италия върху НДХ се затвърдила след посещението на поглавника в Германия през юни 1941 г. Срещите му с външния министър фон Рибентроп и със самия фюрер били последвани от встъпването на НДХ в Тристранния пакт (15 юни 1941 г.) и Антикоминтерновския пакт (ноември 1941 г.). Обвързал се трайно и здраво с Германия и Италия, Загреб трябвало да демонстрира верността си към Тристранния пакт: в деня на нападението на Германия над СССР (22 юни 1941 г.) правителството на НДХ взело решение за прекратяване на дейността на Генералното консулство на САЩ в Загреб, а след битката при Пърл Харбър (декември 1941 г.) послушно последвало Япония, Германия и Италия и една седмица след тях обявило война на САЩ и Великобритания.

Впрочем, все по-тясното обвързване на НДХ с Хитлеристка Германия, както и амбициите на нейния поглавник да подражава на фюрера създали онези предпоставки, които позволили на управляващия в Загреб усташки връх да възприеме и прилага най-отблъскващата част от нациофашистката идеология и практика – расовата и национална дискриминация и нетърпимост. Именно решението за въвеждането на тези античовешки категории и фашистки методи на управление във вътрешната политика на усташкия режим са му придали зловещия облик на режим с геноцидни прояви – един действителен грях, историческата вина за който обаче не би трябвало да се вменява на

целия хърватски народ, самият той изпитал горчивината и ужасите на този грях.

Воден от идеята за „опазване чистотата на хърватската нация и на неговото жизнено пространство", усташкият режим провеждал репресивна политика спрямо нехърватското население в НДХ (т.е. спрямо населението, което нямало арийски произход) – сърби, евреи и цигани. Опирайки се на редица законови разпоредби, тази репресивна политика не била обаче само подражание или възприемане на провежданата от националсоциалистическата и фашистката идеология расова и национална нетърпимост. В репресивната политика на усташкия режим плътно присъствал и друг, специфичен за нея елемент – реваншизмът. Реваншизъм, проявяван не само спрямо проводниците на централистичната великосръбска политика, която в монархическа Югославия била насочена срещу хърватската национална индивидуалност и не само срещу виновниците за натиска на кралската диктатура над хърватския народ, но и спрямо сърбите, които, естествено, сега не приемали съществуването на профашистката усташка хърватска държава.

Наред с това репресивни мерки били прилагани и към онези представители на хърватския народ, които били противници на усташкия режим и не приемали НДХ като желаното решаване на хърватския национален въпрос.

Замислените и прилагани по отношение на сърбите, евреите и циганите репресивни мерки били разнолики, но еднакво жестоки – присъди от специално създадени за целта „извънредни народни съдилища", уволнения, арести, национализация на имуществото, изселване, изпращане в концентрационни лагери и физическо ликвидиране. Към различните нехър-

ватски групи население обаче бил прилаган различно мотивиран подход на терор. Репресиите над евреите следвали практиката на национал-социалистическата и фашистката идеология за глобално унищожение, но в НДХ те в много по-голяма степен целяли преди всичко отнемането на еврейските капитали и силната икономическа позиция на евреите. В НДХ посочената икономическа мотивация освен това била и силно опорочавана – имуществото на депортираните в Германия или ликвидираните в хърватските лагери евреи много често било присвоявано от отделни чиновници и членове на усташката организация, вместо да стане държавно. Мотивите за „опазване честта и интересите на хърватския народ", които движели репресиите срещу евреите при циганите се преобразували в напълно лишен от икономически подбуди стремеж за тоталното им унищожение (особено драстично провеждано през 1942 г.), в резултат на който успяли да оцелеят само незначителен брой роми.

Макар в провежданата срещу сърбите репресивна политика също да присъствала икономическата мотивация. (породена от икономическата мощ на сръбските капитали в Хърватия) главният мотив, който движел усташкия антисръбски терор бил всъщност реваншизмът. Пренебрегвайки факта, че почти 1/3 от населението на НДХ било сръбско, именно тази дълбоко емоционално-националистическа (и поради това толкова ярко необуздана) мотивация подбуждала както провеждания по отношение на сърбите до 1942 г. терор, така и направените през 1942 г. лицемерни опити той да бъде смекчен, за да се възпре вливането на сръбско население в партизанските отряди и сръбското четническо движение.

Забраната на кирилицата, премахването на названието Сръбска православна църква и замяната му с Грък-източна църква, масовите уволнения и арести, насилствената, съгласувана с Берлин (макар и не толкова успешна) акция за изселване на сръбското население от НДХ в Сърбия, ограничаването на придвижването му в хърватската държава и предприетата акция за покръстване на сърбите в католическата, ислямската или протестантската вяра, внедряването им в концентрационни лагери и физическото унищожаване на хиляди и хиляди сърби целяли намаляване на броя на неприятелското сръбско православно население в хърватските земи. Тези репресивни мерки наистина постигнали целта си, но в крайна сметка изострили сръбския проблем в НДХ до такава болезнено непоносима степен, че предизвикали съветите на Берлин за „по-безболезненото му решаване". От друга страна обаче, репресиите срещу сърбите създали благоприятни условия за ръста на застрашаващите усташкия режим партизанско и сръбско четническо движения. Предизвиквайки посочената намеса на Берлин, тази заплаха станала причина за настъпилото през 1942 г. смекчаване на терора срещу сръбското население, започнало с решението за създаване на Хърватска православна църква.

Това решение ясно разкривало и мястото на религиозните въпроси във вътрешната политика на усташкия режим. То потвърждавало, че също подчинената на идеята за „чиста хърватска нация и хърватско жизнено пространство" религиозна политика на усташите плътно следвала техните политически цели. За осъществяването на тези цели католическата църква била натоварена с важната задача да

проправя пътя и активно да подпомага замисле-ната акция за покръстване на сърбите – една незавидна роля, която епископ Алоиз Степинац обаче използвал не само, за да спасява евреи и сърби от гоненията на режима, но и за да убеди този режим колко е необходим възприетият през 1942 г. обрат в политиката му по отношение на православните граждани на НДХ. Този обрат, узаконен посредством решението на Анте Павелич за създаването на необвързана със Сърбия автокефална православна църква в НДХ (юни 1942 г.) имал важни последици за управляващия режим. Смекчавайки донякъде отношенията със сърбите, той довел до включването на техни офицери и войници в домобранската войска на НДХ, т. е. отклонявайки ги от партизанското и четническото движение, успял да ги приобщи към отбраняващите целостта на НДХ войски.

Същата цел – приобщаване към родната НДХ – преследвала, впрочем, и политиката на усташкия режим спрямо мюсюлманите. Изхождайки от презумпцията, че Босна и Херцеговина са неразделна съставна част на НДХ, а населяващите ги мюсюлмани по националност са най-чистите расово хървати (твърдение, заимствано от правашката идеология на Анте Старчевич), усташите поддържали политика за хърватизиране на мюсюлманското население. Именно такава цел преследвали както включването на мюсюлмани в управленческия апарат на режима, така и предоставянето на религиозно-просветна автономия на Босна и Херцеговина, придружено с решение за създаването на Ислямска религиозна общност в НДХ и за изграждането на джамия в Загреб.

Впрочем, независимо от усилията за привличане на мюсюлманите и за нормализиране на отношенията със Сърбия, усташкият режим вече бил извършил (а и продължавал да върши) своето престъпно деяние. Политиката на расова национална нетърпимост (ръководена от оглавяваните от Еуген Дидо Кватерник Усташка надзорна служба и Дирекция за обществен ред и сигурност) ликвидирала в създадените концентрационни лагери десетки хиляди евреи, сърби, цигани и хървати. Лагерите в Ясеновац, Стара Градишка, остров Паг, Даница, Ядовно, Лобоград и пр. вече се били превърнали в синоними на усташкия терор. Символът на този терор – най-големият ликвидационен лагер Ясеновац погълнал живота на най-много жертви на усташкия режим. И макар броят на тези жертви да е тенденциозно преувеличен и дори митологизиран, макар все още да продължава да бъде спорен (варира от 80 000 до 800 000 и дори до 1,5 млн. души – една наистина спорна бройка, която едва ли е вярна, тъй като надхвърля броя на всички жертви, дадени от Югославия по време на Втората световна война), това престъпно деяние се е случило. То било ужасно и по своя размах, и по начина си на провеждане, и по геноцидните си белези. От историческа гледна точка това злокобно усташко деяние не може да бъде изключено от историята на хърватския народ. От морално-етична гледна точка обаче, отговорността за него не би трябвало да се вменява на целия хърватски народ. Защото за фашистките злодеяния (както впрочем за всяко злодеяние) отговорност трябва да носят породилите ги идеологически движения, създадените от тях управленчески структури и оглавяващите ги личности, а не народът, от когото те произхождат и който, също

понасяйки тежестта на тези злодеяния, им е давал отпор.

А най-яркото доказателство за отпора на хърватския народ срещу усташкия режим и неговите фашистки методи на управление е участието му в антифашисткото движение. За разлика от усташкото правителство, което смятало фашистките държави Италия и Германия за свои съюзници, по-голяма част от хърватския народ ги смятала за окупатори, поделили си съответно южните и северните хърватски земи. Поведението на италианските и германските военни части и фашистките методи на управление на усташкия режим засилвали недоволството сред населението на НДХ. Те породили и онези подчертано антифашистки настроения (особено ярко изразени сред демократичната хърватска интелигенция), от които се нуждаела организиращата борбата срещу окупаторите и усташкия режим Комунистическа партия на Хърватия. По този начин в НДХ, както впрочем на територията на цяла бивша Югославия, населението започнало да се включва в ръководеното от Комунистическата партия на Югославия (съответно на НДХ) народноосвободително антифашистко движение. Издигайки програмата за възстановяване на Югославия, в която всички народи ще бъдат равноправни (програма, намерила израз в лозунга „братство и единство") и изразявайки необходимостта от съвместна борба на хърватите и хърватските сърби срещу окупаторите, КПХ започнала да организира партизански единици и да ръководи техните въоръжени акции. Първият партизански отряд, възникнал на хърватска територия (и изобщо на територията на бивша Югославия) бил Сисачкият партизански отряд, създаден още през април 1941 г. и съставен само от хървати – едно наистина ярко доказателство за антифашистките и антиусташки настроения на хърватския народ. Вътрешнополитическата обстановка в НДХ обаче била такава, че (особено в началото) в партизанското движение се включвали най-вече хърватските сърби. Тази обективна констатация има своето логично обяснение – страдащите от усташкия режим сърби били определено по-борбено настроени, те по-силно желаели възстановяването на Югославия, а и били по-изявени противници на НДХ. От своя страна, макар да недоволствала от усташкото тоталитарно управление, от провежданата от него репресивна политика и от поведението на окупационните войски, по-голямата част от хърватското население останала вярна на най-масовата и влиятелна политическа сила-Хърватската селска партия, която както вече подчертахме, заемала изчаквателна пасивна позиция. Ето защо антифашисткото настроение на хърватския народ успяло да отбележи своя възход едва от 1942 г. насетне, когато поголямата част от подкрепящите ХСП хървати се разочаровала от пасивната позиция на нейното ръководство и дистанцирайки се от репресивния усташки режим, се решила да му даде отпор.

Впрочем организирането и разрастването на ръководеното от КПХ антифашистко движение се натъкнало и на друго специфично за условията на НДХ затруднение – паралелно действащото на хърватска територия твърде активно сръбско четническо движение.

Четническата организация съществувала в Югославия в периода между двете световни войни като отявлена великосръбска полувоенна организация, която била в услуга на мо-

нархията и защитавала централистичното устройство на държавата. След окупацията на Югославия тя била реорганизирана в т.нар. Четнически отряди на югославската армия и оглавена от полковник (по-късно генерал) Дража Михайлович, започнала въоръжена борба за възстановяване на управляваната от династията Караджорджевич Югославия, в която отново да бъде установена великосръбска хегемония. В първите месеци след окупацията на много места четниците и партизаните провеждали съвместни акции и си сътрудничили в борбата срещу окупаторите и усташкия режим. Твърде скоро обаче сред тях започнал процес на диференциация, при който партизанското движение завоювало все по-силни позиции. Макар ръководството на КПЮ да желаело сътрудничество с четническото движение с цел освобождение и възраждане на Югославия (именно това целяли проведените през 1941 г. срещи между Й. Б. Тито и Др. Михайлович), през 1942 г. такова сътрудничество все по-трудно се постигало, а където успеело, имало временен характер. Именно това обстоятелство предопределило специфичния за НДХ двупосочен поток на съпротивата срещу окупаторите, всяка част от който тръгнала по собствен път на развитие.

След като установил контакт с Великобритания (октомври 1941 г.) Др. Михайлович получил подкрепата на издигналото подобна на неговата програма югославско правителство в емиграция. В името на преследваните цели, действащото на територията на НДХ сръбско четническо движение проявило ясно изразена склонност към колаборация с окупационните сили, особено с Италия, с която успяло да сключи договор за не-

нападение и сътрудничество (станал причина за обтягането на отношенията между Загреб и Рим). Това дало възможност на четниците да постигнат през втората половина на 1942 г. значителни успехи в Херцеговина, Западна Босна, Лика и Далмация. Тези успехи обаче не били плод само на политиката за мир и сътрудничество с окупаторите – те били постигнати и с цената на упражнявания над хърватите и мюсюлманите терор. В резултат на провежданата от сръбското четническо движение терористична политика били избити хиляди мюсюлмани и хървати – злодеяние, което не бива да се подминава, когато се говори за усташките репресии или пък се прави опит да се докаже „геноцидността на хърватите". В случая не бива да се забравя, че както хърватският народ е допускал злодеянията, извършени от усташите-хървати, така и сръбският народ е допускал извършените от сръбските четници злодеяния. Обективно преценено, налага се да признаем, че тези две непримирими националистически движения са се опитали по един непростим начин да използват военната обстановка, за да реализират своите програми и поради това носят обща вина за развилнелия се през 1941–1942 г. на територията на НДХ терор. Защото, стремейки се към реализирането на своите цели, и усташите, и четниците са позволили развихрянето на присъщи на техните привърженици (отделни лица или групи лица) отмъстителни и низки страсти – едно, за съжаление, свойствено за всички военни времена и за почти всички воюващи страни печално явление.

Двупосочното развитие на съпротивата на територията на НДХ, т. е. паралелната ак-

тивна дейност на партизанското и четническото движения, извънредно много усложнили обстановката в хърватските земи и сериозно застрашили усташкия режим. Особена заплаха за управляващите в Загреб представлявала защитаваната от партизанското движение и сръбските четници програма за възстановяване на Югославия насочена срещу съществуването на НДХ. Впрочем тази заплаха не се обезсилвала от различията, които били залегнали във формиралите се по време на Втората световна война две концепции за възстановяването на Югославия: първата – защитаваната от КПЮ и партизанското движение и разчитаща на подкрепата на СССР концепция за изграждане на федеративно устроена, гарантираща равноправието на своите народи Югославия, в която да господства социалистическият модел на обществено-политически и икономически отношение, и втората – защитаваната от югославското емигрантско правителство и от четническото движение и подкрепена от САЩ и Великобритания концепция за възобновяване на управляваното от династията Караджорджевич Кралство Югославия и за възвръщане на съществуващото в него преди окупацията му централизирано обществено-политическо устройство. Преследвайки своите цели, всяка от двете страни се борила да реализира своя вариант за възраждането на Югославия, но настъпилите по време на втората фаза на войната събития подсигурили превеса на КПЮ и на ръководеното от нея националноосвободително движение.

Обединявайки в редиците на създадения от комунистите Народен фронт представители на различни обществени слоеве, без разлика на

техните политически убеждения и националната им и религиозна принадлежност, ръководеното от КПЮ народноосвободително движение обхванало цялата територия на бивша Югославия. Успешно воюващите срещу германските и италиански окупатори, срещу четниците и усташките военни сили партизански бойни единици успели да освободят и да поставят под свой контрол големи части от територията на бивша Югославия. Това наложило формирането на представителни органи на народноосвободителното движение (НОД). През есента на 1941 г. основаният вече Главен щаб на партизанските сили бил преименуван на Върховен щаб, а в различните части на бившата югославска държава се създали отделни главни щабове. В средата на октомври 1941 г. бил формиран и Главният щаб на Хърватия, който поел ръководството на въоръжената антифашистка борба в НДХ. Макар да бил тясно обвързан с Върховния щаб, ръководеният от военачалника Иван Рукавина и от политкомисаря Марко Орешкович Главен щаб на Хърватия, имал правото сам да планира и осъществява военните операции на територията на НДХ. Неговата дейност създала условията за превръщането на Хърватия във фактор на победоносното партизанско движение и на издиганата от него програма за създаване на нова, федеративна Югославия. Това се илюстрирало не само от все по-масовото участие на хървати в партизанското движение, но и от факта, че начело на направляващата това движение КПЮ стоял хърватинът Йосип Броз Тито, а начело на изградения негов върховен политически орган Антифашистко вече за народно освобождение на Югославия (АВНОЮ) – хърватинът Иван Рибар. Този факт е показа-

телен за приноса, който хърватският народ имал в НОД, независимо от това, че Й. Б. Тито и Ив. Рибар са действали не като хърватски, а като югославски ръководители и политици.

2. Кризата в НДХ и краят на нейното съществуване

Добре организираното и силно НОД все повече изтласквало четническото движение и поставяло под свой контрол все по-големи части от територията на НДХ, чиито войски не били в състояние да дадат здрав отпор на партизаните. Вътрешнополитическата обстановка в НДХ особено много се усложнила след есента на 1942 г., когато разочарованите от пасивното поведение на своето ръководство привърженици на ХСП започнали масово да се вливат в редиците на партизанското движение, което получавайки материална подкрепа от съюзниците, станало важен партньор на антифашистката коалиция.

Опирайки се на постигнатите успехи и на подкрепата на западните съюзници, партизанското движение приключило своето военнополитическо организиране. През ноември 1942 г. в Бихач бил изграден върховният военнополитически орган на югославското партизанско движение – Антифашисткото вече за народно освобождение на Югославия (АВНОЮ), а малко по-късно, следвайки издигнатата от КПЮ програма за равноправие на отделните народи, били основани и съответните представителни военно-политически органи на отделните народи. През април 1943 г. бил създаден най-висшия политически орган на хърватите – Земалското (т. е. общонационалното)

антифашистко вече за народно освобождение на Хърватия (ЗАВНОХ), председател на което станал известният писател-антифашист Владимир Назор. В основаването на ЗАВНОХ взели участие и функционери на Хърватската селска партия (Б. Маговац, Ф. Гажи и др.), които на контролираните от партизаните райони основали и Изпълнителен комитет на ХСП.

Всичко това видимо активизирало изразилият се още при създаването на НДХ процес на разслояване на Хърватската селска партия. Задълбочил се след опитите на усташкото ръководство да привлече на своя страна ХСП и след последвалото тези опити арестуване и интерниране на Вл. Мачек (от октомври 1941 до март 1942 г. в Ясеновац, а после в Купинец), сега, поради присъединяването на многобройни привърженици на ХСП към НОД, този процес довел до разслояването на партията на три потока. Първият, по-малоброен поток от привърженици на ХСП преминал към усташкото движение, вторият, по-многобройният, се влял в народноосвободителното движение, а третият, оглавяван от ръководството на ХСП начело с Вл. Мачек продължил да защитава предишната си политика и тясно обвързвайки се със своите представители в емигрантското правителство очаквал победата на западните съюзници.

Динамично развиващите се военни събития, както и успехите на народноосвободителното движение принудили обаче ръководството на ХСП да изостави изчакателната си тактика. Падането на Мусолини от власт и последвалата го капитулация на Италия (септември 1943 г.), очертаваща възможността от инвазия на западните съюзници на Балканския полуостров, наложили сред част от усташката вър-

хушка (оглавявана от Младен Лоркович) убеждението, че НДХ трябва да се съобразява с евентуалната победа на съюзниците във войната. Това убеждение подтикнало групата на М. Лоркович да потърси контакт с ръководството на ХСП. То от своя страна се решило на по-активни действия, за да може да излезе от политическата си изолация и да участва в предстоящите събития, които щели да определят съдбата на хърватския народ. Проявената от ръководството на ХСП активност (в която Вл. Мачек не участвал поради наложената му изолация) не могла обаче да надскочи следваната до този момент колеблива изчаквателна тактика. Това ясно се доловило по време на водените през есента на 1943 г. преговори между заместник-председателя на ХСП А. Кошутич и усташките дейци М. Лоркович и Н. Мандич. В хода на тези преговори ХСП настояла за създаване на надпратийно правителство на НДХ, в което да не участват нито усташите, нито ХСП. Това предложение ясно доказало, че макар да желае да се включи в политическия живот, ръководството на ХСП не се решава да се обвърже тясно с усташите. Отказът от усташката страна пък показал, че макар да желаят да разширят политическата база на управлението на НДХ, усташите в никакъв случай не ще се откажат от властта, която била поета след края на посочените преговори (октомври 1943 г.) от правителството на Н. Мандич.

Непоследователната тактика на ръководството на ХСП била демонстрирана и при преговорите му с ръководството на народоосвободителното движение (пролетта на 1944 г.). Макар да отчитали вливането на голям брой свои привърженици в партизанското движение и макар да трябвало да се съобразяват с

факта, че те били основали вече на освободените територии паралелно ръководство на ХСП, ръководителите на ХСП начело с А. Кошутич поставили неприемливи за КПЮ условия в замяна на своето сътрудничество в народоосвободителното движение – пълно равноправие на двете страни и равно участие на ХСП във Върховното вече на Република Хърватия. КПЮ дори не би могла да разисква подобни претенции при положение, че вече била изградила структурата на пропагандираната от нейната програма федеративна Югославия. На второто си заседание, проведено в Яйце (края на ноември 1943 г.) АВНОЮ бил провъзгласен за върховен законодателен и представителен орган на новата, устроена на федеративен принцип Югославия. Вземайки важното решение да забрани завръщането на крал Петър II Караджорджевич в страната, новооснованият Национален комитет за освобождението на Югославия поел функциите на правителство на новосъздадената Демократична Федеративна Югославия. Свиканото през юни 1944 г. в Топуско заседание на ЗАВНОХ провъзгласило създаването на Федеративната Държава Хърватия като съставна единица на обявената Демократична Федеративна Югославия.

Впрочем за разлика от КПЮ (и КПХ), които ставали все по-популярни и все по-силни, ХСП губела позиции. Характерното за нея люшкане между усташите и партизаните продължило и след посочените преговори, а това задълбочило политическата ѝ изолация. Същевременно обаче проявената от усташкото ръководство неотстъпчивост спрямо предложенията на ХСП обричали неговите опити да разшири политическата си база на неуспех. Това все повече стеснявало политическото вли-

яние и роля на усташкия режим в трудноконтролируемата вече вътрешнополитическа обстановка. В крайна сметка политическото капсулиране и авторитарният характер на усташкия режим предопределили и изострянето на развиващите се под натиска на военните събития криза в НДХ.

Освен с нарастващите сили и влияние на НОД, поставящо под свой контрол все по-големи освободени от него територии на НДХ, вътрешнополитическата криза на усташката държава имала още две основни измерения, които в по-голяма степен били плод на външнополитическия фактор. Първото от тези измерения – пропукването на хърватско-мюсюлманското политическо сътрудничество – започнало да се долавя още през есента на 1941 г. Тогава група недоволни от тоталитарната профашистка политика на усташкия режим мюсюлмански общественици и религиозни дейци подписали резолюция, която осъждала както тази политика, така и неспособността на правителството в Загреб да възпре четническите насилия над мюсюлманското население. От началото на 1942 г. недоволните мюсюлмани все повече се обединявали около идеята за непосредствено обвързване на Босна и Херцеговина с Германия чрез отцепването им от НДХ и създаването на въоръжени мюсюлмански сили, годни да дадат ефективен отпор и на партизаните, и на четниците. След неуспеха да ангажират Анте Павелич в усилията си за подобряване на положението на мюсюлманите в НДХ, недоволните мюсюлмански водачи (Й. Хаджихасанович, М. Софтич, А. Карабег и създаденият от тях комитет „Народно спасение") окончателно се ориентирали към Берлин. В края

на 1942 г. те изпратили там специален меморандум, в който, запознавайки Хитлер със ситуацията в Босна и Херцеговина, му предлагали от тези две области да бъде формирана самостоятелна административно-политическа единица, т. нар. Жупа Босна, поставена под непосредствената власт на фюрера и притежаваща собствена мюсюлманска армия. Искането на мюсюлманите за подялба на Босна и Херцеговина по етнически и геополитически принцип (в смисъл на отстъпването на населените с хървати нейни части на НДХ) и за обособяването на по-голямата им част като самостоятелна, поставена под непосредствената защита на Третия райх държавна единица не било приемливо за плановете на Берлин. То обаче улеснявало военната стратегия на Райха за по-ефективна борба с народноосвободителното движение. Ето защо, отлагайки за неопределено време политическите искания на мюсюлманските водачи за автономия на Босна и Херцеговина (с това искане всъщност не била запозната голяма част от мюсюлманското население на НДХ) Хитлер решил да реализира военностратегическия компонент на мюсюлманското предложение. През юни 1943 г. в Босна и Херцеговина била създадена прочутата Ханджар-дивизия, (XIII СС Доброволческа дивизия, съставена от 60% мюсюлмани и 40% германци) чиято основна цел била борба срещу партизаните.

Много показателно за задълбочаващата се в НДХ криза било нейното второ измерение – пропукването на единството на управляващата усташка върхушка. Започнало с одобрената от Берлин инициатива на Анте Павелич за кадрови промени в усташкото ръководство и за отстраняване на „династията Кватер-

ник“ (Славко Кватерник и сина му Еуген Дидо Кватерник) от управлението на държавата през есента на 1942 г., това измерение на вътрешната криза в НДХ всъщност най-силно изпитвало влиянието на военните и международни събития. Посоченото влияние осезаемо се доловило след капитулацията на Италия (септември 1943 г.), в резултат на която НДХ още по-тясно се обвързала с Германия. Вярно е, че капитулацията на Италия създала условия за дългоочакваното от Загреб отслабване на италианския натиск върху НДХ и възможността за възвръщането на Далмация, Истрия и Риека към нейната територия. Вярно обаче било и друго – че реализирането на тази възможност било изцяло в ръцете на Германия, която след капитулацията на Италия се обявила за единствен гарант на независимостта и териториалната цялост на НДХ – факт, с който А. Павелич трябвало стриктно да се съобразява.

Защото, макар да обявил отмяната на Римския договор с Италия (1941 г.), под натиска на Берлин поглавникът на НДХ трябвало да признае онези нейни граници с Италия, които били утвърдени от Рапалския мирен договор през 1920 г. Наред с това безуспешни се оказали и опитите му да присъедини Източна Истрия и Риека към НДХ, тъй като самата Германия имала претенции към тях. В крайна сметка разпадането на фашисткия режим в Италия и нейната капитулация, както и развитието на военните действия засилили съществуващото сред част от усташите настроение за отдръпване на НДХ от Берлин и за преориентирането ѝ към преценяваните вече като бъдещи победители във войната западни съюзници. Застъпваща позицията, че

НДХ трябвало да оцелее без оглед на това кой ще стои начело на управлението в Загреб и без оглед на това ще победи ли Германия или не, оглавяваната от министъра на външните работи М. Лоркович и от министъра на въоръжените сили А. Вокич дистанцираща се от Берлин усташка групировка предприела акция за промяна на политическия курс на Загреб и за преориентация на НДХ към съюзниците.

Ясно осъзнавайки, че тази цел изисква отдръпването на НДХ от политиката ѝ за тясно обвързване само с усташите и само с А. Павелич, както и само с Германия, посочената усташка групировка предприела през лятото на 1944 г. нови преговори с Хърватската селска партия.. Те целяли приобщаване на ХСП към управлението на НДХ и към общите усилия за нейното спасяване. Около Младен Лоркович и Анте Вокич се формирал кръг от съмишленици, настроени антигермански (а тези настроения нараствали паралелно с военните поражения на Берлин и усилията му изцяло да постави НДХ под свой контрол). В антигермански настроения кръг се включили и политици от ръководството на ХСП (А. Кошутич, Д. Синчич, И. Фаролфи, Л. Томашич, Ив. Пернар и др.), както и част от домобранското ръководство, с което ХСП вече била установила контакт. Заговорниците (недоволни усташки дейци, функционери на ХСП и домобрански офицери) създали план за разоръжаване на разположените на територията на НДХ германски войски, за отстраняване на Анте Павелич от властта и за създаване на ново правителство на НДХ, което да подсигури присъствието на съюзнически военни части на адриатическото крайбрежие. Заговорниците успели да

осъществят връзка с подпредседателя на югославското емигрантско правителство в Лондон Ю. Кърневич и с англичаните. Впрочем идеята на заговорниците за спасяването на НДХ в случай на крах на Третия Райх била известна и на самия Анте Павелич. Уведомен от М. Лоркович и А. Вокич за необходимостта от преориентиране на НДХ, поглавникът обаче изчакал известно време, за да разбере техните планове, след което побързал още веднъж да докаже верността си към Райха – съобщил на германците за готвения преврат и взел мерки срещу заговорниците. През август 1944 г. М. Лоркович и А. Вокич били отстранени от правителството, след което всички замесени в заговора усташи, членове на ХСП и домобрани били арестувани. Някои успели да избягат (А. Кошутич например преминал на контролираната от партизаните територия), други били освободени след известно време, но повечето по-важни заговорници останали в затвора. М. Лоркович и А. Вокич били затворени в Лепоглава, където по-късно, при оттеглянето на усташкото правителство на А. Павелич от Загреб, били убити (пролетта на 1945 г.). Убити били и водачите на ХСП И. Фаролфи и А. Томашич.

Макар и неуспял, ръководеният от М. Лоркович и А. Вокич заговор ясно разкрил настъпилия сред управляващата усташка върхушка разкол по въпроса за политиката и бъдещето на НДХ. Провален от докрай верния на фюрера (и особено на себе си) Анте Павелич, този неуспешен заговор успял обаче да пропука единството на усташкия режим и още повече стеснил неговата и без това ограничена политическа база.

От друга страна, той поставил началото на политическите усилия за спасяването на НДХ в условията на приближаващата се към своя край Втора световна война. А тези усилия били твърде необходими на Независимата Държава Хърватия. Защото само няколко месеца по-късно германската армия била принудена да започне да се оттегля от Балканите. Организираните в четири армии партизански отряди освободили Сърбия и Белград (октомври 1944 г.), а след като подписало (през юни и в началото на ноември 1944 г.) споразумението Тито-Шубашич, т. е., след като се споразумяло с ръководеното от бившия хърватски бан Ив. Шубашич югославско правителство в емиграция, командването на народноосвободителното движение започнало дипломатическа акция за международно признаване на новата федеративна Югославия и на нейната комунистическа власт. С формирането на новото, ръководено от Й. Б. Тито югославско правителство, съставено от комунисти и представители на емигрантското правителство в Лондон, съюзниците се надявали да смекчат донякъде поетият от Федеративна Югославия път към социализма по съветски образец. Същата цел – да не се допусне крайната победа на комунистите в Югославия и нейното обвързване със СССР – преследвали впрочем опитите за обединение на антикомунистическите сили на югославска територия. Тези опити особено много разчитали на съдействието на Независимата Държава Хърватия. След освобождението на Сърбия и Белград борбата на Народноосвободителната армия с неприятелските сили се пренесла на територията на НДХ, през нейните земи преминавали и главните пътища за оттеглянето

на германските войски. Именно поради това в последните месеци на войната НДХ и Загреб заели важно място в плановете и надеждите на различните антикомунистически групировки за изграждането на общ антикомунистически фронт.

Загреб водил такива преговори и с ръководените от С. Дърлевич черногорски федералисти, и с предлагащите словенско-хърватско-сръбска антикомунистическа коалиция словенски архиепископ Рожман и съмишленика му, предводителят на словенските домобрани ген. Рупник, които се борили за конфедеративно устройство на възобновената Югославия, и дори с четниците на Др. Михайлович. Притиснатият от обстоятелствата водач на сръбските четници поел инициативата да установи контакт с А. Павелич още през лятото на 1944 г. Разчитайки на съдействието на Вл. Мачек и архиепископ А. Степинац, емсарите на Др. Михайлович предлагали да признаят НДХ (след известни корекции на границите ѝ в Източна Босна), за да може да бъде изграден общ сръбско-хърватско-словенски антикомунистически блок, който да потърси помощта на англо-американците и да се опре на нея.

Въпреки тези антикомунистически усилия и комбинации, Народноосвободителната армия (от началото на март 1945 г. тя се преименувала в Югославска армия) продължавала своя победоносен марш, а краят на Независимата Държава Хърватия вече бил неизбежен. Безуспешни се оказали опитите на Анте Павелич да спаси своята държава чрез преговори със съюзниците (т.е. предлагайки тактиката на разбития от него през лятото на 1944 г. заговор). Било вече много късно за това. Не

му помогнали нито съдействието на Ватикана, нито усилията на хърватския посланик в Берлин Вл. Кошак да убеди съюзническото командване в ползата от оцеляването на НДХ. Не му помогнал и последният отчаян опит за спасяване на НДХ, направен в последния момент – изпратеният до съюзниците Меморандум на хърватското правителство. Заявявайки, че НДХ не спада към фашисткия блок, защото не се е борила за фашизма, а е водила хърватска национална отбранителна война, Меморандумът подчертавал необходимостта от спасяването на хърватската държава. Наред с това той изтъквал и нейното желание да се постави под арбитража на САЩ и Великобритания, за да помогне в борбата с комунистическото народноосвободително движение, застрашаващо не само хърватския народ. Меморандумът (приет на 4 май 1945 г.) трябвало да бъде предаден на съюзниците от министър В. Вранчич, който отлетял със специален самолет за щаба на ген. Александер в Южна Италия. Мисията на В. Вранчич била неуспешна – загребското правителство изобщо не получило отговор на Меморандума. Впрочем самият А. Павелич не вярвал нито в нейния успех, нито в спасяването на своята държава. Два дни по-късно, на 6 май 1945 г., заедно с правителството и остатъците от усташката и домобранската войска, той напуснал Загреб, отправяйки се към границата с Австрия.

Заедно с войската към границата поели много цивилни граждани – жени, деца, старци. Те също бягали от рухналата вече Независима Държава Хърватия, защото се страхували от партизаните и от влязлата на 8 май 1945 г. в Загреб югославска армия. Планът на А. Павелич предвиждал бежанската колона да пре-

мине през словенската област Корушка и достигайки Австрия, да се предаде на англичаните, за да избегне пленяването си от партизанските войски. На полето пред австрийския град Блайбург английската войска спряла хърватската колона и тя била обкръжена от партизанските части на югославската армия. Безполезни се оказали призивите на военните хървати за пощада на децата, жените и старците. Английското командване поискало от хърватската войска в срок от един час да сложи оръжие и да се предаде на партизаните. След изтичането на срока обкръжилите колоната партизани открили огън по нея. Брутално масово избиване на обкръжените и предали се вече на английското командване военни и цивилни хървати без съд, без да бъдат спазени наредбите за военнопленниците и без никакъв шанс за спасение е оставило мрачна диря в историята на хърватския народ под името Блайбургска трагедия (15 май 1945 г.). За съжаление, подобно масово избиване на хърватски и словенски бежанци от партизаните било извършено и на други места (Дървоград, Марибор) и отново пред погледа и съвестта на англичаните. Оцелелите военни и цивилни хървати трябвало заедно с партизанските части да се върнат в Титова Югославия. Този, обратният път, се оказал много по-труден и мъчителен. Пленените хора го извървели гладни, измъчвани и прехвърляни от лагер в лагер чак до Македония. По този път загинали стотици и стотици...

Хилядите жертви в Блайбург, Марибор, Дървоград и по обратния път до Македония всъщност заплатили с живота си (тази най-висока цена) отговорността на хърватския народ за това, че е допуснал съществуването на

усташкия профашистки режим и неговите злодеяния. Главният виновник за тази тежка историческа отговорност, строителят и поглавникът на Независимата Държава Хърватия, Анте Павелич обаче спасил живота си. Изоставяйки човешката колона в Блайбург той (заедно с охраната си) преминал в Австрия, след това в Италия, а после в Аржентина, където получил подслон и подкрепата на генерал Перон. Оттук чак до смъртта си през 1959 г. Анте Павелич развил активна дейност за обединението на т. нар. Втора усташка емиграция и за борба срещу комунистическа Югославия. Впрочем лозунгите за освобождението на хърватите от комунизма и за създаване на нова НДХ вдъхновявали многобройните създадени след 1945 г. в чужбина организации и комитети на хърватската политическа емиграция. Много от тях се дистанцирали от Анте Павелич и неговите привърженици, без обаче да се отказват от мечтата си за независима Хърватия.

ГЛАВА VII

ОТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ЮГОСЛАВИЯ ДО НЕЗАВИСИМАТА РЕПУБЛИКА ХЪРВАТИЯ

1. Краят на илюзията за равноправие в СФРЮ

Видяхме вече, че вътрешното устройство и международното признание на втората, социалистическа Югославия, както и вътрешната организация на нейните федерални единици били утвърдени още преди края на войната. След краха на Независимата Държава Хърватия, когато на 8 май 1945 г. частите на Югославската армия влезли в нейната столица Загреб там пристигнали и членовете на двата ръководни органа на Федеративната Държава Хърватия – Председателството на ЗАВНОХ и Народното правителство на Хърватия.

След края на Втората световна война на Балканите в общи линии се възстановило версайското статукво. Възстановено било и неговото изкуствено творение – Югославия. Тази втора Югославия обаче трябвало да се организира съгласно програмите на Комунистическата партия на Югославия и народноосвободителното движение като федерация на равноправни народи. Нейната поява трябвало да създаде впечатлението, че най-сетне южнославянският въпрос получава своето адекватно решение. По-нататъшният ѝ живот обаче щял да покаже, че това впечатление е поредната илюзия.

Защото управляващите втората Югославия комунисти имали преди всичко намерението да осъществят своята политическа програма – да превърнат Югославия в република, в която след това да установят обществено-политическа система по съветски образец. В изпълнение на това намерение през август 1945 г. АВНОЮ бил преименуван във Временна Народна Скупщина на Демократична Федеративна Югославия, която взела решение за провеждане на избори за Учредителна Скупщина. Изборната победа на Народния фронт (политическа организация, която се намирала под пълния контрол на комунистите) в проведените на 11 ноември 1945 г. избори била подсигурена в немалка степен от взетите мерки тези избори да не бъдат многопартийни. Тя обаче била преди всичко израз на здравите позиции на комунистите и Народния фронт в обществото, завоювани от тях в успешната антифашистка освободителна борба.

На първото си заседание (29 ноември 1945 г.) избраната Учредителна Скупщина свалила монархията, лишила от права крал Петър II Караджорджевич и провъзгласила Демократична Федеративна Югославия за съюзна република с името Федеративна Народна Република Югославия. На 31 януари 1946 г. Учредителната Скупщина приела и провъзгласила конституцията на ФНРЮ. Според нея втората Югославия представлявала съюзна народна държава с републиканска форма на управление, състояща се от шест републики (Сърбия, Хърватия, Черна гора, Словения, Македония и Босна и Херцеговина) и две автономни области (Войводина и Косово с Метохия), населявана от пет признати националности (сърби, хървати, словенци, черногорци и маке-

донци) и няколко национални малцинства (унгарци, албанци, турци, българи, румънци, словаци, чехи, италианци). Във ФНРЮ съществували три църкви и религии (източноправославна, католическа и мюсюлманска) и три литературни езика (сърбо-хърватски, словенски и македонски) с две равноправни писмености (кирилица и латиница). На всеки народ конституцията гарантирала пълно равноправие и такава държавноправна самостоятелност и самоопределение, която им предоставяла дори правото на отцепване от федерацията. Всяка от републиките имала правото самостоятелно да гласува своята конституция, която обаче трябвало да съответства на обявените от конституцията на ФНРЮ принципи.

В духа на това обявено още преди края на войната и затвърдено от приетата конституция на ФНРЮ равноправие между отделните й народи протекла, впрочем, и политическата активност на Хърватия. На IV заседание на ЗАВНОХ (в края на юни 1945 г.) този орган бил преименуван на Народен Сабор на Хърватия. След гласуването на съюзната конституция Народният Сабор в Загреб гласувал през февруари 1946 г. Закон за републиканските органи. Федеративната Държава Хърватия била назована Народна Република Хърватия, Народният Сабор – Сабор на НР Хърватия, Председателството на Народния Сабор на Хърватия било преименувано на Президиум на Сабора на НРХ, а Народното правителство на Хърватия – в Правителство на НР Хърватия. През ноември 1946 г. били проведени избори за Учредителен Сабор на НР Хърватия, а на заседанието си на 18 януари 1947 г. той гласувал конституцията на НР Хърватия, след което се преобразувал в Сабор на НРХ.

И макар конституцията на НРХ, а и конституциите на другите федеративни републики също да изтъквали правото им на самоопределение до отцепване, макар гражданите на тези републики да притежавали свое национално гражданство, а и самите републики – свои законодателни права и свои републикански държавни органи, техният суверенитет още от началото бил нарушаван. Всъщност приетата през 1946 г. конституция на ФНРЮ и започналото изграждане на вътрешното устройство на федеративна Югославия трябвало да ознаменуват края на всички онези обществено-политически сили и тенденции, които се стремели както към възраждане на старото кралство с неговата великосръбска хегемония и унитаристичен централизъм, така и към националния сепаратизъм и иредентизъм. В провеждането на федералното вътрешно устройство на новата държава обаче още от самото начало били допускани такива пропуски и такава непоследователност, които заложили в основата на тази държава все потруднопреодолими с времето сериозни проблеми. Вярно е, че съвместното съжителство на различните нации и вероизповедания на територията на ФНРЮ предопределяли съществуването на известни противоречия между тях. Вярно е и друго – че не било извършено всичко необходимо (а което било извършено не било съвсем правилно) исторически унаследените национални противоречия да бъдат надмогнати. Това можело да стане, ако тези противоречия бъдат изгладени още в началото, и то така, че да се избегне всяко пристрастие в полза на един или във вреда на друг народ.

Затрудненията в тази насока възникнали още при прилагането на принципите на т. нар. историческо и естествено право на народите при определянето на статута и границите на отделните републики и автономни области. Така например принципно неиздържано докрай било разделянето на Новопазарския санджак между Сърбия и Черна гора. Отстъпление от принципа правели и включването на принадлежащата към Далмация област Бока Которска в територията на Черна гора, непризнаването на Войводина за федерална единица и обявяването ѝ за принадлежаща към Сърбия автономна област, както и обявяването на Босна и Херцеговина за отделна федеративна република. Наистина някои от допуснатите грешки и залитания имали своето оправдание. Такъв например бил случаят с Босна и Херцеговина, провъзгласени за отделна федеративна република най-вече поради силно смесения състав на тяхното население и поради мястото, което тези области заемали в споровете между сръбската и хърватската политика. Неоправдано обаче било разкъсването на територията на на НР Хърватия на две части, което целяло да предостави на Босна и Херцеговина излаз на море при Клек, а не при Суторин, който бил отстъпен на Черна гора. Неоправдано било и цялостното ощетяване на Хърватия при определянето на границите между отделните републики. Защото в резултат на това разграничаване исторически формирани национални територии на Хърватия били присъединени към Сърбия (Бачка и Източен Срем) или към Черна гора (Бока Которска). В този случай проличавало как принципите за историческото и естественото право били приложени в полза на Сърбия и Черна гора така, че ощетявали Хърватия. Впрочем това трябвало да покаже, че и в рамките на социалистическа Югославия, Хърватия отново ще бъде в неравноправно положение. То обаче показвало и друго – че сърбите и черногорците оценяват хърватите по удобен за тях начин, като непрекъснато ги обвиняват за злодеянията и грешките на бившата НДХ и като пренебрегват техния голям принос в антифашистката борба. Между другото почти по същия начин се отнасяли към Хърватия и хърватите и нейните собствени комунисти – членове на републиканските и съюзни органи. А онези от тях, които ратували за осигуряване на пълното равноправие на Хърватия в рамките на ФНРЮ, веднага били отстранявани (например началникът на Главния щаб на Хърватия ген. Рукавина, който бил сменен още през 1943 г., водачът на КПХ Андрия Хебранг, отстранен като хърватски националист през 1941 г., отстраненият от политическия живот през шестдесетте години Вячеслав Холевац или пък преследваните през седемдесетте години хърватски интелектуалци и ръководители).

Но и другите народи във ФНРЮ се оказали също в подобно неравноправно положение. И това се получило, защото новата държава била изградена така, че всъщност пълен суверенитет притежавала само тя като национален съюз на държави. И защото в нея отново бил въведен централизъм, който се изразил както в абсолютното надмощие на съюзните органи над републиканските, така и в надмощието на интересите на съюзната държава над интересите на нейните републики. Изградената централистична система разполагала с тежки административни съюзни ор-

гани за управление на всички области от живота, а отделните републики били превърнати в изпълнителни органи на федерацията. Тази тяхна подчинена функция се засилвала успоредно с утвърждаването на социалистическия строй по съветски образец в Югославия. А югославското комунистическо ръководство налагало такава социалистическа действителност и чрез въведената на 12 август 1945 г. аграрна реформа, и чрез проведената национализация на частния сектор (според приетите през декември 1946 г. и април 1948 г. закони). В резултат на тази политика частното производство станало държавно и планирано, елиминирана била производствената и търговската конкуренция като стимул за развитието на икономиката, партийната държава започнала да задушава правовата държава, защото КПЮ господствала навсякъде и над всичко, установявайки своята комунистическа диктатура.

Наложеният в социалистическа Югославия тоталитарен комунистически режим се характеризирал със сращането на КПЮ с държавата, с изграждането на изцяло подчинена на една воля и един замисъл държавна система. Всъщност всички власти в Югославия се съсредоточили във федералния връх, олицетворяван от Йосип Броз Тито. Широко прокламираните федеративни принципи не били подплатени с конкретно съдържание, а обещанията на КПЮ, че най-после ще намери правилната форма за решаване на националните противоречия, били опровергани от практиката. Изграденият в периода 1945–1950 г. държавен централизъм противоречал на обявените от КПЮ федеративни принципи и затова на централизма все по-силно противодействали федерализмът и автономизмът. Всъщност централизмът все повече задълбочавал конфликта между отделните републики и федерацията като цяло и все повече изострял междунационалните противоречия. Тъй като по традиция по-голямата част от привържениците на централизма били сърби и черногорци, то желаещите децентрализацията произхождали предимно от несръбските народи. В първите техни редици стояли и представителите на хърватския народ, поради обстоятелството, че и в политическо, и в икономическо положение Хърватия се чувствала много ощетена в новата обща държава.

Отначало междунационалните противоречия в социалистическа Югославия се проявили най-ярко в материалната сфера. Възникнали две тенденции – по-развитите икономически Словения и Хърватия искали премахването на централизираното разпределяне на националния доход и инвестициите, а по-слабо икономически развитите републики се обявили за запазването на централизираните фондове и централизираното разпределение.

Междунационалните противоречия се задълбочавали не само поради вътрешното положение на Югославия, но и поради влиянието на външния фактор. Конфликтът със сталинисткия централизъм, възникнал през 50-те години (след нападките на Информбюро срещу КПЮ през 1948 г.), предизвикал в Югославия отдръпване от държавния социализъм и търсене на нови пътища за развитие, които щели да я заздравят вътрешно, да ѝ позволят да си спечели външна подкрепа, за да може да даде отпор срещу господството на СССР. Но и сега Югославия потърсила решението не толкова в демократичното преобра-

зуване на централизираната федерация, а в т. нар. автономен социализъм, във въвеждането на работническо и обществено самоуправление, което игнорирало общодържавното планово начало в ръководенето на стопанската дейност.

Според гласуваната през 1963 г. конституция републиките засилили ролята си на държавноправни субекти. Те обаче не успели да надвият централистичната концепция за обществено възпроизводство. Засилила се ролята на отделните републики, но на тях не била предоставена възможността за увеличаване на икономическата им мощ. Последвалите нови икономически и обществени реформи (1965 г.) целели все повече да ограничат държавния централизъм, но всъщност предизвикали нови противоречия. Освен това тези реформи се натъкнали и на отпора на централистичните сили, които обявили самоуправлението за неефикасна форма на управление на икономиката – отпор, който станал причина за драматичното отстраняване на Ал. Ранкович от държавния пост и от КПЮ (1966 г.).

Независимо от посочените противоречия, реформите създали условия за демократизиране на обществения живот и за съживяване на националната самобитност на несръбските народи. На дневен ред открито били поставяни всички наболели въпроси от всички области – език, култура, икономика, администрация и пр. Националното движение придобило най-голям размах сред хърватския народ, тъй като той най-тежко бил почувствал бремето на централистичния държавен натиск.

В Хърватия този натиск започнал веднага след създаването на нова Югославия. Той бил оправдаван с неприятно напомнянатa вина на

хърватския народ за усташкия режим и неговите злодеяния. Подобен реваншизъм съществувал, но държавният натиск срещу Хърватия в много по-голяма степен целял да сломи нейната роля като водач на федералистичната тенденция. Най-силно още в самото начало била ударена католическата църква – тази вековна опора на хърватския народ, – а заедно с нея била изложена на удар и хърватската култура. Много католически свещеници били осъдени като врагове на държавата. През есента на 1946 г. на 16 години затвор бил осъден и Загребският архиепископ Алоиз Степинац (починал през 1960 г.). Какво голямо внимание отделял Белград на неговото пречупване говори фактът, че когато през 1953 г. А. Степинац бил въздигнат от папата в сан кардинал, Югославия скъсала дипломатическите си отношения с Ватикана. В цяла Хърватия много хора били осъдени като политически неблагонадеждни понякога само заради това, че демонстрирали своето родолюбие. На преследване били подложени дори и хърватските комунисти, привърженици на фередализма, сред които известния деец на КПЮ А. Хебранг (арестуван и после убит в затвора през 1949 г.). В полицейските списъци на Хърватия попаднало 2/3 от цялото активно население на републиката. Всяка изява на хърватското национално съзнание се преследвала като израз на усташтво или фашизъм, и то не само в самата Хърватия, но и в Босна и Херцеговина. За отслабване на националния отпор на живеещите в Босна и Херцеговина хървати служела и тактиката за поощряване на религиозно-културната самобитност на мюсюлманите, целяща да постигне изкуствено формиране на самос-

тоятелна мюсюлманска нация (днес ясно можем да си дадем сметка за последиците от тази тактика).

Така както била организирана и както потискала хърватското национално съзнание, социалистическа Югославия в много отношения напомняла на хърватския народ първата монархическа Югославия. Защото централизмът на социалистическа Югославия оказвал такъв натиск върху стопанското, политическото и културното развитие на Хърватия, че и в рамките на федерацията, и в рамките на своята собствена република хърватите всъщност били по-малко автономни в сравнение с другите народи. Тази констатация добре може да се онагледи от някои данни. Те ясно показват непрекъснатата тенденция за изтласкване на хърватите от войската, от съюзната администрация и от ръководените от КПЮ управленчески структури. Така например докато през есента на 1944 г. 5 от всичките 9 корпуса на Народоосвободителната войска на Югославия били под командването на Главния щаб на Хърватия, през 1978 г. хърватите съставлявали едва 15% от командния състав на Югославската народна армия и само 6% от съюзната администрация. Силно намалявало и присъствието на хърватите в политическите национални представителни органи на Хърватия за сметка на увеличаващия се брой на хърватските сърби в тях, и то при положение, че 79,4% от населението на Хърватия било хърватско.

Ясно се изразила и тенденцията, че управленческите структури все по-малко се доверявали на хърватите, а те все повече се дистанцирали от тези управленчески структури, защото те не защитавали интересите на Хър-

ватия. Пример за наличието на такава тенденция бил засиленият отлив на хървати от Комунистическата партия на Хърватия и от Съюза на югославските комунисти (СЮК): докато през 1946 г. хърватите съставлявали 30,7% от общия състав на КПЮ, то след отлива на недоволните хърватски комунисти в СЮК през 1978 г. останали едва 17% хървати. Недоволството на хърватите от комунистическия централизъм се засилвало от ярко изразеното ограничаване на тяхната интелектуална свобода – ограничаване, което във всички други републики било по-слабо. Най-много огорчавала хърватите обаче целенасочено провежданата политика за икономическо пренебрегване на Хърватия, която всъщност формирала твърде важната икономическа основа на хърватския проблем в СФРЮ. Откритото пренасочване на инвестиционни капитали към Сърбия и изграждането на комунални обекти там с държавни (т. е. с общи) средства силно контрастирало с липсата на инвестиции за Хърватия и изграждането на комуналните обекти там със събирани от хърватските граждани средства. Прокарваната от ръководните органи политика за омаловажаване на важното не само за Хърватия, а и за цяла Югославия морско стопанство ясно показвала намерението да се потиска икономическия потенциал на Хърватия. Тази политика се онагледявала и от грижата за ръста на индустриалното производство в Сърбия за сметка на индустриалното производство на Хърватия – през 1978 г. сръбското индустриално производство съставлявало 46% от общото за страната, а това на поначало по-развитата в индустриално отношение Хърватия – едва 18%. Провежданата политика за икономическо

пренебрегване на Хърватия непрекъснато отнемала силата на хърватското стопанство и намалявала неговото възпроизводство, натоварвайки го и с тежък валутен режим. В резултат на тази политика отливът на парични средства от Хърватия придобил такива измерения, че предизвикал обедняването и стопанско-културната стагнация на републиката. Това ясно се илюстрирало и от факта, че за периода от 1965 до 1971 г. 65% от приходите на Хърватия са изтекли и са се влели в общите приходи на федерацията (тук трябва да припомним, че в рамките на Австро-Унгария Хърватия заделяла само 45% от приходите си за общите с Унгария финанси).

Последиците от провежданата спрямо Хърватия по-специална, ограничителна политика се отразили отрицателно върху психологията на хърватския народ и върху отношението му спрямо държавната общност. Констатацията, че във всички сфери на всекидневния живот правата на Хърватия постоянно били ограничавани, както и съзнанието за това, че Хърватия встъпила в новата държава на една по-висока степен на развитие в сравнение с останалите републики (с изключение, разбира се, на Словения) силно огорчавали хърватите и накърнявали тяхното национално достойнство. Това формирало у тях чувство за лична и национална несигурност, дълбоко недоволство от положението им в общата държава и ярко изразен стремеж към промяна. Недоволството се засилвало и от обстоятелството, че една четвърт от хърватската нация се била разпиляла по света именно поради съществуващия в отечеството десетилетия наред икономически и политически натиск. Този натиск се отразил и върху популацията

на хърватския народ. Икономическата емиграция нараствала (тя съставлявала 2/3 от общия брой на икономическата емиграция на цяла Югославия и заемала второ място в света след изостаналата държава Порто Рико). Паралелно с нарастването на емиграцията рязко се понижавала раждаемостта и естественият прираст на нацията обезпокоително падал, което заплашвало вече биологическото съществуване на хърватския народ.

Всички тези социални явления радикализирали хърватското общество и засилвали както неговите сепаратистични настроения, така и придружаващите ги националистически увлечения. Сепаратизмът на хърватите бил подбуждан и от тяхното постоянно обезверяване, че положението им може да бъде подобрено в общата държава. Защото всеки опит да се постави на дневен ред хърватския проблем се натъквал на неразбиране или отлагане. Всяко повдигане на този въпрос било оценявано като антидържавна дейност, макар добре да се знаело, че решаването му ще е от полза както за Хърватия, така и за СФРЮ. Обезверяването на хърватите, че е възможно подобряване на тяхното положение в рамките на СФРЮ, т. е. отдръпването им от илюзията, че могат да бъдат равноправни в общата държава, се подсилвало от обстоятелството, че в решителната си борба за равноправие (т. е. за конфедерация) те не били подкрепени достатъчно от другите несръбски народи. А това било така, защото несръбските народи (особено словенците) били много по-склонни на компромис и отстъпки в името на своя собствен национален интерес. Впрочем компромисът в името на собствената изгода не бил чужд и за онези хървати, които за да се

домогнат до висок пост във войската, администрацията и пр. изтъквали своето „югославянство". Тази „югославянска" позиция целенасочено била подбуждана от СЮК и лично от Й. Б. Тито, който в името на държавните интереси и властта никога не подчертавал, че е хърватин и действал като югославски политически държавник.

Всъщност именно тези предпоставки – настъпилите вследствие икономическия и политическия натиск върху Хърватия огорчение и недоволство на хърватите, както и опасенията им, че в името на Югославия и югославизма могат да загубят националната си самобитност – породили в Хърватия онова силно национално движение, което активизирало и борбата на другите несръбски народи в СФРЮ за равноправие и демокрация.

Макар да влияело върху политическия климат в СФРЮ, хърватското „Масово движение", или както още се назовавало „Хърватска пролет" от края на 60-те и началото на 70-те години, доста се различавало по мотивация и по поставените си цели от започналото в Сърбия Либерално движение. Защото, борейки се за демократизирането на политическия живот, сръбското Либерално движение не одобрявало конфедеративните стремежи на Хърватия, Македония и Словения, които искали да получат икономическа самостоятелност и уважаване на националната си индивидуалност.

Хърватското национално движение започнало като акция в защита на националното съзнание и самобитност на хърватския народ още през 50-те години и било оглавено от най-авторитетната културна институция Матица Хърватска. От 1952 г. тя започнала да разп-

ростира влиянието и дейността си в по-големите културни средища, да организира различни национални чествания, изложби и лекции, да издава списания и пр., като по този начин се превърнала в значим фактор за мобилизиране на хърватското национално съзнание. Така през 1965 г. Матица Хърватска организирала из цялата страна честването на 130 години от началото на илиризма, две години по-късно станала инициатор на акцията за самостоятелно развитие на хърватския литературен език. Матица Хърватска, Дружеството на хърватските писатели и още 16 културни и научни институции излезли с обща „Декларация за името и положението на хърватския литературен език", която предизвикала силно негодуване сред комунистите в Югославия. Срещу нея остро реагирал и управляващият в Белград политически елит – Й. Б. Тито и Вл. Бакарич я обявили за неприятелски акт, подронващ „братството и единството" на югославските народи.

Впрочем държавното ръководство на СФРЮ ясно си давало сметка, че лозунгът „братство и единство" все повече избледнява не само в съзнанието на хърватите и че трябва да се предприемат мерки за отслабване на изострящите се междунационални противоречия в държавата. С тази цел в периода 1968–1971 г. в Югославия били проведени големи политически и конституционни реформи. Те се налагали не само поради очерталите се в страната вътрешни конфликти. Тяхното провеждане било поощрено и от създалата се международна обстановка. Събитията в Чехословакия през 1968 г., последвалото й окупиране от СССР, както и възобновяването на договореното в Ялта споразумение за разде-

лянето на Югославия на сфери на влияние между Западния и Източния блок налагали такова вътрешно заздравяване на федерацията, което щяло да укрепи съпротивителните ѝ сили срещу нарастващата външна опасност. Необходимо било да бъдат преодолени вътрешните противоречия и да бъде заздравена федеративната система, за да не се допусне отклоняването на Югославия от социалистическия път на развитие и ръководена от СЮК, тя да следва този път и след като Й. Б. Тито напусне политическата сцена.

С конституционните реформи от 1968–1971 г. Югославия придобила по-ясно изразен облик на съюзна държава, републиките получили по-широки автономни права, които укрепвали държавния им суверенитет. Създаденият колективен орган за управление – Председателството на СФРЮ – осигурил участие на всички републики и автономни области във воденето на държавните дела, а това доближило СФРЮ до конфедеративното устройство. Поради това промените предизвикали не само недоволството на привържениците на централизма, но и отпора на онези сили в Сърбия, които не одобрявали предоставянето на по-широки права на автономните области на Сърбия – Войводина и Косово. Дискусиите около реформите активизирали политическия живот в страната. Политическите страсти обаче се съсредоточили в Белград и Загреб – двата исторически формирани центъра, които винаги защитавали противоположни позиции по въпроса за отношенията между югославските народи в общата им държава.

Загреб и този път не изневерил на своята позиция – хърватите настоявали да продължи преустройството на федерацията в смисъла на засилване и разширяване на суверенитета на отделните републики във всички области на живота. Начената от интелигенцията, хърватското национално движение сега обхванало всички обществени слоеве – от студентите, работниците и селяните до членовете на СЮК и държавно-политическото ръководство на СКХ и Съюзна република Хърватия начело със Савка Дабчевич-Кучар и Мико Трипало, които застанали начело на това всенародно движение. Десетото заседание на ЦК на Съюза на комунистите в Хърватия (СКХ) решително осъдило през януари 1970 г. югославския унитаризъм като вредна концепция, която пречи за осъществяване на желаното от хърватския народ равноправие между югославските народи и с това руши вътрешната стабилност и международния авторитет на СФРЮ.

За отбелязване е фактът, че Хърватия била единна и най-решителна в искането си за по-последователно реформиране на Югославия. Хърватите настоявали за по-нататъшната децентрализация на СФРЮ, за реално равноправие на всички народи и републики и за пълно елиминиране на югославския унитаризъм. „Масовото движение" на хърватите издигнало и лозунга за „чисти сметки" между републиките в областта на икономиката, за разширяване на правата им да управляват стопанството и търговията си. Огорчението от оказвания върху Хърватия икономически и политически натиск сега бурно прераснало в смела борба за демократично конфедеративно преустройство на СФРЮ, преустройство, което целяло да осигури на Хърватия повече финансова самостоятелност, както и правото

над част от народната войска, без която републиката не би могла да има гаранции за своята национална сигурност.

Издигнатите от участниците в „Хърватската пролет" през 1970–1971 г. лозунги успели да сплотят в борбата за равноправие целия хърватски народ – обединилата се около Матица Хърватска интелигенция, стачкуващите студенти, както и подкрепящите ги селяни. Единството на хърватския народ в бурните 1970–1971 г. обаче намерило най-яркия си израз в усилията на политическото и партийното ръководство на Съюзна Република Хърватия по-скоро да бъдат решени жизненоважните за бъдещето на хърватския народ въпроси. Вместо да бъде оценена по достойнство, тази открита и демократична позиция на политическото и партийното ръководство на СРХ била остро разкритикувана от проведеното в Караджорджево на 1 декември 1971 г. заседание на ЦК на СЮК. Членовете на хърватското ръководство (Дабчевич-Кучар, Трипало, Пиркер, Харамия и др.) били обвинени, че са много отстъпчиви пред завладелите хърватското общество националистически настроения. Уличени дори в поддържането на контакти с хърватската емиграция, те били отстранени от властта под предлог, че не успели да се справят с националистическата „контрареволюция" в Хърватия, която целяла отцепването ѝ от СФРЮ и по този начин застрашавала устоите на социализма и на държавната сигурност. Разправата с хърватското политическо и партийно ръководство била направлявана лично от Й. Б. Тито, който се решил на тази стъпка след дълги колебания, осланяйки се на подкрепата на Бакарич и Кардел.

Острата реакция на Тито срещу „контрареволюцията" в Хърватия била предизвикана и от нарастването на либералните настроения и движения в другите републики. Намесата на Тито целяла да реши веднъж завинаги и изострящия се конфликт между старите комунистически водачи (Тито, Кардел, Бакарич, Стамболич, Колишевски) и по-младото поколение партийни ръководители – радетели на идеята за преустройство на федерацията. Извънредно популярните хървати Мико Трипало и Савка Дабчевич-Кучар, сърбите Марко Никезич и Латинка Перович, словенецът Стане Кавчич и македонецът Кръсте Цървенковски били политици с по-съвременен, демократичен мироглед, които търсели пътища за изход от кризата в социалистическото тоталитарно общество и се стремели към демократизиране на политическия живот. В името на единството на СКЮ и СФРЮ, опирайки се на войската и старите комунистически кадри, в края на 1971 г. Тито се решил да нанесе удар върху това ново поколение политици. Залагайки целия си авторитет, той сменил първо бунтовното републиканско ръководство на „контрареволюционната" Хърватия, а след това и ръководствата на Словения, Сърбия и Македония и отново въвел „единство" в държавата.

След нанесения удар върху ръководството на СР Хърватия там започнали масови репресии. Водачите на хърватското интелектуално и студентско движение, оглавявани от Матица Хърватска и Университета (Фр. Туджман, Вл. Готовац, М. Веселица, Вл. Павлетич, Ш. Джодан и др.), както и много хърватски комунисти-демократи (Вл. Мутак, Й. Бобетко, Дж. Сърнец и др.) били арестувани и осъдени

заради „контареволюционните си нападки“ срещу държавата и социалистическия строй, срещу „братството и единственото“ на Югославия. Осъдени били и много студенти начело с водача си Др. Будиша. В последвалите посочените арести погроми десетки хиляди хървати били изключени от СКХ, няколко хиляди хървати били уволнени от органите на властта, от съдебните органи, от Университета и пр. Матица Хърватска била забранена, много хървати били арестувани, съдебно преследвани и изхвърлени от работните си места като „морално и политически неблагонадеждни“. По време на това преследване жестоко била наказвана всяка изява на „хърватския национализъм“, всяка проява на „Хърватската пролет“ трябвало да бъде стъпкана, макар тя да притежавала чертите на демократично социалистическо движение. Защото това движение се стремяло да постигне такова икономическо и културно равноправие, което щяло да доведе не до отцепването на Хърватия от общата държава, а до заздравяването на основите на тази държава.

Последвалите „Хърватската пролет“ полицейски и политически репресии предизвикали в началото на 70-те години нова емиграционна вълна – стотици, предимно млади хора изгубили надежда, че изобщо е възможно да живеят свободно и демократично в рамките на СФРЮ, изгубили и вярата си в правотата и перспективите на социалистическия строй. В чужбина те се присъединили към многобройната хърватска емиграция и с дейността си подкрепили както нейните сепаратистични искания, така и борбата ѝ срещу комунистическа Югославия. Разбиването на хърватското национално движение било представено пред общественото мнение в Югославия и чужбина като необходима мярка за стабилизирането на СФРЮ. Тази пропаганда успяла да създаде в Югославия удобното за Белград антихърватско настроение, а то било използвано умело от привържениците на централизма и унитаризма, за да заздравят позициите си.

Въпреки това „Хърватската пролет“ и либералните движения в другите републики разрушили мита за „правилно“ решения национален въпрос в СФРЮ. Оказало се, че нито проведената през 60-те години икономическа реформа, нито прокарaната в началото на 70-те години конституционна реформа са успели да разрушат хегемонията на Сърбия и да подсигурят желаното от несръбските народи равноправие в СФРЮ. Положението не се променило съществено и след приемането на новата конституция през 1974 г., която значително намалила компетенциите на федерацията и дала по-широки права на републиките и автономните области. Въпреки очакванията обаче, вместо принизяване се получило повишаване на обществената сила на федерацията – явление, което всъщност противоречало на замисъла и постановленията на новата конституция.

Сега породеното недоволство се използвало от държавното и партийното ръководство за ново разпространение на тезата за вината на Хърватия и за „националистическите“ и „контареволюционните“ грехове на хърватите, които в годините на „Хърватската пролет“ са искали да бъдат „разчистени сметките“ и отношенията между републиките – както в интерес на Хърватия, така и на цялата СФРЮ. Отново на преден план изплували сръбско-хърватските противоречия, които се-

га разделили народите на Югославия на два лагера – сърбите имали на своя страна черногорците, а хърватите се подкрепяли от македонското ръководство начело с Кр. Цървенковски. Ръководещите съдбините на СФРЮ отново били принудени да балансират, правейки частични отстъпки и на едните, и на другите, без обаче да се опитат да разрешат вътрешната криза по единствено правилния и ефективен за стабилизирането на държавата начин – чрез конфедеративното ѝ преустройство. Защото вече на всички било ясно, че националната самобитност на отделните югославски народи и собствените им национални интереси са много по-трайно силни от пропагандираното от марксизма очаквано отмиране на националния въпрос. Наред с това се оказало, че изграждането на социалистическото общество не само не отстранява, а дори задълбочава националните противоречия. Видяло се и друго – че поради наболелия за СФРЮ хърватски проблем, както и поради другите нейни междунационални конфликти, националният въпрос в Югославия се изостря и че неговият неспокоен отпечатък ще застраши самото съществуване на Югославия в момента, в който изчезне от политическата сцена нейният стожер – Й. Б. Тито. Осъзнало се и това, че нерешеният национален въпрос усложнява и без това сложното международно положение на балансиращата между двата световни блока Югославия и уронва авторитета на нейната необвързана политика. Всичко това трябвало да предупреди, че след смъртта на Тито СФРЮ ще изпадне в дълбока вътрешна криза – последица от нерешените ѝ национални противоречия и от установения в нея тоталитарен централизъм.

Трябвало още да покаже, че развенчаната от хърватите рожба на собствената им национално-обединителна идеология – югославизмът – изчерпвал своята сила и влияние, а централизмът и югославският унитаризъм на комунистическата федерация не били повече желани от нейните народи. Кризата в СФРЮ, която щяла да настъпи след смъртта на нейния създател Й. Б. Тито, щяла да формира два противоположни лагера: първият на развелите знамето на сепаратизма Хърватия, Словения, Македония и Босна и Херцеговина, и вторият – на дълбоко убедената в правотата на мисията си да защити удобната за собствените ѝ интереси федерация Сърбия и подкрепящата я Черна гора.

Сблъсъкът между тези два лагера можел да доведе до разпадането на СФРЮ и възникването на самостоятелни национални държави, основани на принципа „за всеки народ – държава". Този сблъсък можел да бъде преодолян само чрез конфедеративното преустройство на СФРЮ, т. е. само по пътя на реалното гарантиране на напълно равноправното съжителство на нейните народи в една демократична обща държава. Само че за това ставало все по-късно. Несръбските народи на Югославия, макар и мъчително, все повече се разделяли с илюзията за постигане на равноправие в общата държава, а за хърватския народ скоро настъпил и краят на тази илюзия.

2. Възраждането на свободната хърватска държава

Разочаровани от неравноправното си положение в социалистическа Югославия, ней-

ните несръбски народи все повече се разделяли с надеждата, че е възможно едно истинско конфедеративно преустройство на общата им държава. Песимизмът им се задълбочавал от дълготрайната икономическа и обществено-политическа криза на СРФЮ, от натрупаните й дългове, които я превръщали в най-задлъжнялата страна в Европа, от галопиращата хиперинфлация, достигнала през 1989 г. до 2000%. Безработицата, ниските доходи и трудният живот увеличавали броя на икономическата емиграция, по числеността на която СФРЮ също се наредила на едно от челните места в Европа и света.

След смъртта на Й. Б. Тито (4 май 1980 г.) вътрешнополитическата криза достигна своя връх през 1988–1989 г. и стана причина за прецедент в историята на социалистическа Югославия – в началото на 1989 г. съюзното правителство на Бр. Микулич подаде оставка, ясно разбирайки, че не е в състояние да овладее процесите, развиващи се в държавата. Съставеното през март 1989 г. ново съюзно правителство, оглавено от Анте Маркович, направи смел опит за реформи в смисъла на въвеждане на пазарна икономика и плуралистична демокрация, но кризата в Югославия придоби такива размери, че резултатите от реформите не бяха обнадеждващи.

Икономическата и обществена стагнация силно изостри междунационалните конфликти. В тези тежки за Югославия години надигна глава сръбският хегемонизъм – сръбският натиск над албанците в Косово беше нагледен пример за това. Комунистическата диктатура на Слободан Милошевич започна да проявява все по-ясно изразени националистически уклони, а самият Сл. Милошевич пое ролята на

защитник на Велика Сърбия. Управниците в Белград се обявиха против конституцията от 1974 г., заявявайки, че тя е разделила Сърбия на три части. За да бъдат споени отново тези „разделени сръбски земи", конституцията от 1974 г. беше ревизирана посредством новата републиканска конституция на Сърбия, която отне автономията на Косово и Войводина. Отпорът на областните ръководства на Косово и Войводина и на тяхното население беше последван от гонения и арести. Провеждайки уж борба срещу бюрократичните ръководства на съюзните републики, Белград положи усилия да отстрани и тях, за да ги замени с други, по-компромисно настроени спрямо Сърбия ръководители. Този опит обаче успя само в Черна гора – републиката, назована от Сл. Милошевич „второто око на главата" (т. е. на Сърбия) или с други думи втората сръбска земя. Националистическата програма на сръбското държавно и партийно ръководство имаше два варианта. Първият целеше да запази Югославия, като в нея отново се въведе сръбският хегемонизъм и централизъм. Осъществяването именно на този вариант подкрепяше политиката за спазване на принципа „един човек – един глас" – принцип, който поради численото превъзходство на сърбите в Югославия би предрешил нещата. Вторият, по-краен вариант, пропагандираше лозунга „Всички сърби в една държава", т. е. създаването на Велика Сърбия, към която да бъдат присъединени Черна гора, Босна и Херцеговина и онези части от Хърватия, в които живее и сръбско население.

За да реализират намеренията си, управниците в Белград трябваше да се справят с последните здрави опори на югославизма и федерализма – Съюзът на комунистите в Югос-

лавия (СКЮ) и Югославската народна армия (ЮНА). Проблемът със спечелването на югоармията за сръбската кауза не беше труден – дългогодишната практика за нейната сърбизация далновидно беше издигнала сърби в 2/3 от командния ѝ състав. По-тежък се оказа проблемът със СКЮ, но и той беше решен според плановете на Белград. На XIV извънреден конгрес на СКЮ (януари 1990 г.) поведението на сръбските и черногорските депутати беше такова, че предизвика напускането на конгреса от словенските депутати и на солидаризиралите се с тях депутати от Хърватия и Босна и Херцеговина. Работата на конгреса беше прекъсната и отложена – решение, което на практика означаваше разпадането на СКЮ.

Този факт силно активизира съществуващите в Югославия центробежни тенденции. Сега обаче тези тенденции бяха поощрени от влиянието на външнополитическия фактор. Започналата „перестройка" в СССР, лозунгите за „гласност и демокрация" и за коренно реформиране на социалистическия строй, обявената от Литва, Латвия и Естония независимост, революционните вълнения в Румъния (декември 1989 г.) и въвеждането на многопартийна система в Полша, Чехословакия, Унгария, ГДР, България и Албания предвещаваха още трусове в соцлагера. Обединението на Източна и Западна Германия (октомври 1990 г.) и разделянето на Чехословакия засилиха процеса за декомунизация на разпадащия се соцлагер, най-яркият израз на който беше краят на Варшавския договор (21 февруари 1991 г.)

Този процес отекна силно в изживяващата тежка криза Югославия и предизвика нейното болезнено разпадане. То започна с исканията на Словения и Хърватия за политически плурализъм – искания, активно подкрепяни и от словенските, и от хърватските комунисти. XI конгрес на Съюза на комунистите на Хърватия (декември 1989 г.) се обяви за политически плурализъм и отхвърляйки порочната практика за преследване по политически причини, призова към амнистия на политическите затворници. Впрочем, тези смели действия на СКХ бяха изпреварени от развитието на политическия живот. Няколко месеца преди конгреса на СКХ демократично настроените хърватски политици, интелектуалци и общественици вече бяха основали новите демократични некомунистически партии – Хърватския социално-либерален съюз, Хърватската демократична общност, Хърватската демократическа партия, а традиционните хърватски политически партии – Хърватска селска партия и Хърватската партия на правото – възобновиха дейността си.

Легализирането на тези партии стана възможно благодарение на приетия от Сабора на СР Хърватия закон за изменение и допълнение на Закона за обществените организации и сдружения на гражданите (11 януари 1990 г.). Следващото заседание на Сабора (14 февруари 1990 г.) гласува поправка на онзи член от конституцията на СР Хърватия, който провъзгласяваше СКХ за водеща политическа партия. Първите демократични многопартийни избори в Хърватия (за местни власти и за народни представители в Сабора) бяха проведени съответно на 22 април и на 6 май 1990 г. В тези избори убедително се наложи Хърватската демократична общност (ХДЗ), която ратуваше за самостоятелна и суверенна хърватска държава, за многопартиен и демократичен поли-

тически живот, за пазарна икономика, за повече граждански права и за помирение между всички граждани на Хърватия.

Многопартийни избори бяха проведени и в останалите републики на СФРЮ. В резултат на тези избори в четири от съюзните републики (освен Хърватия, още Словения, Македония, Босна и Херцеговина) удържаха победа некомунистическите политически сили, а в две (Сърбия и Черна гора) победиха комунистите, преименували се на социалисти.

В първото заседание (30 май 1990 г.) новоизбраният Сабор на СР Хърватия избра и назначи най-висшите нови републикански органи и по този начин превзе властта в Хърватия. За председател на Председателството на републиката беше избран водачът на ХДЗ д-р Франьо Туджман, за председател на Сабора – д-р Жарко Домлян, а за председател на Републиканското изпълнително вече – Стипе Месич. На 25 юли 1990 г. Саборът гласува отмяната на идеологическите названия – от имената република и Сабор беше премахната думата „социалистически“ и от този момент нататък започнаха своя път Република Хърватия и Саборът на Р. Хърватия. Фр. Туджман стана председател на Р. Хърватия, Републиканското изпълнително вече беше преименувано в правителство на Р. Хърватия, като за неин герб беше възстановен историческият хърватски герб, който зае мястото на петолъчката върху хърватския трикольор.

На 22 декември 1990 г. Саборът прие и новата конституция, според която Р. Хърватия се провъзгласи за „неделима, демократична и социална държава“, притежаваща „неотменим, неделим и неприкосновен суверенитет“. Новата конституция гарантира

правата на „свободните и равноправни граждани на Р. Хърватия“ Чл. 140 от конституцията обяви, че „Р. Хърватия остава в състава на СРФЮ до ново споразумение между югославските републики или докато Саборът на Р. Хърватия не реши друго.“

Проблемът за ново споразумение между отделните републики се оказа труден за решаване. В първите месеци на 1991 г. той беше дискутиран на състоялите се няколко кръга преговори между председателите на югорепубликите. Тези преговори обаче ясно разкриха двете противоположни концепции, защитавани от тях. Бранейки позицията, че всички сърби трябва да живеят в една държава, председателите на Сърбия и Черна гора настояваха Югославия да остане единна съюзна държава. Председателите на Словения и Хърватия настояваха за конфедеративно преустройство на Югославия, т. е. защитаваха позицията Югославия да стане съюз на суверенни държави. Председателите на Македония и Босна и Херцеговина предложиха трети вариант – общата държава да бъде устроена отчасти като федерация, отчасти като конфедерация, т. е. застъпваха едно компромисно решение. Позицията им имаше своето логично обяснение – тези две републики най-силно бяха застрашени от Сърбия и макар след проведените избори да се ръководеха от некомунистически партии, тяхната декомунизация не беше напреднала така, както декомунизацията на Р. Хърватия и Р. Словения. Въпреки това Македония и Босна и Херцеговина дадоха да се разбере, че ако Словения и Хърватия се отцепят от СФРЮ и те самите ще направят това, тъй като не желаят да останат в една държава само със Сърбия и Черна гора.

След неуспеха на поредния кръг преговори беше решено в републиките да бъде проведен референдум, който да покаже волята на югославските народи дали желаят по-нататъшното си съжителство в общата съюзна държава или желаят конфедерация. На проведения на 19 май 1991 г. в Р. Хърватия референдум 94% от гласувалите се обявиха за това „Р. Хърватия като суверенна и самостоятелна държава, която гарантира културната автономия и всички граждански права на сърбите и на принадлежащите към други националности свои граждани, да може да встъпи в съюз на суверенните държави с другите републики", т. е. обявиха волята си, че приемат предлаганото от Р. Словения и Р. Хърватия решаване на кризата в СФРЮ. Отговорът на хърватския народ в проведения през 1991 г. референдум категорично демонстрира, че хърватите окончателно са скъсали с илюзията за равноправие в общата държава. Този отговор даде израз на горчивия им опит, натрупан в продължение на седемдесет години съжителство в прокламираната от югославизма „равноправна югославска държава". Съобразявайки се с волята на народа, на 25 юни 1991 г. Саборът на Р. Хърватия гласува конституционно решение, според което Р. Хърватия се провъзгласява за самостоятелна суверенна държава.

Същото решение гласува след проведения в Р. Словения референдум и Парламентът на Р. Словения, което всъщност проправи пътя на Хърватия и Словения към отцепването от СФРЮ.

Узаконената воля на хърватския и словенския народ в защита на държавния им суверенитет предизвика острата реакция на Белград, който отхвърли такова решаване на кризата.

Още в началото на демократичния процес вечно готовите да бранят интересите на Сърбия сръбски четници бяха започнали в Хърватия акцията си за етническо прочистване в областите със смесено хърватско и сръбско население. Оправдавайки се с извършените от усташите злодеяния, те издигнаха лозунга „до вашето или нашето изтребление", целящ тероризиране на хърватите в Славония и Крайна. Осланяйки се на подкрепата на Сръбската демократическа партия в Хърватия, белградските националистически настроени управници, успяха да подбудят хърватските сърби да не признават новата власт в републиката и да ѝ се противопоставят. Организираният с подкрепата на Белград въоръжен бунт, избухна най-напред (още през август 1990 г.) в Книн и околията му и се разпростря в Буковица, Лика, Кордуна, Банийя, Бараня, Западен Срем и в някои части на Славония – т. е. в областите, населени и със сърби. Напразни останаха призивите на новата хърватска власт към разположилите се на територията на Р. Хърватия части на югоармията да се приберат в казармите си и да не снабдяват разбунтувалите се сърби с оръжие. От януари до юни 1991 г. все повече нарастваше опасността от разправа на югоармията с новата демократично избрана власт в Хърватия, още повече, че ЮНА незаконно иззе оръжието на частите на Хърватската териториална отбрана.

В отговор на възникналата заплаха новата власт на Р. Хърватия мобилизира полицията и създаде въоръжените единици на Сбора на народната гвардия. Защото вече беше ясно, че за свободна и демократична Хърватия трябва да бъде заплатена висока, кръвна цена. Хърватският народ беше готов да плати тази ви-

сока цена. След десетдневните сражения в Словения неуспялата да сломи волята на словенския народ за свобода сръбска агресия стовари (в края на юни и началото на юли 1991 г.) цялата си сила, както и цялата мощ на югоармията върху Хърватия, като натрапи на хърватския народ нежеланата от него братоубийствена война. Тази война беше неравностойна, защото срещу мощната югоармия и въоръжените от нея сръбски бунтовници, срещу изпратените добре екипирани и специално обучени сръбски четници трябваше да се изправят набързо сформираните части на Хърватската народна гвардия – недобре въоръжени и без опит. Войната срещу Хърватия (продължила от лятото до края на 1991 г.) се превърна във война на армия срещу народ и придоби геноциден характер. Агресорите разрушиха цели хърватски градове (Вуковар, Осиек, Петриня, Госпич, Винковци), палиха села, бомбардираха Загреб, Задар, Шибеник и дори Дубровник, прогонваха хърватското население, пленяваха и плячкосваха, унищожаваха църкви, училища, болници...

Братоубийствената война се оказа много жестока и разрушителна за Хърватия. От друга страна, тя успя да демонстрира най-жилавия всенароден отпор на хърватите срещу усилията да бъде потъпкана тяхната държавност. Този отпор беше дело на всички хървати, дори и на емигрантите, които макар и да живееха далеч от родината, ѝ оказаха своята голяма подкрепа. В борбата за отбраната на отечеството израсна Хърватската армия, която успя да отблъсне агресора и да защити правото на своя народ да има собствена независима държава.

Процесът за разпадане на Югославия, събитията в Словения и особено в Хърватия създадоха такава напрегната обстановка на Балканите, която очерта опасността от избухване на общобалкански конфликт. Тази опасност предизвика безпокойството на европейското обществено мнение и последвалата го намеса на Европейската общност – гласуваната на 7 юли 1991 г. Декларация за спиране на военните действия и за отлагане на решението Словения и Хърватия да станат независими (за срок от 3 месеца, през време на които да бъдат проведени преговори в рамките на свиканата конференция за Югославия). Войната обаче, въпреки положените подписи, продължи... Продължи и решителната отбрана на Хърватия, а след изтичането на предвидения срок, на 8 октомври 1991 г. Саборът на Р. Хърватия гласува решение, че скъсва всякакви държавноправни отношения със СФРЮ.

Продължилата агресия срещу Р. Хърватия, както и решителният отпор на хърватския народ показаха на Европа и света, че разпадането на Югославия не може да бъде възпряно. Събитията в Хърватия (и последвалите ги събития в Босна и Херцеговина) разкриха, че съществуването на СФРЮ е повече невъзможно под каквато и да е форма, защото натрупаните десетилетия междунационални противоречия сега вече са се превърнали в междунационална нетърпимост.

Всичко това показа и необходимостта да бъде призната волята на онези югославски народи, които по толкова категоричен и жертвоготовен начин защитиха правото си на независимост. Убедили се в това, всички държави-членки на Европейската общност, признаха Република Хърватия на 15 януари 1992 г. На същата дата първа сред балканските страни официално призна Р. Хърватия и България,

след което независимостта на Хърватия беше призната от още много държави в света. На 22 май 1992 г. Р. Хърватия беше приета за член на ООН. Възроденатa свободна суверенна хърватска държава достойно зае мястото си в Европа и света.

Литература

ADAMČEK, J. Bune i otpori, seljačke bune u Hrvatskoj u 17 stoljeću, Zagreb, 1987.

ANTOLJAK, St. Hrvati u prošlosti, Split, 1992.

BANAC, J. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika, Zagreb, 1988.

BIČANIĆ, R. Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb, 1938.

BILANDŽIĆ, D. Historija SFR Jugoslavije, 1918-1945, Zagreb, 1985.

BOBAN, Lj. Maček i politika HSS-a 1928-1941, Zagreb, 1974.

BOBAN, Lj. Hrvatske granice 1918-1992, Zagreb, 1991; 1992.

BOBAN, Lj. Hrvati i Hrvatska u Drugome svjetskome ratu - Domovinski odgoj, Zagreb, 1995.

GANZA ARAS, T. Politika novog kursa dalmatinskih pravaša okolo Supila i Trumbića, Split, 1992.

GOLDSTEIN, J. Bizant na Jadranu od Justiniana do Baziljia, Zagreb, 1992.

GOLDSTEIN, J. Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb, 1995.

GROSS, M. Povijest pravaške ideologie. Zagreb, 1974.

GROSS, M. (ur) Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16 do početka 20 stoljeća, Zagreb, 1981.

GROSS, M. Počeci moderne Hrvatske, Zagreb, 1985.

HORVAT, J. Življeti u Hrvatskoj, zapisi iz nepovrata, 1900-1941, Zagreb, 1984.

HORVAT, J. Politička povijest Hrvatske, I i II, Zagreb, 1936-1938 (II izd. 1990 ur. D. Pavličević i H. Matković).

KARAMAN, J. Privreda i društvo Hrvatske u 19 stoljeću, Zagreb, 1872.

KATIČIĆ, R. Uz početke hrvatskih početaka, Split, 1993.

KERŠOVANI, O. Povijest Hrvata, Rijeka, 1971.

KLAIĆ, V. Povijest Hrvata 1-5, Zagreb, 1899-1920, drugo izd. 1974, ur. T. Macan.
KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, M. Radičev sabor 1927-1928, Zagreb, 1993.
KRIZMAN, B. Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Zagreb, 1975.
KRIZMAN, B. Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države, Zagreb, 1977.
LOVRENČIĆ, R. Geneza politike „novog kursa", Zagreb, 1972.
MACAN, T. Povijest hrvatskog naroda, II dopun. izd., Zagreb, 1992.
MATKOVIĆ, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1994.
MATKOVIĆ, H. Suvremena politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1993.
PAVIČIĆ, S. Hrvatska vojna i ratna povijest, Zagreb, 1943.
PAVLIČEVIĆ, D. Narodni pokret 1883 u Hrvatskoj, Zagreb, 1980.
PAVLIČEVIĆ, D. (ur) Vojna Krajina, Povijesni pregled - historiografija, rasprave, Zagreb, 1984.
PAVLIČEVIĆ, D. Povijest Hrvatske, Zagreb, 1994.
PERIĆ, J. Hrvatska u komunističkoj Jugoslaviji, Domovinski odgoj, Zagreb, 1995.
PERIĆ, J. Slom komunizma i rađanje neovisne i suverene države Hrvatske, Domivinski odgoj, Zagreb, 1995.
PERIĆ, J. Politički portreti iz prošlosti Dalmacije, Split, 1990.
STANČIĆ, N. Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i niegov krug do 1869, Zagreb, 1980.
ŠIDAK, J., GROSS M., KARAMAN J., ŠEPIĆ D. Povijest hrvatskog naroda, 1860-1914, Zagreb, 1968.
ŠIŠIĆ, F. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925.

ŠIŠIĆ, F. Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1916, Zagreb, 1962, ur. J. Sidak i zatim T. Macan
TUĐMAN, Fr. Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, I i II, Zagreb, 1993.
TUĐMAN, Fr. Velike ideje i mali narodi, Zagreb, 1969, 1970, 1990.
TUĐMAN, Fr. Povijesna sudba naroda. Izabrani tekstovi, Zagreb, 1996.
VALENTIĆ, M. Vojna Krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881, Zagreb, 1981.
БОЖИЛОВА, Р. Хърватското националноосвободително движение през погледа на българите 1878-1914, С., 1988.
ДИМИТРОВ, С. и Кр. МАНЧЕВ. История на балканските народи, I и II, С., 1975.
МАНЧЕВ, Кр. Националният въпрос на Балканите, С., 1995.
РИДЛИ, Дж. Тито, С., 1995.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Глава I. ХЪРВАТИЯ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (7 – нач. на 12 в.)
1. Заселването на хърватите на Балканския полуостров 11
2. Начало и утвърждаване на хърватската държавност (до 925 г.) 16
3. Кралство Хърватия (925 – 1102) 25
4. Ранносредновековната хърватска култура 47

Глава II. ПОД КОРОНАТА НА УНГАРСКИТЕ КРАЛЕ (1102 – 1527)
1. Под властта на Арпадите (1102 – 1301) 53
2. Под властта на различни династии и начало на борбата срещу турските нашественици (1301 – 1527) ... 69
3. Хърватската култура през 12 – 16 в. 88

Глава III. В АВСТРИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1527 – 1867)
1. Борба за национално оцеляване (1527 – 1683) 95
2. Освобождаване на хърватските земи и засилване на отпора за запазване на хърватската държавност (1683 – 1830) 115
3. Национално Възраждане и първи успехи на хърватската националнообединителна идеология и практика (1830-1849) 138
4. По пътя към автономния статут (1850 – 1866) ... 163
5. Хърватската култура през 17 – средата на 19 в. .....

Глава IV. В АВСТРО-УНГАРИЯ (1867 – 1918)
1. Автономният статут проправя модерното развитие на Хърватия. 186
2. Отпорът срещу маджаризацията. 202
3. „Новият курс“ и противоречивият път към създаването на Кралството на сърби, хървати и словенци. 213

Глава V. В МОНАРХИЧЕСКА ЮГОСЛАВИЯ – БОРБА ЗА РАВНОПРАВИЕ И САМООПРЕДЕЛЕНИЕ (1918 – 1941)
1. Хърватите в новата държава. 247
2. От Видовданската конституция до диктатурата (1921 – 1929) 258

3. От диктатурата до разгрома на Кралство Югославия и възникването на Независимата Държава Хърватия (1929 – 1941) 266
4. Развитие на модерната хърватска култура и наука. 293

Глава VI. НЕЗАВИСИМАТА ДЪРЖАВА ХЪРВАТИЯ (1941 – 1945)
1. Вътрешно и международно положение на Независимата Държава Хърватия до есента на 1942 г. 300
2. Кризата в НДХ и краят на нейното съществуване. 330

Глава VII. ОТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ЮГОСЛАВИЯ ДО НЕЗАВИСИМАТА РЕПУБЛИКА ХЪРВАТИЯ
1. Краят на илюзията за равноправие в СФРЮ 344
2. Възраждането на свободната Хърватска държава .. 367

ЛИТЕРАТУРА 379

Румяна Божилова
ИСТОРИЯ НА ХЪРВАТИЯ
Първо издание
Издава „АБАГАР ПАБЛИШИНГ" ЕООД, 1998
Предпечатна подготовка „Абанос" ООД, София
Печат „Полипринт", ЕАД.Враца

ISBN 954-584-215-6

5,5 лв

"С вчерашния свят е свършено.
Свършено е веднъж и завинаги...
Ние загубихме всички или почти всички
свои материални блага
Но ние не сме загубили нищо, ако сме
сполучили да съхраним своя разум...
Имам ли аз, историкът, право
да се заловя отново с история?
Да ѝ посветя и времето,
и остатъка от силите си
в тези дни, когато моите съграждани
властно зовят към други задачи?
Имам ли право аз, професорът,
да възпламенявам другите със своя пример,
да увличам младите хора по пътя,
който е избран от мен самия?...
Искам да отговоря направо, без колебание.
Да, да се занимаваме с история
е необходимо. В тази мяра, в която тя -
и само тя - ни помага да живеем
в сегашния свят, загубил
и последните остатъци от устойчивост...
Историята не обединява хората.
Историята никого с нищо не задължава.
Но без нея всичко се лишава от основи.
Историята - това е отговор
на въпроси, които неизбежно си задава
съвременният човек..."

Люсиен Февр

ДАБАР